

7

ВІДДАВНИЦЬКО
ГРАШКОТА

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Юрій Свідерський
Наталія Романишин

Історія УКРАЇНИ

7

Юрій Свідерський, Наталія Романишин

2020

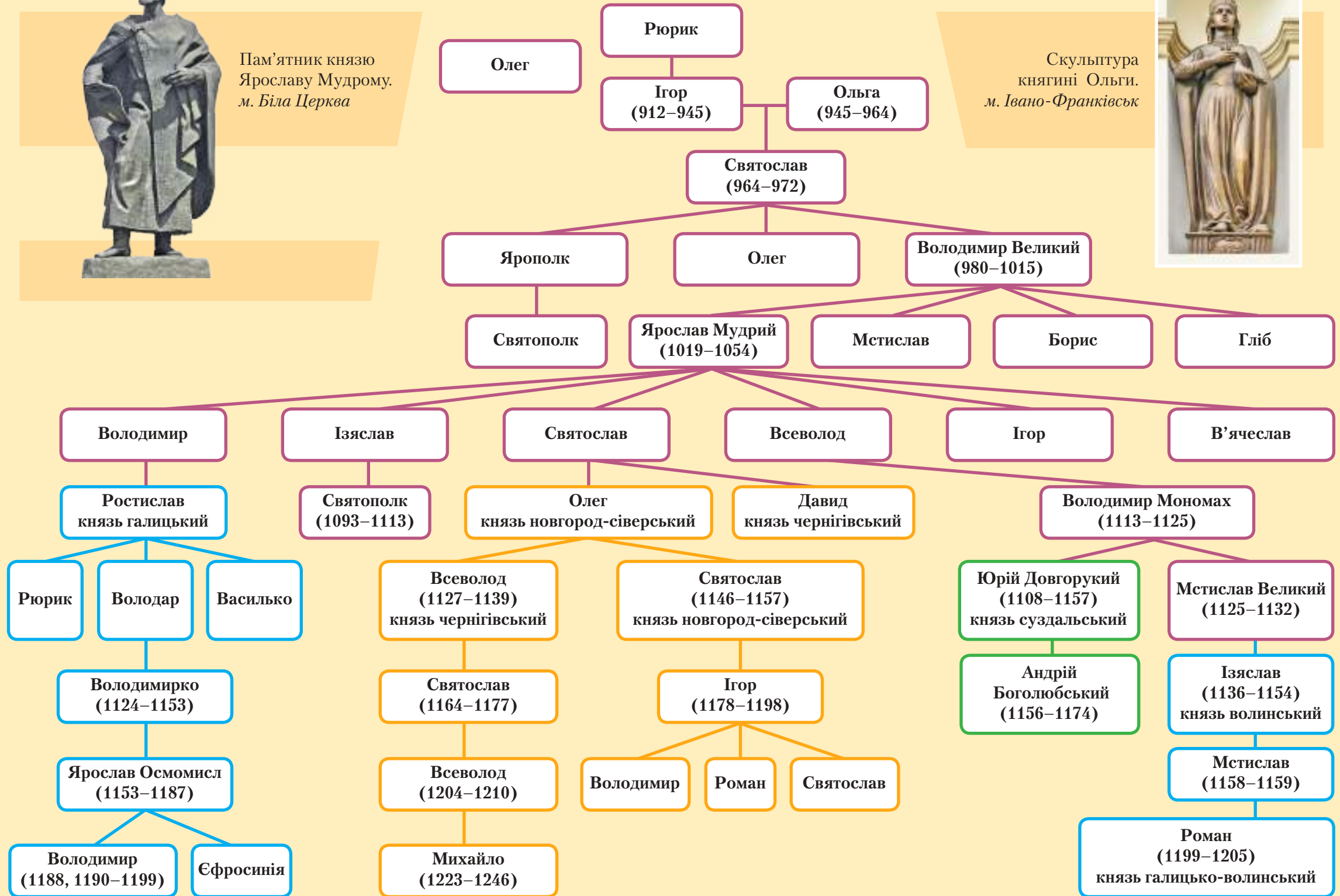
Династія Рюриковичів

Пам'ятник князю Ярославу Мудрому.
м. Біла Церква

Скульптура княгині Ольги.
м. Івано-Франківськ

Юрій Свідерський, Наталія Романишин

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2020

УДК 94(477)(075.3)
С24

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 25.03.2020 № 449)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Умовні позначення:

— пригадаймо, поміркуймо;

— працюймо з історичними поняттями, термінами, датами та картами;

— працюймо в групах;

— працюймо творчо.

Свідерський Ю.

С24 Історія України : підруч. для 7 кл. закл. загальн. середн. освіти / Юрій Свідерський, Наталія Романишин. — Київ : Грамота, 2020. — 176 с. : іл.

ISBN 978-966-349-816-4

Підручник відповідає вимогам Державного стандарту та чинній програмі з історії України. Видання містить навчальний матеріал з історії нашої Батьківщини, починаючи від середини I тис. і до кінця XV ст.

Підручник структурований за розділами, кожний з яких присвячений розгляду історії середньовічної України певного періоду.

Матеріал підручника можна використовувати для підготовки до ЗНО.

УДК 94(477)(075.3)

ISBN 978-966-349-816-4

© Свідерський Ю., Романишин Н., 2020
© Видавництво «Грамота», 2020

Шановні семикласники та семикласниці!

Україна — велика й прекрасна європейська держава з багатою і цікавою історією. Відомо, що Батьківщину не вибирають, вона — одна на все життя, тому знати про неї, а отже, і про себе, треба якомога більше. Допомагає в цьому історія — наука, яка значною мірою формує світогляд людини.

Завдяки історичним знанням ви зможете зробити свідомий вибір, передбачати майбутнє, вести дискусії, залучаючи аргументи, які можуть спростувати перекручення, дати оцінку тим чи іншим подіям. Поза сумнівом, усе це вимагає знань і досвіду, яких набувають не лише на уроках, а й самостійно за допомогою позакласного читання, додаткових навчальних матеріалів та аналізу історичних фактів.

Ви тримаєте в руках підручник з історії України. Готуючись до уроку історії, насамперед потрібно прочитати відповідний параграф. Зміст параграфа поділено на частини, які також мають свій номер і назву.

В оповіді про події минулого виділені імена історичних осіб, назви місць подій та дати, а також нові терміни, пояснення яких подано в словнику.

Запитання та завдання на початку параграфа нагадують уже відоме вам і допоможуть досягнути нове. Завдання, позначені зірочкою (*), потребують особливої уваги: вони складніші, ніж інші. Є в підручнику й уривки з історичних джерел — рубрика «Документи свідчать». Історичні цікавинки, що вміщені в рубриці «Цікаво знати», — це історичні реконструкції, вони наповняють життям скупи документальні описи. Хронологічна таблиця та короткий словник необхідних історичних термінів подані наприкінці підручника.

Рубрики «Історичний портрет» і «Давньоукраїнські міста» доповнюють ваше уявлення про історичні події минулого.

Виконуючи завдання до кожного параграфа, ви зможете підготуватися до контрольних робіт.

Ілюстративний матеріал — це репродукції мініатюр, гравюр, фресок і мозаїк, створених сотні років тому, буде додатковим джерелом знань з історії, а от малюнки сучасних художників — це їхнє власне бачення історичних подій.

Крім підручника, варто користуватися додатковою літературою, насамперед історичними атласами та словниками. Певну допомогу може надати й інтернет. Додаткову інформацію, історичні цікавинки, карти, історичні твори можна знайти на сайті: www.history.org.ua (Інститут історії України НАН України).

Автори

Українська земля — це батьківщина не лише для українців, а й для білорусів і росіян, кримських татар та євреїв, поляків і вірмен, греків і караїмів, угорців і румунів, молдован і гагаузів та інших народів — усіх, хто волею долі поєднав своє життя з Україною.

Минулого навчального року ви дізналися про давніх людей, спостерігали, як утворювалися і зникали держави та цивілізації. Ви подолали величезні відстані — майже три мільйони років. Отримані відомості стануть основою ваших історичних знань на все життя, допоможуть осягнути інші предмети — літературу, правознавство, географію тощо.

Тепер ви вивчатимете дві історичні дисципліни — «Історію України» і «Всесвітню історію». Спільна ознака цих предметів — вивчення доби Середньовіччя, а різниця — в об'єкті дослідження: для всесвітньої історії це — зарубіжні країни, а для історії України — наша Батьківщина.

Періодизація історії України збігається з періодизацією доби Середньовіччя інших країн Європи. Це не випадково. Україна розташована в Центрально-Східній Європі, отож її не минули загальноєвропейські історичні процеси. Тому природно, що історія України є складовою європейської історії.

Потрібно зазначити, що південно-східні регіони України становлять західну частину Великого степу. Він простягнувся від Алтайських гір і степів Монголії до нижньої течії Дунаю. Протягом тисячоліть від кімерійців і скіфів до монголів цим зручним євразійським коридором рухалися зі сходу на захід кочові народи-скотарі.

Відносини осілих народів-землеробів і кочівників-скотарів часто закінчувалися кривавими сутичками. Ці війни ослабили економічні й військові сили наших предків, відволікали їх від облаштування своєї землі. У той же час вони разом з іншими народами Центрально-Східної Європи захищали землі від спустошливих набігів азійських кочівників.

Відомості про життя наших пращурів зберігають речові матеріали й усні історичні джерела — міфи, легенди, билини та думи.

З часів поширення християнської релігії наші предки, опанувавши грамоту, залишили писемні реліквії. І тепер ми можемо почерпнути цікаві відомості про слов'ян не лише з творів давньогрецьких, римських, візантійських та арабських авторів, а й зі східнослов'янських. У середньовіччі з'являються надзвичайно цінні для нас історичні джерела: літописи, написи на стінах, камені й навіть на березовій корі — так звані берестяні грамоти. Писемні повідомлення стають найважливішими джерелами інформації про життя наших пращурів.

Як бачимо, історія нашої Батьківщини за часів середньовіччя не лише ближча до нас хронологічно. Вона використовує широке коло історичних джерел.

- Пригадайте з уроків всесвітньої історії, на які періоди можна поділити добу Середньовіччя.

РОЗДІЛ І ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ РУСИ-УКРАЇНИ

§ 1. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ

- Пригадайте, що вам відомо про готів з уроків всесвітньої історії.

◆ 1. Розселення слов'янських племен на території сучасної України

У IV–VII ст. н. е. відбувалися процеси, названі істориками *Великим переселенням народів*. Це були масові переміщення (міграція) германських, слов'янських, сарматських, тюркських та інших племен, їхні вторгнення на територію Римської імперії.

Велике переселення народів поклато початок формуванню сучасних європейських народів на землях, де вони проживають і досі. Цей період — межа між історією стародавнього світу й середніх віків.

Поштовхом до Великого переселення народів були військові походи на південь германських племен готів, які пройшли через землі слов'ян з південного узбережжя Балтики в Північне Причорномор'я.

Походи германських племен готів роз'єднали слов'янську спільноту на частини. До них слов'яни не були поділені. Про це може свідчити єдина в усіх сучасних слов'янських мовах назва германців: німці, немци, немці. Самоназва «слов'яни» з'явилася під час війн з готами.

Збройні походи готів, війни з гунами¹ й аварами² привели в рух слов'янські племена. Заклучний період Великого переселення народів у V–VII ст. став часом великого розселення слов'ян. Це привело до заселення слов'янами більшої частини сучасної території України, земель уздовж Дунаю та Балкан.

¹ *Гуни* — тюркомовні кочові племена.

² *Авари* — кочівники, об'єднані у великий племінний союз, основу якого становили тюркомовні племена.

Зі своєї прабатьківщини, на думку більшості вчених, що знаходилася між річками Одрою, Віслою та середньою течією Дніпра, слов'яни розійшлися по різних частинах території сучасної Європи.

Частина дулібів, які жили на Волині, перемістилася на землі сучасних Чехії та Угорщини. Поляни розмістилися на частині земель сучасної Польщі й нинішньої України. Хорвати, які проживали по обидва боки Карпат, рухаючись угору по Дунаю, осіли в Хорватії. У сучасній Сербії є десятки населених пунктів з назвами Києво, Києвичі, Малин, Житомир.

У вирі подій Великого переселення народів наші предки-слов'яни не тільки не розчинилися серед інших племен і народів, а й розширили свої території. У результаті великого розселення слов'ян сформувалися племена східних, західних і південних слов'ян, на основі яких пізніше виникли численні слов'янські народи.

Частина слов'ян зайняла територію сучасної Білорусі, витіснивши балтів¹ або змішавшись із ними. Інші слов'янські племена поселилися на сучасних західних землях Росії, з'єднавшись з угро-фінськими племенами². А слов'яни, які зайняли південний схід сучасної України, змішалися з місцевими скіфо-сарматськими племенами.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН

Подунав'я, Балканський півострів (VI–VII ст.)	Вільні після переселення германців землі, у межах річки Лаби (гори Татри, Судети, узбережжя Балтики)	Лівий берег Дніпра, межиріччя Прип'яті та Західної Двіни, басейн Верхньої Оки (VIII–IX ст.)

Візантійські історики IV ст. називали слов'янські племена антами³, а від самоназви «слов'яни» походить візантійська назва «склавини».

На величезній території — від Карпат до верхів'я Волги й Оки — формуються східнослов'янські племена та племінні об'єднання (союзи племен). Ці нові утворення, на відміну від попередніх — склавинів та антів, нараховують уже півтора десятка різних назв.

У літописі «Повість минулих літ» згадуються 14 племінних союзів. На території сучасних Білорусі та Росії розселилися дреговичі, радимичі, полочани, кривичі, в'ятичі й ільменські словени.

Племінними об'єднаннями, з яких формувався сучасний український народ, були: поляни, древляни, сіверяни, тиверці, уличі, дуліби (з котрих згодом виокремилися волиняни й бужани) і хорвати.

Східні слов'яни жили племенами, які склалися спочатку з родових общин, а пізніше — із сусідських. Племена об'єднувалися в союзи племен. У літописах зазначено, що східнослов'янські племінні союзи «жили осібно, і володіли родами своїми, і жили кожний із родом своїм на своїх місцях». Усі вони «мали свої звичаї, і закони отців (предків) своїх, і заповіти, кожний — свій норов».

¹ *Балти* — племена, які заселяли в I тис. н. е. територію від Південно-Західної Прибалтики до Верхнього Придніпров'я та басейн річки Оки.

² *Угро-фінни* — племена, які проживали на північний схід від місць проживання східних слов'ян.

³ *Анти* — племена, які в IV ст. розселилися на території сучасної Правобережної України між річками Дністром і Дніпром.

ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН (V–VII ст.)

- Територія розселення слов'ян на поч. V ст.
- АНТИ** Назви племінних об'єднань слов'ян (поч. VI ст.)
- Основні напрямки розселення слов'ян (V–VII ст.)
- Територія, яку заселили слов'яни в 2-й пол. VI — на поч. VII ст., та основні напрямки їхнього подальшого розселення (заштриховано території зі змішаним населенням)

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

«Ці племена, склавини й анти, не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії, тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи живуть однаково. Єдиного бога, громовержця, вони вважають владикою всього світу й у жертву приносять йому биків, здійснюють інші священні обряди. Жодного впливу долі не визнають.

Вони живуть в убогих хатинах, розміщених далеко одна від одної, і часто змінюють місця проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики¹; панцирів вони не одягають; дехто виходить на битву... у дуже коротких штанах, що закривають лише частину тіла.

У варварів одна мова, проста й варварська; не відрізняються вони й зовнішнім виглядом — високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русаве й не переходить у чорне, а рудувате...» (*Проконій Кесарійський*² «Війна з готами»).

1. Назвіть ім'я слов'янського бога-громовержця, якого згадує автор.
2. Яке, на вашу думку, ставлення автора до склавинів та антив?

РОЗСЕЛЕННЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН
У МЕЖАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Племінне об'єднання	Територія розселення	Політичний центр
поляни	Середнє Подніпров'я, між річками Тетеревом і Россю	місто Київ
древляни	південний басейн Прип'яті, Горині, західний берег Дніпра, північний басейн Тетерева	місто Іскоростень (сучасний Коростень)
сіверяни	на схід від середньої течії Дніпра, басейн Нижньої Десни, Сули, Псла й Ворскли аж до верхів'їв Сіверського Дінця	міста Чернігів, Новгород-Сіверський
тиверці	між нижніми течіями Дністра й Прута аж до Чорного моря	фортеця Білгород над Дністром
уличі	між Нижнім Дністром, Південним Бугом (Богом) і Дніпром	місто-порт Олешша в пониззі Дніпра
волиняни, дуліби, бужани	басейн Західного Бугу	міста Волинь, Зимне, Бужеськ
хорвати	Карпати, басейни Середнього та Верхнього Дністра	міста Стільсько, Галич, Пліснеськ, Ужгород

¹ Дротики — короткі списи.

² Проконій Кесарійський (VI ст.) — візантійський історик. Слов'янами він називає племена, які жили на території сучасної Волині, антами — племена в Подніпров'ї.

Знахідки східнослов'янських старожитностей підтверджують характерні місцеві особливості. Вони стосуються обряду поховання, прикрас та одягу, що властиві тільки якомусь одному союзові племен і не трапляються в іншого. Бронзові, срібні чи золоті жіночі прикраси, які вплітали у волосся на скронях або прикріплювали до головного убору, були надзвичайно популярні в східних слов'ян.

Розселення слов'ян привело до їхнього роз'єднання та формування етнічних особливостей.

Жіночі прикраси: а) скроневі кільця; б) обереги «луниці». Реконструкція

ЦІКАВО ЗНАТИ

Коли в антські землі вторглися готи, за легендою, вождь антів Бож (IV ст.) сформував потужне військо й виступив проти ворога. Війна затягнулася на кілька років. У перший її період анти доценту розгромили готів, але вони даремно раділи отриманій перемозі.

Незабаром (375 р.) готський вождь Вінтарій зібрав нове військо й знову напав на них. Цього разу готи перемогли. Їхня розправа над антами була лютою: багатьох вони вирізали, інших забрали в неволю. Захоплених у полон Божа, його синів і 70 старійшин піддали тортурам і знищили. Проте плодами перемоги Вінтарій насолодитися не встиг: у 376 р. він зазнав поразки від гунів.

А Божа народ ще довго оспівував у піснях, про що свідчить унікальна пам'ятка давньоукраїнської літератури «Слово о полку Ігоревім».

2. Господарство та суспільство слов'ян

Природні обставини мали великий вплив на господарство, спосіб життя та світосприйняття давніх слов'ян.

За кліматичними умовами територія України поділяється на зону мішаних лісів, лісостеп і степ.

У зоні мішаних лісів знаходиться українська частина Полісся. Південна межа зони мішаних лісів проходить поблизу Львова, Шепетівки, Житомира, Києва, Ніжина й Глухова. Від найдавніших часів до пізнього Середньовіччя вся територія Полісся була вкрита лісами. Вологий клімат обумовлює тут велику кількість річок, озер і боліт. На нашій землі дві великі річки мають назви Буг (Бог) — Південний та Західний. Здавна цей край облюбували мисливці й рибалки. Придатних для обробітку

Житло давніх слов'ян.
Реконструкція

земель було небагато. Тут вирощували просо, жито та ячмінь, а з технічних культур — льон.

Захищене природою від кіннотників-кочівників Полісся стало первісною батьківщиною слов'ян. Територія нинішньої Північно-Західної та Північної України була частиною слов'янської прабатьківщини.

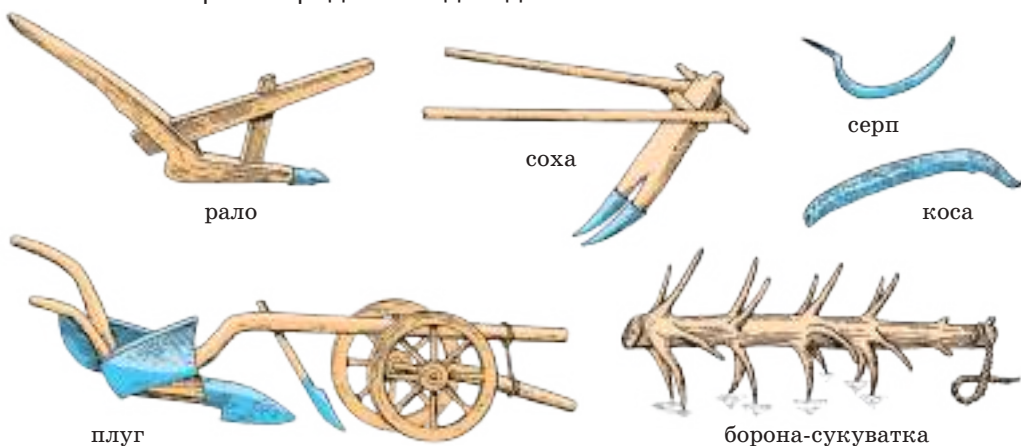
Далі на південь розташована лісостепова зона. Її південний край іде по лінії сучасних міст Ананьїв–Знам'янка–Олександрія–Красноград–Балаклія–Куп'янськ. У середньовіччі майже половину території лісостепу займали переважно широколисті ліси. Природні умови тут були придатні для тваринництва й вирощування пшениці, гречки та багатьох інших сільськогосподарських культур. Завдяки сприятливим природним умовам і родючим ґрунтам лісостеп у часи Великого переселення народів активно заселяли землероби-слов'яни.

На своїй первісній батьківщині — у зоні лісів — вони використовували для будівництва дерево (давньослов'ян. *древо*), а згодом — глину й камінь. Про первинність дерев'яної забудови свідчить слово *древній*, що збереглося в українській мові. *Древній* — у сучасному розумінні — *давній* — колись означало «старий, дерев'яний», на відміну від нового — глиняного чи кам'яного.

Давні слов'яни проживали в невеликих поселеннях на відстані денного переходу. Селилися поблизу води на берегах річок чи озер. Археологічні матеріали свідчать, що для будівництва житла наші предки надавали перевагу південним, сонячним, схилам річок і струмків.

Природно-кліматичні умови впливали не лише на спосіб будівництва житла, а й на всі інші галузі господарства й побуту. Давні слов'яни обробляли переважно не родючі важкі чорноземи, а бідніші землі, легші для розпушування. Такі ділянки ґрунтів знаходилися в заплавах річок, уздовж берегів озер. Для освоєння земель лісової та лісостепової зони слов'яни займалися підсічно-вогневим землеробством. Ділянки лісу вирубували, стовбури дерев спалювали, пеньки корчували. Попіл використовували як добриво.

Землю розпушували ралом і двозубою сохою. Після кількох років використання земля втрачала родючість і доводилося освоювати нові землі.

Підсічне землеробство з важкими корчувальними роботами вимагало об'єднання зусиль кількох великих патріархальних сімей. Тому земля була спільною власністю родової общини. Через переселення, війни й появу полонених відбувається перехід до сусідської общини. У ній визначальним було не походження, а місце проживання. Чорноземні ґрунти почали масово освоювати лише наприкінці I тис. з поширенням плуга. Для обробки легких ґрунтів як тяглову силу використовували коней, а щоб підняти плугом неорані чорноземи, потрібні були воли.

Степ є найбільшою за площею природно-кліматичною зоною сучасної України. Він охоплює Причорноморську низовину, Придніпровську низовину, Приазовську височину й рівнини Криму. Степ отримує найбільшу в Україні кількість сонячного тепла, але найменшу кількість опадів. Природних лісів у степу дуже мало. Вони ростуть переважно в балках (байрачні дубові ліси) і заплавах річок. Через природні умови степова зона України в середні віки була залюднена найменше. Степи з багатими пасовищами та родючими, але важкими для ручного обробки ґрунтами сприяли утвердженню тут скотарства як провідної галузі діяльності.

Лісова й лісостепова зони України мають розгалужену річкову систему, а через степ з півночі несуть свої води до Чорного моря Дністер, Південний Буг і Дніпро. Окрім цих судноплавних річок, у середні віки чимало інших річок, які нині обмілили, були суднохідними. В епоху Середньовіччя річки й озера слугували основними шляхами сполучень. Уздовж річок виростали міста — осередки торгівлі й оборони. Дніпро, наприклад, становив більшу частину шляху, що сполучав Північну та Південну Європу. На сході Європи він відіграв роль, подібну до Рейну на заході.

3. Сусіди східних слов'ян

Сусідні народи значно впливали на життя та суспільний розвиток східнослов'янських племен.

У Північному Причорномор'ї та Криму існували давньогрецькі міста-колонії. Вони були частиною античної цивілізації, що здійснила величезний вплив на всю подальшу європейську культуру. Згодом давньогрецькі поліси потрапили під владу Риму, а після падіння Західної Римської імперії стали частиною Візантії. За доби Великого переселення народів у VI–VII ст. сюди прийшли слов'яни. Тому на півдні сучасної України наші предки стали безпосередніми сусідами наймогутнішої держави раннього Середньовіччя — Візантії.

На південному сході сусідами східних слов'ян були хозари — напівкочові племена тюркського походження. У середині VI ст. в Прикаспії та Приазов'ї утворилася потужна держава — Хозарський каганат. Її столицею спочатку було місто Семендер (на території сучасного Дагестану), а із середини VIII ст. — Итіль. Панівну верхівку в Хозарії становили переважно хозари та євреї. Однак серед простого люду були й булгари, і слов'яни, і турки.

Хозари підкорили чимало різних племен, зокрема аланів, угрів і болгарів. Влада Хозарського каганату поширилась і на деякі східнослов'янські племена — полян, сіверян і в'ятичів, які до 60-х років IX ст. мусили платити **данину** хозарам.

Данина́ — найдавніша форма оподаткування, побори з місцевого населення.

СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ у VIII – середині IX ст.

Місто Ітиль було розташоване на річці Волзі, на перехресті міжнародних торговельних шляхів. Волзький шлях з'єднував Європу з країнами Передньої Азії. Панівна верхівка в каганаті багатіла, збираючи мито з товарів, які переправляли Волгою. Іншим джерелом збагачення хозарських володарів і наближених до них були грабіжницькі набіги на сусідні народи.

Східні слов'яни вели з хозарами запеклу й тривалу боротьбу. Вона розпочалася ще до утворення Русі-України, коли, за словами літописця, замість данини поляни передали хозарам мечі.

На північному заході сусідами східних слов'ян були жителі Скандинавії — вікінги, або нормани (північні люди). Слов'яни називали їх *варягами*. Їхня батьківщина — землі сучасних Данії, Швеції та Норвегії.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

«...І знайшли їх [полян] хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: “Платіть нам данину”. Тоді поляни, порадившись, дали [їм] од диму по мечу. І понесли [це] хозари князеві своєму... і старійшинам своїм, і сказали їм: “Ось, знайшли ми данину нову”. А ті запитали їх: “Де?” І вони сказали їм: “У лісі на горах, над рікою Дніпровською”. А ті запитали: “Що вони дали?” І вони показали меч, і мовили старці хозарські: “Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям, тобто шаблями, а в них оружжя обоюдогостре, тобто мечі. Вони будуть брати данину і з нас, і з інших земель”. І все це збулося, [бо] говорили вони не зі своєї волі, а за божим повелінням» (З «Повісті минулих літ»).

1. Що означають слова літописця «од диму по мечу»?
2. Як ви вважаєте, до якого поселення полян прийшли хозари?

Позбавлені спадщини, молодші сини родів збирались у ватаги воїнів-розбійників і на легких вітрильниках ішли на південний захід — до берегів Англії, Франції, Португалії або на південний схід — до слов'янських земель. Військові грабунки та захоплення полонених, яких згодом продавали в рабство, були їхнім промислом.

Починаючи з IX ст. варяги освоїли торговельний шлях із Скандинавії до Візантії, який отримав назву «із варяг у греки». З Балтійського (Варязького) моря

Озєберзький корабель IX ст.
Сучасна реконструкція корабля вікінгів

річкою Невою, а далі малими річками й волоком¹ човни діставалися до верхів'я Дніпра, а Дніпром — до Чорного (Руського) моря та Візантії.

Нормани поділили з хозарами землі сучасної Східної Європи на сфери впливу. Давньоукраїнський літопис «Повість минулих літ» повідомляє: «Варяги, приходячи із замор'я, брали данину з чуді², і зі словен, і з весі, і з кривичів. А хозари брали з полян, й із сіверян, і з в'ятичів». Згодом вплив хозарів на східнослов'янські племена знизився, а варягів — посилювався.

Проте найбільше на східних слов'ян у культурному, політичному й економічному напрямках вплинула найрозвиненіша держава раннього Середньовіччя — Візантійська імперія.

Завдання та запитання

1. Як називали слов'ян античні історики?
2. Яке визначне історичне явище на межі стародавніх часів і доби Середньовіччя об'єднує такі історичні та географічні поняття: Європа, Центральна Азія, Скандинавія, гуни, готи, алани, анти, склавини, авари? Дайте визначення.
3. Назвіть і коротко охарактеризуйте сусідів східних слов'ян.

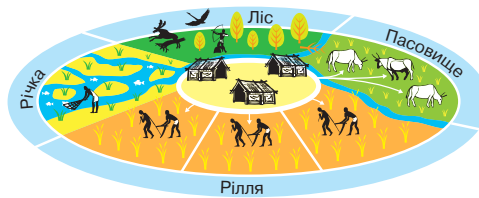
4. Покажіть на карті (с. 12) напрямки великого розселення слов'ян.
5. Які східнослов'янські племена розселилися на теренах сучасної України? Замалюйте на контурній карті території, де осіли ці племена, зазначаючи географічні об'єкти, розташовані там.
6. Розгляньте карту (с. 12) і визначте області Русі-України, які належать до трьох природно-кліматичних зон.

- 7*. Як ви вважаєте, чи однакові за змістом поняття «Велике переселення народів» і «велике розселення слов'ян»? У чому їхні спільні ознаки, відмінності та складові? Обґрунтуйте відповідь.
8. Наведіть приклади впливу природно-кліматичних умов на господарство та спосіб життя східних слов'ян.
9. Охарактеризуйте відносини східних слов'ян з їхніми сусідами.

10. Розгляньте схему. Чим відрізняється родова община від сусідської? Усно опишіть за поданою схемою життєвий уклад слов'ян, які живуть сусідською громадою.

11. Знайдіть подібність між давньослов'янськими орнаментами (с. 9) і візерунками, якими наші сучасники прикрашають одяг і писанки.
12. Як ви думаєте, початок епохи Середньовіччя на території сучасної України пов'язаний із конкретними подіями — загибеллю вождя антів у боротьбі з готами в 375 р. та останньою писемною згадкою про антів у 602 р. чи процесом Великого переселення народів у IV–VII ст.?

¹ *Волок* — місце найбільшого зближення двох судноплавних річок, де суходолом перетягали (волочили) від однієї до іншої човни та вантажі.

² *Чудь* — давньоруська назва естів і неслов'янських племен, які жили на північ від Русі-України.

§ 2. УТВОРЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

- З якого джерела, коли й що саме ви довідалися про заснування міста Києва?

1. Суспільний устрій

Суспільний устрій у слов'ян (тобто організація життя суспільства) змінювався внаслідок розвитку господарства, розселення на нових землях і під впливом сусідів.

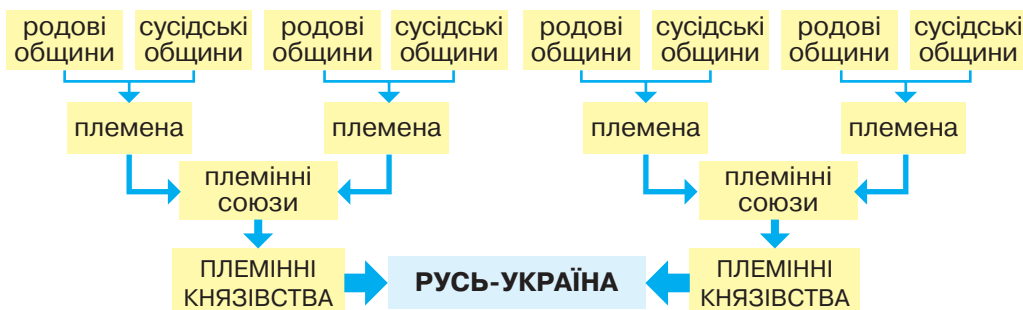
У ранньому Середньовіччі в основі суспільного устрою слов'ян були об'єднання родів — племена. Їх очолювали обрані дорослими чоловіками вожді — найхоробріші чи найдосвідченіші серед них. Вожді керували життям племен: здійснювали суд, очолювали військові походи, розподіляли здобич. Згодом влада вождів стала спадковою. Виборні вожді перетворювалися на спадкових **князів**.

Племена нерідко об'єднувалися для боротьби зі спільним ворогом. Такі племінні об'єднання існували недовго, але вони були необхідним етапом розвитку в процесі створення держави. Так, перші східнослов'янські додержавні утворення на території сучасної України були пов'язані з проживанням тут антів. Згодом на Волині утворилося сильне *дулібське об'єднання племен*. Його розгромили авари (обрі). У Прикарпатті й Закарпатті утворився потужний союз племен, який візантійські автори називали *Великою Хорватією*.

Пізніше племінні союзи переросли в утворення вищого рівня — племінні князівства, що вже мали деякі ознаки державного устрою: а) влада князя; б) укріплені міста-городища; в) приватна власність; г) майнова та соціальна нерівність; г) професійне військо — *дружина*.

Племінні союзи заклали фундамент давньоукраїнської державності. Після розгрому аварами дулібського об'єднання головну роль почали відігравати поляни, які жили в Середньому Подніпров'ї. Вони стали ядром формування Київського князівства.

ПРОЦЕС УТВОРЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

Князь — керівник племені або союзу племен; з появою держави — її спадковий правитель.

Дружина — збройний загін, що становив постійну військову силу князя і брав участь в управлінні князівством.

2. Вірування в східних слов'ян

Наші предки в ранньому Середньовіччі були **язичниками**. Люди поклонялися духам померлих предків, закликаючи їх допомагати живим. Давні слов'яни, залежно від пір року, здійснювали обряди — установлені звичаєм дії, щоб забезпечити хороший урожай, приплід худоби, улов риби та здобич на полюванні. Для цього духам предків, а також володарям лісів — лісовикам, води — водяникам, хати — домовикам тощо приносили подарунки — жертви.

З писемних джерел і фольклору відомо, що слов'янські племена мали своїх богів: Дажбога (божество, що дає блага), Сварога (бог вогню, захисник ковалів), Стрибога (бог вітру), Велеса (захисник худоби), Перуна (володар блискавок і захисник воїнів) тощо. Богинею смерті та смутку була Марена (Мара). Відомо й про язичницьке свято Купала в дні літнього сонцестояння. Під час цього свята відбувалися масові купання, люди перестрибували через вогнище, що символізувало очищення. Окремі елементи цього свята дійшли до нашого часу.

Археологи не знайшли слідів великих язичницьких храмів на території сучасної України. Однак збереглися залишки святилищ — майданчики-капища з жертовниками. Очевидно, у центрі таких майданчиків були фігури ідолів — дерев'яних чи кам'яних статуй місцевих божків.

3. Роль міста Києва в утворенні держави східних слов'ян

У літописі «Повість минулих літ» подана оповідь про заснування Києва братами Києм, Щеком, Хоривом та їхньою сестрою Либіддю, які походили зі східнослов'янського племені полян.

Кий побував на службі у Візантії і там боровся проти аварів. Після цього він заснував городок Києвець на Нижньому Дунаї, але там йому закріпитися не вдалося. Кий повернувся в Подніпров'я і в другій половині VI ст. на пагорбах (Старокиївська та Замкова гори) заснував місто Київ.

Це місто було закладене в центрі розселення східнослов'янських племен. Північніше від нього в Дніпро впадають річки Десна та Прип'ять. Тому Київ став містом, що контролювало шляхи сполучення з територіями у верхів'ях Дніпра, Десни й Прип'яті. Землі навколо Києва були родючими, багатими на ліси, що дало можливість полянам будувати житла й укріплення, розвивати землеробство, скотарство та різноманітні ремесла. Зміни, що відбулися в суспільному й господарському житті, стали важливою передумовою утворення держави. Найбільше державне об'єднання полян з центром у Києві стало ядром майбутньої Русі-України.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

«Коли ж поляни жили осібно й володіли родами своїми, ... то було [між них] три брати: одному — ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив і сестра їхня — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щековицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвали її Хоривицею. Зробили вони городок [і] на честь брата їхнього найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були вони мужами мудрими та тямущими й називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні».

Язичництво (багатобожжя) — історична форма релігії окремих племен і народів, що передувала поширенню християнства й ісламу.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з того боку Дніпра. Тому [й] казали: “На перевіз на Київ”. Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда¹. А сей Кий княжив у роду своєму й ходив до цесаря...

А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю, і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, які жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і закінчив живоття своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їхня Либідь тут померли» (З «Повісті минулих літ»).

Засновники Києва.
Фрагмент сторінки
Радзивіллівського
літопису. Кінець XV ст.

1. Який фрагмент літопису свідчить про походи Кия до Візантії?
2. На що вказує наявність двох версій біографії Кия? Чи міг він, на вашу думку, бути одночасно і князем, і перевізником?

◆ 4. Руські князі середини IX — початку X ст. Правління Аскольда

За «Повістю минулих літ», першими скандинавськими князями, які прийшли на північні слов'янські землі, були **Рюрик** і два його брати, які швидко померли. У Києві на той час правили **Аскольд** і **Дір**.

Одні історики вважають їх варягами, інші ж — нащадками Кия, останніми представниками місцевої полянської династії. Аскольд і Дір князували, очевидно, у різний час. Арабський мандрівник аль-Масуді називає Діра найвідомішим зі слов'янських князів, який володів містами й величезними територіями. За його правління до столиці приїздили мусульманські купці зі Сходу.

Значно більше свідчень збереглося про Аскольда. В одному з літописів його згадують як найвпливовішого та наймогутнішого державного діяча раннього Середньовіччя. Він підвищив міжнародний авторитет Русі-України й поставив її на один рівень із Хозарією. Головний напрям політики Аскольда був спрямований на південь і південний схід.

Особливо великого розголосу по всій Європі набув похід Аскольда на Константинополь **860 р.** Цей похід вразив гордих візантійців, які дивилися зверхньо на інші народи. Вхід до константинопольської гавані закривався

¹ Цесароград, або Царгород, — давньоукраїнська назва столиці Візантії Константинополя. Нині — Стамбул, територія Туреччини.

гігантським залізним ланцюгом, тому вона була неприступною для ворожих кораблів. Із суші місто захищала від ворогів багатокілометрова укріплена стіна. Аскольд вибрав момент, коли візантійський імператор зі своїм військом пішов на арабів. **18 червня 860 р.** рано-вранці руські кораблі захопили **бухту Золотий Ріг**.

Візантійський імператор Михайло III змушений був залишити військо, щоб рятувати Константинополь. Йому вдалося пробратися в оточену столицю та організувати її оборону. Сім днів київська дружина тримала місто в облозі, а потім відступила.

У наступні роки Аскольд здійснив ще три походи на Візантію, у результаті яких були підписані договори, вигідні русичам. Один з них підписаний у **873–874 рр.**

У зв'язку з походами Аскольда на Константинополь у візантійських джерелах згадується про хрещення населення Полянського князівства. Так, автори IX ст. пишуть, що приблизно 860 р. князь Аскольд охрестився зі своїми дружинниками. «Тепер вони проміняли еллінську й безбожну віру (язичництво), у якій раніше перебували, на чисте християнське вчення, увійшовши в число підданих нам друзів. У них загорілася така спрага віри й ревність, що вони прийняли пастиря та з великою старанністю справляють християнські обряди», — писав Константинопольський патріарх (глава церкви) Фотій.

Часи правління Аскольда й Діра були останнім періодом існування державного об'єднання полян. Ця історична спадщина належить сучасним українцям, предки яких мали власне державне утворення в Середньому Подніпров'ї. Об'єднання полян з центром у Києві визнавалося могутньою Візантійською імперією ще до виникнення Русі-України.

◆ 5. Князювання Олега

У середині IX ст. північнослов'янські та фінські племена запросили до себе княжити варязьких князів. Рюрик, який правив найдовше, заснував Новгород. Помираючи, він передав князювання своєму родичеві **Олегу**, бо його рідний син Ігор був ще дитиною.

Новий правитель Новгорода у 882 р. рушив униз Дніпром, заволодів Києвом, підступно вбивши київських князів Аскольда й Діра.

Захопивши владу в Києві, Олег відтепер контролював увесь шлях «із варяг у греки». Він об'єднав два центри східнослов'янських земель на півдні та на півночі — Київ і Новгород. Так була започаткована держава, яку сучасники називали **Русь**, або **Руська земля**.

Пізніше історики дали їй назви **Київська держава**, **Київська Русь**, або **Русь-Україна**. Політичним, господарським і культурним центром цієї величезної середньовічної імперії були землі сучасної України. Уведення істориками таких назв потрібне ще й для того, щоб відрізнити її від пізніших держав, які згодом утворилися на цій території: Галицько-Волинська держава (королівство Руське), Литовсько-Руська держава, Московська Русь.

Більшість населення Русі-України становили слов'яни. Разом з ними жили балти, булгари, сармати, угро-фіни, нормани та представники інших народностей.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

«У рік 6390¹ [882]. Вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв — варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів... І прибули до гір Київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду оставив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. Підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: “Ми — купці єсмо, ідемо в греки од Олега та від Ігоря-княжича. Прийдіть-но обидва до рідні своєї, до нас”.

Аскольд і Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: “Ви обидва не є ні князі, ні роду княжого. А я єсьм роду княжого. — І [тут] винесли Ігоря. — А се — син Рюриків”.

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі...» (З «Повісті минулих літ»).

- Знайдіть в історичному атласі назви племен, до яких належали воїни Олега.

Т. Шевченко.
Аскольдова
могила. 1846 р.

Під час свого правління (882–912) Олег проголосив Київ столицею — «матір'ю городів руських». Він значно розширив межі держави. До неї були приєднані древліяни, уличі, радимичі, кривичі та сіверяни. Олег підкорив і північні племена — чудь і мерю.

Підпорядкування Києву сусідніх князівств дало Олегові можливість не лише збирати данину з нових земель, а й залучати їхні війська для спільних походів. Як загинув Олег, достеменно невідомо. Одна з версій щодо цього подана в «Повісті минулих літ». За іншими версіями, Олег загинув під час походу на південно-східні землі, на березі Каспійського моря.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Походження слова *Русь* остаточно не з'ясоване. В учених-істориків є кілька версій:

- від праслов'янського *рудь*, *рус*, що означає «світлий, русий»; такої думки дотримуються прибічники слов'янського походження назви *Русь*;
- від *росів* — слов'яно-сарматських племен, які розселилися на Середньому Подніпров'ї вздовж річок Росі, Росави та Роставиці, що належали до антського, а згодом до полянського союзу племен;
- від назви скандинавських племен (вікінгів, варягів): естонці їх називали *ротсі*, а фіни — *руотсі*; згодом так почали називати їх і в інших місцях.

Цікаво, що спочатку *Руссю* називали лише землі навколо Києва, Переяслава та Чернігова. Так, наприклад, місто Переяслав на Київщині літописці іменують *Переяславль Руський*, а місто в сучасній Росії — *Переяславль-Залеський*.

Поступово назва *Русь* поширилася на всі давньоукраїнські землі, а її мешканців почали називати *русичами*, *руссю*.

¹ Візантійці вели літочислення «від створення світу», яке було, на їхню думку, у 5508 р. до народження Христа.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

«...Спом'янув він коня свого, що від нього, як прорекли були волхви¹, [приїдеться] померти Олегові. І призвав він старшого над конюхами, запитуючи: "Де є кінь мій, що його я поставив був годувати й берегти?" А він сказав: "Помер". Олег тоді посміявся і докорив віщуну, кажучи: "Несправедливо говорять волхви й усе те — лжа єсть: кінь умер, а я живий". І повелів він осідлати коня: "Дай-но погляну я на кості його". І приїхав він на місце, де лежали ... кості голі й череп голий, і зліз він з коня, [і] промовив: "Чи від сього черепа смерть мені прийняти?" І наступив він ногою на череп, і, виповзши [звідти], змія вжалила його в ногу. І з того розболівшись, він помер» (З «Повісті минулих літ»).

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Князь Олег, прозваний літописцями, а пізніше й письменниками віщим (тобто чаклун), став одним з найулюбленіших героїв у фольклорних творах: дружинних чи військових піснях, легендах, переказах і билинах. Народна пам'ять оповила ім'я князя дивними оповідками й казками, пов'язуючи з ним події найдавніших часів. Народ запам'ятав його не лише як видатного й талановитого полководця, а і як чудодія, який умів творити справи надлюдські — «обернутися і звіром, і птахом, і комахою».

З плином часу за образом казкового чудотворця майже зник дійсний, правдивий образ володаря, який княжив у Києві. Історики багато чого не знають про Олега: ні років народження, ні імен його батьків. Упевнено можна стверджувати лише про дві дати його біографії — 907 р. (грандіозний похід на Царгород) і 911 р. (підписання русько-візантійської угоди).

В. Васнецов. Пісня про віщого Олега. 1899 р.

6. Походи Олега проти Візантії

Найбільший військовий похід на Візантію був здійснений Олегом у 907 р.

З «Повісті минулих літ» ми дізнаємося, що «пішов Олег на греків на конях і на кораблях, і було кораблів числом дві тисячі». Зруйнувавши міста та церкви, знищивши населення, Олег підійшов до Царгорода й узяв його в облогу. Візантійці не змогли організувати оборону. Візантійський імператор змушений був укласти з Олегом вигідний для Русі-України мирний договір. Візантійці заплатили велику данину та надали особливі пільги руським купцям і послам. Зокрема, вони зобов'язувалися протягом шести місяців постачати купців харчами й забезпечувати їх корабельним спорядженням.

У 911 р. в результаті другого походу Олега був укладений договір, за яким визначено порядок викупу полонених. Русичі отримали право служити в імператорському війську.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

«У рік 6415 [907]. Пішов Олег на греків, Ігоря залишивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і древлан, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, котрі є пособниками. І з цими всіма вирушив Олег на конях і на кораблях, і було кораблів числом дві тисячі.

¹ Волхви — язичницькі жерці.

І прибув він до Цесарограда, а греки [...] город закрили. І вийшов Олег на берег, і повелів воям виволокти кораблі на берег. І попустошив він довкола города, і вчинив убивство багатьох греків. І палат багато вони розбили, і церкви попалили... І повелів Олег воям своїм колеса зробити й поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони вітрила, [рушили] з поля, і пішов [Олег] до города.

Побачивши ж [це], греки злякалися і сказали, виславши [послів] до Олега: «Не погубляй город. Ми згоджуємося на данину, як ти ото хочеш». І зупинив Олег воїв, і винесли йому [греки] їжі та вина, і не взяв він його, бо було воно приготоване з отрутою.

І зажадав Олег, щоб вони данину дали на дві тисячі кораблів: по дванадцять гривен на чоловіка, а в кораблі [було] по сорок мужів. І згодилися греки на це, і стали греки миру просити, щоб не спустошив він Грецької землі» (З «Повісті минулих літ»).

- Що, на вашу думку, є вірогідним у літописному описі, а що — ні? Аргументуйте відповідь.

* * *

«Коли приходять русичі, нехай посольське беруть, скільки [посли] хочать, а якщо прийдуть купці, хай беруть місячину [продукти харчування на місяць] на шість місяців: і хліба, і вина, і м'яса, і риби, й овочів... А коли йтимуть русичі додому, нехай беруть у цесаря нашого на дорогу їжу, і якорі, і канати, і паруси, скільки треба...

Нехай ходять вони [русичі] у город одними воротами, без оружжя, по п'ятдесят чоловік, і хай торгують, як ото їм треба, не платячи мита ні від чого...» (З «Повісті минулих літ». Частина договору між Візантією та Руссю-Україною 907 р.).

1. Які заняття жителів Русі-України відображено в договорі?
2. Назвіть умови договору, наведені в цьому уривку з літопису.

Як бачимо, утворення Русі-України було тривалим процесом. Він розпочався після великого розселення слов'ян.

Важливою подією в процесі формування давньоруської держави стало об'єднання північних і південних земель східних слов'ян варязьким правителем Олегом. Столицею новоствореної держави став Київ. Розпочалося формування території та державних органів влади Русі-України, її зовнішньої політики.

Завдання та запитання

1. Що таке *додержавні утворення*? Які східнослов'янські додержавні утворення вам відомі?
2. Що таке *державна* та які її ознаки? Використайте інформацію зі словника.
3. Що приваблювало скандинавів на сході Європи?
4. У якій послідовності правила Олег, Дір та Аскольд?
5. Дайте визначення термінам «князь» і «дружинники». Яку роль у давньослов'янському суспільстві відігравали князь та його дружинники?

6. Чим уславилися київські правителі Аскольд і Дір?
7. Які племена приєднав до Русі-України князь Олег? Позначте на контурній карті території, на яких мешкали ці племена.

8. Установіть відповідність між датами та подіями й розкажіть про наслідки кожної з них.
1 860 р.	А найбільший похід Олега на Візантію
2 907 р.	Б підступне вбивство Аскольда Олегом
3 911 р.	В другий похід Олега на Візантію
4 882 р.	Г перший похід Аскольда на Візантію
9. Яке походження назви *Русь*? Поясніть на прикладах це поняття.
- 10*. Порівняйте процес утворення держави в слов'ян і народів Західної Європи, зокрема франків.
11. Проаналізуйте договори з Візантією. Чи були вони вигідними для Русі-України? Обґрунтуйте відповідь.
12. Прочитайте поданий уривок з «Повісті минулих літ» і дайте відповіді на запитання.
- «...По Дніпру, а у верхів'ї Дніпра — волок до річки Ловоті можна ввійти в Ільмень, озеро велике. З цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а те озеро входить у море Варязьке. І по тому морю можна дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в море Понт, у яке впадає Дніпро-річка...»*
- Про який шлях ідеться в наведеному уривку з літопису?
 - Якими є сучасні назви згаданих географічних об'єктів?

§ 3. РУСЬ-УКРАЇНА ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ КНЯЗЯ ІГОРЯ ТА КНЯГИНИ ОЛЬГИ

- Чийм сином був князь Ігор? Хто був його опікуном? У якому році він прибув до Києва? З ким і за яких обставин?

◆ 1. Князювання Ігоря

Г. Якутович. Ігор та Ольга із сином Святославом. Кінець ХХ ст.

Після смерті Олега київським князем став син Рюрика **Ігор** (912–945). У літописах його називають *Ігорем Старим*. Від нього йде династія Рюриковичів, яка безперервно правила в Києві, а згодом і в інших князівствах у Русі-Україні. Ігор продовжив політику свого попередника, спрямовану на розширення території Русі-України та зміцнення її міжнародних позицій.

У **943 р.** він здійснив похід на Закавказзя і заволодів багатими містами на Каспійському узбережжі. Це дало можливість київським купцям торгувати на Сході.

Щоб забезпечити вигідну торгівлю з Константинополем, Ігор здійснив два військові походи проти Візантії. Однак вони не були такими успішними, як походи Аскольда й Олега.

За словами літописця, візантійський флот, як блискавка, попалив кораблі, застосувавши так

званий «грецький вогонь¹». Багато воїнів загинуло. **Перший військовий похід Ігоря в 941 р.** на Візантію закінчився поразкою.

Другий військовий похід 944 р. завершився укладенням вигідного для Русі-України мирного договору. За ним київський князь зобов'язувався не нападати на володіння Візантії в Криму й не утримувати військові гарнізони в гирлі Дніпра. Київська держава та Візантійська імперія домовилися надавати одна одній у разі потреби воєнну допомогу. Держави обмінялися посольствами з умовою, що послы матимуть золоті печатки. У договорі визначались умови торгівлі. За ними купці-русичі повинні були мати спеціальні князівські грамоти й обов'язково повідомляти про прибуття своїх кораблів.

У час правління Ігоря з'являються перші звістки в літописах про появу в південноруських степах тюркських кочівників — **печенігів**. Літопис повідомляє про першу збройну сутичку з ними, яка відбулася на початку X ст.

Військові походи приносили славу та багатство князеві й дружинній верхівці. Для забезпечення війська продовольством, зброєю та транспортними засобами було вирішено збільшити данину, яку збирали з населення за допомогою так званого **полюддя**.

У творі сучасника князя Ігоря — візантійського імператора Костянтина Багрянородного — є опис полюддя. Пізньої осені, коли замерзали річки й болота, князі вирушали в послідовний об'їзд своїх підданих — «кружляння». Населення зобов'язане було сплачувати данину продуктами — воском, полотном і хутром звірів. Такий вид податку називають *натуральним* (від латин. *natura* — природа). Окрім того, місцеві люди повинні були якийсь час їх годувати. Займалися таким «кормлінням» князі зі своїми дружинниками всю зиму. Коли ж наставав квітень і розтавав лід на Дніпрі, вони поверталися до Києва. Зібрану данину використовували на утримання дружини та князівського двору, а частину відправляли у Візантію на продаж. Сприятливі умови для торгівлі в Царгороді приносили користь не лише купцям, а й князівсько-дружинній верхівці, яка збагачувалася, продаючи у Візантію здобуту в підлеглих данину. А до Києва везли престижні речі — тонке сукно, шовк, зброю, прикраси та прянощі.

У **945 р.**, під час полюддя в Древлянській землі, піддані князя Ігоря, обурені величезним обсягом данини, повстали й убили його. За переказом, древляни розбили дружину Ігоря, а князя прив'язали за ноги до двох нахилених дерев і відпустили їх. Для князя-воїна це була ганебна смерть.

М. Реріх.
Збирання данини. 1908 р.

Печеніги — тюркські кочові племена, що в IX ст. населяли Північне Причорномор'я.

Полюддя — збирання князем із дружиною або його представниками данини з підлеглого населення.

¹ «Грецький вогонь» — горюча суміш, яку вперше використали в морській битві візантійці.

2. Правління Ольги

Після смерті князя Ігоря на князівський престол сіла **Ольга** (945–964), дружина Ігоря, оскільки його син Святослав був ще малим. Її зображено вродливою, сміливою, хитрою та мудрою правителькою. Давні автори розповідають про неї як про розумну, енергійну й далекоглядну державну діячку.

Перший крок, який зробила Ольга, — жорстоко помстилася древлянам за смерть чоловіка. Підступно розправившись із послами древлянського князя Мала, які приїжджали до неї двічі, вона збрала рать і повела її в похід на головне місто Древлянської землі — Іскоростень. Тривалий час військо тримало в облозі укріплене місто, та все було марно. Тоді княгиня, удавшись до хитроців, оволоділа столицею і ліквідувала древлянський племінний союз.

У літописі докладно описано й проілюстровано помсту Ольги за смерть Ігоря. За неписаним законом того часу (хто не помстився за смерть родичів, був зганьблений на віки вічні), княгиня вчинила кровну помсту.

Наступним важливим кроком Ольги було проведення реформ¹. Княгиня розуміла: щоб запобігти новим повстанням, потрібно впорядкувати й унормувати обсяг данини. Систему полюддя Ольга замінила «уроками» — новим порядком стягнення данини з чітким обсягом. Окрім того, вона започаткувала спеціальні укріплені місця — погости, куди відряджали князівських посланців. Вони стали представниками київської центральної влади, приймали від населення данину, здійснювали судочинство.

У літописі є відомості й про те, що за часів Ольги було розбудовано й прикрашено стольний град Київ. Особливо велична була резиденція княгині — двоповерхова кам'яна споруда, прикрашена мармуром, червоним шифером і декоративною керамікою.

Зміни соціально-економічного й політичного характеру, які впровадила княгиня Ольга в Русі-Україні, дали змогу зміцнити країну.

Державотворчі заходи княгині були оспівані в усній народній творчості.

С. Кирилов. Княгиня Ольга (хрещення). 1993 р.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

«У рік 6454 [946]. Ольга із сином Святославом збрала воїв, багатьох і хобрих, і пішла на Древлянську землю. І вийшли древляни насупротив. І коли зійшлися обидва війська докупи, кинув списом Святослав на древлян, а спис пролетів між вухами коня та ударив під ноги коневі, бо був Святослав зовсім малим. І сказав воєвода Свенельд і кормилець Асмуд: «Князь уже почав. Ударимо, дружино, услід за князем».

І перемогли вони древлян. Древляни ж побігли й закрилися в городах своїх. А Ольга кинулася із сином своїм на Іскоростень-город, бо ті городяни вбили були мужа її, і стала довкола города із сином своїм. А древляни заперлися в городі й кріпко боролися з городських стін, бо знали вони, що самі вбили князя і на що довелось б їм здатись.

¹ Реформа — докорінна перебудова; зміна, нововведення.

І стояла Ольга ціле літо, і не могла взяти города. І намислила вона так: послала послів до города, кажучи: “Чого ви хочете досидітися? Адже всі ваші городи здалися мені, і згодилися на данину, й обробляють ниви свої та землю свою. А ви хочете з голоду померти, не згоджуючись на данину?.. Лише малого я у вас прошу: дайте мені від двора по три голуби й по три горобці, бо не хочу я тяжкі данини накласти на вас, як ото муж мій, а сього прошу у вас малого”.

Древляни ж раді були цьому. Зібрали отож вони від двора по три голуби та по три горобці й послали до Ольги з поклоном. Ольга тоді сказала їм: “Се вже покорилися ви есте мені й моїй дитині. Ідїть-но в город, а я завтра відступлю від города й піду в город свій”. Древляни ж раді були [цьому], увійшли в город і розповіли про все людям. І зраділи люди в городі.

Перша помста княгині Ольги — древлянських послів кинули в глибоку яму й закопали живцем.

Малюнок з Радзивіллівського літопису. XV ст.

Ольга тим часом, роздаючи воям кому по голубові, а другим — по горобцеві, звеліла їм кожному голубові й горобцеві прив’язати трут¹, обгортаючи його в маленькі хустинки й ниткою прив’язуючи до всіх голубів і горобців. І звеліла Ольга, коли смеркалося, воям своїм пустити голубів і горобців.

Голуби ж і горобці полетіли в гнізда свої, — ті в голубники свої, а горобці — під стріхи, — і тоді загорілися голубники, а од них хижі й стодоли. І не було двора, де б не горіло, і не можна було гасити, бо всі двори загорілися. І побігли люди з города, і повеліла Ольга воям своїм хватати їх.

А як узяла вона город, то спалила його. І старійшин же города спалила, а інших людей — тих побила, а других оддала в рабство мужам своїм, а решту їх заставила платити данину» («З Повісті минулих літ»).

Друга помста княгині Ольги — спалення древлянських послів.

Малюнок з Радзивіллівського літопису. XV ст.

1. Що спонукало Ольгу воювати з древлянами?
2. Що в цій літописній оповіді є історичним фактом, а що, імовірно, є художнім вимислом?

¹ Трут — гніт або висушений мох чи гриб, який займається від іскри та тліє. Використовувався для розведення багаття.

3. Зовнішньополітичні заходи княгині Ольги

Досить успішною була й зовнішньополітична діяльність Ольги. Її політика¹ полягала в забезпеченні інтересів своєї держави мирним дипломатичним шляхом.

У **957 р.** княгиня здійснила поїздку до Константинополя. До цього часу східні слов'яни ходили на Константинополь військовими походами. Уперше було споряджене мирне посольство (понад 100 осіб), яке урочисто прийняв візантійський імператор Костянтин Багрянородний. Відбулися переговори про відносини двох держав, союзну угоду, а також обговорювалося питання християнізації Русі-України.

У Константинополі Ольгу, за повідомленням із «Літопису Руського», можливо, урочисто охрестили в соборі Святої Софії. Серед її оточення було чимало християн. Однак християнство за князювання Ольги не стало державною релігією. Проти цього був наступник престолу Святослав — син Ольги. Київська держава надалі залишалася переважно язичницькою.

Княгиня Ольга встановила дипломатичні відносини з Німецькою імперією. Вона обмінялася посольствами з німецьким імператором Оттоном I. У результаті цих зусиль Русь-Україна встановила відносини з двома наймогутнішими державами середньовічної Європи — Візантією та Німецькою імперією. Очевидно, це вплинуло на поглиблення торговельних відносин і сприяло культурним впливам, зокрема поширенню християнства.

В Україні шанують пам'ять про княгиню: їй споруджено пам'ятники, присвячено книжки й кінофільми. На державному рівні встановлена нагорода — орден Княгині Ольги, яким нагороджують жінок за визначні заслуги в державній та суспільній діяльності, вихованні дітей.

Завдання та запитання

1. Якою була система збору данини за часів князя Ігоря? Охарактеризуйте її.
2. Назвіть роки правління княгині Ольги.
3. У чому полягали реформи княгині Ольги?
4. Поясніть значення термінів «уроки», «погости».

5. Проаналізуйте договори Ігоря з Візантією. Чи були вони вигідними для Русі-України? Обґрунтуйте відповідь.
6. Позначте на контурній карті напрямки походів Ігоря проти сусідніх держав.

7. Порівняйте правління князів Олега й Ігоря. Що було характерним для них обох?
8. Чому встановлення Ольгою чітких норм данини («уроків») історики оцінюють як важливий крок у розвитку держави?

9. Складіть і запишіть оповідання на одну з тем: «Ольга і древляни»; «Княгиня Ольга — реформаторка»; «Княгиня Ольга — дипломатка».
- 10*. Складіть історичний портрет княгині Ольги, описавши перелік основних рис її характеру та політичну діяльність.
11. Висловіть власне ставлення до постаті княгині Ольги.

¹ *Політика* — діяльність органів державної влади або окремих діячів усередині країни та в міжнародних відносинах.

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Історичний портрет князя Святослава

1. Намалюйте родовідне дерево князя Святослава.
2. Прочитайте уривок з історичного джерела та виберіть правильну відповідь на запитання.

«... І коли зійшлися докупи, кинув списом Святослав на древлян, а спис пролетів між вухами коня та ударив під ноги коневі, бо був Святослав зовсім малим...»

- Про яку подію ідеться?

- А** підкорення Святославом древлян
- Б** похід Ольги на древлян як помста за смерть чоловіка
- В** похід Ігоря на древлян
- Г** ритуал тогочасного початку битви

3. Прочитайте інформаційне повідомлення про князя Святослава й особливості історичного періоду, коли він жив. Складіть і запишіть план наведеного нарису.

Святослав — князь-лицар. Святослав був єдиним сином Ігоря та Ольги. Досягнувши повноліття, він почав правити Руссю-Україною.

За словами візантійського хроніста Лева Диякона, Святослав був «середній на зріст і доволі стрункий, широкогрудий, з пласким носом, блакитними очима й довгими кострубатими вусами. Волосся на його голові було вистрижене, за винятком одного пасма (ознака шляхетного походження); в одному вусі носив золоту сергу, прикрашену рубіном і двома перлинами. Князь зазвичай був похмурим і суворим на вигляд. Носив білий одяг, як і інші русичі, але відрізнявся чистотою».

Святослав Ігорьович князував недовго (964–972), але залишив яскраву згадку про себе. Він був хоробрим воїном, невибагливим, майже все життя провів у військових походах. Ідучи на війну, ніколи не брав ані казанів, ані наметів. Спав, як і всі воїни, на землі просто неба, поклавши під голову сідло. Князь був шляхетним воїном. Плануючи похід, не використовував військові хитрощі, а заздалегідь попереджував через свого посланця: «Іду на Ви!»

Святослав і Хозарський каганат. Святослав здійснив кілька вдалих походів проти свого південно-східного сусіда — Хозарського каганату. У **964 р.** він здійснив успішний похід на Оку й Волгу, де жили в'ятичі, які сплачували данину Хозарському каганату, і підкорив їх.

Проте головною метою походу 964 р. все ж були хозари. Між Святославом і *возькими булгарами* (головний союзник Хозарського каганату) відбулася битва, у якій він легко переміг. У **965 р.** київський князь вирушив Волгою вниз і завоював столицю Хозарського каганату — місто Ітиль.

З Північного Прикаспію Святослав пішов через Північний Кавказ і досягнув берегів Азовського моря. Русичі завоювали місцеві племена ясів (осетинів) і касогів (адигів). По дорозі захопив добре укріплене хозарське місто Білу Вежу й повернувся до Києва переможцем з великою здобиччю і полоненими.

Під час походів на Хозарію Святослав поширив свою владу на Східний Крим і Таманський півострів, де було Тмутороканське князівство.

У **968 р.** Святослав здійснив другий похід на Хозарський каганат, який закінчився цілковитою перемогою. Проте розгром хозар мав і негативний наслідок: він відкрив шлях кочовим племенам печенігів на Русь-Україну.

Святослав і Балкани. Пізніше Святослав уступив у затяжну війну між Візантією та Болгарією. Похід **968 р.** в Болгарію закінчився успішно. Князь розгромив болгар і розташувався з військом у Переяславці на Дунаї. Печеніги, дізнавшись, що Київ залишився без князя, пішли на стольний град і взяли його в облогу. Жителі міста, мужньо обороняючись, послали за підмогою до князя. Повернувшись зі своїм військом, Святослав відбив ворожий напад.

Після перемоги над печенігами князь вирушив у новий похід на Балкани й захопив столицю болгар Пловдив. Візантія була занепокоєна зростанням сили війська Святослава та його бойовими успіхами. Тому візантійський імператор напав на Святослава. Головна битва відбулася під **Доростолом**. Візантійський імператор, маючи велику військову перевагу, сподівався взяти місто облогою, та це йому не вдалося. Святослав часто здійснював вилазки, які перетворювалися на справжні битви.

Проте в Доростолі почався голод. У **липні 971 р.** Святослав дав генеральну битву. На початку битви русичі перемагали, вони навіть примусили відступити візантійську піхоту. Та імператор пустив у хід важкоозброєну кінноту, яка змусила повернутися до Доростола. У тому ж році знесилені сторони розпочали мирні переговори.

Було укладено почесний для Київської держави мир, незважаючи на те, що вона програла війну. Святослав змушений був відмовитися від завойованих земель у Подунав'ї, ведення воєнних дій на цих землях і в Криму. Він здав Доростол візантійському імператорові й зобов'язався надавати йому допомогу проти арабів. Імператор випустив князя з дружиною з Доростола зі зброєю і надав їм усе необхідне на зворотний шлях.

За часів Ольги та Святослава Русь-Україна здобула вихід до Чорного моря між гирлом Дунаю і Дніпра.

Смерть Святослава. Коли Святослав з багатою здобиччю повертався додому, біля Дніпровських порогів на нього напали, можливо, попереджені візантійцями печеніги. У нерівному бою Святослав загинув. До наших часів дійшла легенда, яка розповідає, що печенізький князь Куря наказав зробити з князевого

Похід Святослава
на Балкани.
Мініатюра з
Ватиканського
манускрипту
(рукопису). XIV ст.

черепа святковий кубок, який оправив золотом, і частував із нього найшанованіших гостей. На тому кубку було написано: «Чужого шукаючи — своє загубив!»

Внутрішня політика князя Святослава. Не можна стверджувати, що Святослав не дбав про внутрішній лад у своїй державі. Так, вирушаючи в далекі походи, він доручав правління своїй матері Ользі.

Після її смерті перед другим походом на Болгарію Святослав провів адміністративну (управлінську) реформу: поставив намісниками замість племінних князів у землях, які намагалися відокремитися від Києва, своїх синів: Олега відрядив в Овруч, що в Дrevлянській землі, а Володимира — у Новгород Великий, а старшого сина Ярополка посадив на час своєї відсутності в Києві.

Саме Святославом був закладений принцип монархічного правління, коли в різних землях Русі-України правлять не племінні князі, а представники єдиної династії Рюриковичів. Це є свідченням того, що князь намагався продовжувати справу своїх батьків у зміцненні Київської держави.

4. Ознайомтеся з уривками «Повісті минулих літ» (переклад В. Яременка).

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Звернення Святослава до дружинників

«І виставили греки сто тисяч проти Святослава. Русь побачила греків і дуже злякалася безлічі воїв, і прорік Святослав: “Уже нам діватися нікуди, і волею, і неволею станемо супроти: так не посоромимо землі Руської, а ляжемо тут кістьми, бо мертвий сорому не має. Коли ж побіжимо, то сором нам. Тож не маємо втікати, а станемо кріпко, я ж попереду вас піду. А коли моя голова поляже, то про свої думайте самі”.

І сказали вої: “Де твоя голова поляже, там і наші положим”.

І вдарилися війська, і була січа велика, й одолів Святослав, а греки побігли...»

Про дари візантійців Святославу

«Зібрав цар бояр і рече їм: “Що будем робити? Не встоїмо проти нього [Святослава]!” І порадили бояри: “Надішли дари, вивідаємо, чи любить він золото”.

І поклали перед ним [Святославом] золото. І рече він, убік дивлячись: “Сховайте”. Посли ж грецькі повернулися до царя і розповіли: “Як прийшли до нього й піднесли дари, він і не глянув на них, а наказав сховати”.

І сказав один: “Випробуй його ще один раз: надішли йому зброю”. Вони ж послухали його й послали йому меч та іншу зброю. І принесли Святославу меч. Він почав любитися і хвалити... Посли розповіли цареві все, як було. І сказали бояри: “Лютий буде цей муж, якщо багатство зневажає, а зброю бере, — плати йому дань”».

Дари Святославу від візантійців.
Мініатюра з Радзивілівського літопису.
Кінець XV ст.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Літописна розповідь про юнака, який урятував Київ від печенігів

«Доки князь Святослав сидів у Києві, печеніги боялися переходити межі його держави, та коли довідалися, що він пішов на болгарів, напали на руські землі.

Ольга з онуками своїми Ярополком, Олегом і Володимиром замкнулася в Києві. Печеніги оточили город великими силами. Була така сила-силенна їхнього війська навколо, що ніяк не вийти з укріплень. Людям став дошкуляти голод. Тоді почали кияни радитися, чи не піддатися їм печенігам. Аж каже якийсь старий: «Добре було б покликати воєводу Претича. Он він стоїть на другому березі Дніпра. Хай прийде, то, може, печенігів прожене. Добре було б і до князя Святослава відрядити когось, щоб покинув болгарів та йшов рятувати рідну землю».

Пристали кияни на це й замислилися, хто ж піде. Знайшовся один хлопець: «Піду! Я дам собі раду, бо розумію мову печенігів».

Узяв хлопець уздечку й пішов у ворожий табір. Ішов і питав усіх, чи не бачили його коня. Біля Дніпра роздягнувся, зайшов у воду й поплив. Аж тоді схаменилися печеніги, почали стріляти, але вже не могли нічого вдіяти. Претичеві люди помітили хлопця, а він повідомив, що без їхньої допомоги кияни піддадуться ворогу.

На другий день удосвіта сіли Претичеві вої в човни, засурмили сильно в сурми й кликали людей із города. І вийшла Ольга з онуками та людьми до човнів. Печеніги, подумавши, що це повернувся князь Святослав, відступили від Києва. А кияни відрядили гінців до Святослава та переказали йому: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і бережеш, а своєї можеш позбутися, бо трохи не взяли печеніги і нас, і неньку твою, і дітей. Чи ж не жаль тобі Вітчизни й неньки старої та дітей?»

Як почув те Святослав, швидко прийшов до Києва й цілував матір і дітей своїх. І зібрав воїв, і прогнав печенігів у поле, і настав мир».

5. Як ви думаєте, чому житель Києва знав мову печенігів?
6. Створіть історичний портрет князя Святослава: основні риси зовнішності й характеру, оцінки сучасників, характеристику діяльності як політика та військового вождя. Яка ваша власна оцінка цієї історичної особи?
7. Уважно розгляньте в історичному атласі, що відображає географічні й історичні особливості слов'янського світу за часів князя Святослава. Дайте відповіді на запитання.
 - Куди й проти кого був спрямований перший похід Святослава? Які землі були приєднані до Русі-України в результаті цього походу?
 - Куди були спрямовані походи Святослава в 960–970-х роках? Заповніть у зошитах таблицю «Походи Святослава». Пригадайте, чим вони завершилися.

Роки	Напрямок походу	Наслідок

8. Які землі завоював князь? Зафарбуйте їх на контурній карті різними кольорами.
9. Яку мету ставив перед собою Святослав, воюючи на Балканах? Чи досягнув він її?
10. З чіми іменами пов'язаний вислів: «Чужого шукаючи — своє загубив»? Прокоментуйте його.
11. Обговоріть, кому була вигідна смерть Святослава. Хто міг його зрадити?
12. Розв'яжіть задачу. Умову та відповідь позначте на стрічці часу в зошиті.

- Княгиня Ольга уклала з Візантією в 946 р. союзну русько-візантійську угоду. Через скільки років князь Святослав уклав подібний мирний договір з Візантією?

13. У чому полягала адміністративна реформа Святослава?
14. Чи погоджуєтесь ви з таким твердженням? Обґрунтуйте відповідь.

- Розгром Хозарського каганату був однозначним виграшем для Святослава, але, можливо, програшем для його дітей та онуків.

15. Чому Святослав призначив намісниками саме своїх синів?
16. Чи міг би князь Святослав здійснювати тривалі військові походи без шкоди для внутрішньої політики держави, якби мав недосвідчену матір, а не княгиню Ольгу? Аргументуйте відповідь.
17. Установіть хронологічну послідовність подій, описаних літописцем, і заповніть таблицю.

А «Нехай ходять вони [русичі] у город одними воротами, без оружжя, по п'ятдесят чоловік, і хай торгують, як ото їм треба, не платячи мита ні від чого...»

Б «Коли ж поляни жили осібно й володіли родами своїми, ... то було між них три брати: одному ім'я — Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив і сестра їхня — Либідь. Зробили вони городок і на честь брата їхнього найстаршого назвали його Києвом»

В «Ольга із сином Святославом зібрала воїв, багатьох і хоробрих, і пішла на Древлянську землю. І вийшли древляни насупротив. І коли зішлись обидва війська до купи, кинув списом Святослав на древлян, а спис пролетів між вухами коня та ударив під ноги коневі, бо був Святослав зовсім малим. І сказав воєвода Свенельд і кормилець Асмуд: «Князь уже почав. Ударимо, дружино, услід за князем»»

Г «У рік ... вирушив Олег у похід, узявши багато своїх воїв — варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів... І прибули до гір Київських, і довідався Олег, що тут Аскольд і Дір удвох княжать...»

	А	Б	В	Г
1				
2				
3				
4				

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ І

«ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ РУСИ-УКРАЇНИ»

У результаті Великого переселення народів у IV–VII ст. наші предки ви-йшли за межі своєї первісної батьківщини між річками Одрою та Віслою на заході й Середнім Дніпром на сході й розселилися на землях Європи.

У цей час східнослов'янські племена дулібів, волинян, бужан, древлян, полян, сіверян, хорватів, тиверців та уличів заселили більшу частину території нинішньої України. Ці племена стали основою формування сучасного українського народу, тобто українці як народ виникли в той же час, що й інші сучасні народи Європи.

Переселення з лісової зони в лісостеп і степ з родючими ґрунтами сприяло розвитку господарства та майнового розшарування суспільства. Виокремлюється родова знать із професійними воїнами-дружинниками. Військові вожді племінних об'єднань разом із дружиною мешкали в укріплених племінних центрах — градах, що виявлені археологами в Києві, Чернігові, Зимному, Стільському, Пліснеську й інших місцях України. Подібні історичні процеси відбувались і в різних частинах Європи. Тому періодизація середніх віків в Україні збігається з відповідними періодами загальноєвропейської історії.

Племінні союзи ворогували не тільки із сусідами: аварами, хозарами, візантійцями, а й між собою. Покласти край цій ворожнечі й об'єднати їх в одну державу вдалося в наступний період нашої історії. Це сталося завдяки зростанню могутності племені полян із центром у Києві. Київ був основним містом, що контролювало тогочасні шляхи по річках Дніпру, Десні й Прип'яті.

Об'єднання варязьким вождем у 882 р. земель уздовж шляху «із варяг у греки» поклало початок утворенню могутньої середньовічної Русі-України. Її політичним, економічним і культурним центром були землі навколо Києва.

Існування Русі-України в IX–XIII ст. припадає на другий період європейського Середньовіччя — зрілі, або класичні, середні віки.

Володарі Києва поступово підкорили сусідні східнослов'янські племена. Правляча варязька династія слов'янізувалася. Князі Олег та Ігор більше дбали про розширення території, ніж про організацію життя підвладного населення. Лише княгиня Ольга застосувала дипломатію замість війни в зовнішній політиці, а у внутрішній — ліквідувала древлянський племінний союз та утвердила тут свою владу, упорядкувала управління іншими землями, підвладними Києву.

Під час становлення держави сформувались основні суспільні верстви: *князівсько-дружинна верхівка* й *селяни-общинники*. Племінні гради поступово перетворилися на міста — центри оборони, державного управління, ремесла, торгівлі та культури.

Тип господарювання тогочасних селян називають *натуральним*. Його суть полягала в тому, що основна маса населення жила за рахунок місцевих дарів природи. Споживали те, що самі виростили, виготовили, вполювали чи виловили. Необхідні в житті залізні вироби та сіль вимінювали на вирощені продукти або купували. Адже тодішні гроші — хутро білок, куниць, соболів чи бобрів — також можна було добути в лісі. Натуральне господарство робило життя селянської

общини усталеним, стійким, незалежним від зовнішніх обставин. Однак через кілька століть така замкнутість стала гальмом для економічного розвитку.

За правління Святослава Ігорьовича Русь-Україна досягла берегів Чорного моря між річками Дунаєм і Дніпром за рахунок племінних союзів уличів і тиверців на південному заході нинішньої України.

Святослав розгромив Хозарський каганат і прагнув поширити свою владу на Болгарію. Тоді в степах над Чорним та Азовським морями головною силою стали кочові племена печенігів. У боротьбі з новими ворогами в 972 р. Святослав загинув. Розпочалася нова сторінка історії нашої Батьківщини.

ПЕРШІ ВОЛОДАРИ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ		
Кий (VI ст.). Аскольд і Дір (850-і роки — 882 р.)	Існування київського племінного князівства полян.	
	Похід на Візантію 860 р. Хрещення Аскольда.	
Олег (882–912)	Об'єднання північних і південних земель східних слов'ян. Утворення Русі-України.	
	Згуртування східнослов'янських племен навколо Києва.	
	Налагодження торговельно-економічних контактів з Візантією. Договори 907 і 911 рр.	
Ігор (912–945)	Підкорення уличів і древлян.	
	Походи на Візантію 941 р. і 944 р.	
	Зміцнення влади князя, знаті, дружини.	
Ольга (945–964)	Реформи	Придушення повстання древлян у 945 р. Ліквідація древлянського князювання.
		Упорядковано збір данини.
		Створено осередки адміністративної та судової влади князя на місцях.
		Зміцнення зв'язків з Візантією. Хрещення Ольги.
Святослав (964–972)	Подальше підпорядкування східнослов'янських племен Києву.	
	Походи на Хозарію 965 р., 968 р.	
	Підкорення в'ятичів, волзьких булгар і Тмуторокані.	

РОЗДІЛ II РУСЬ-УКРАЇНА наприкінці X — у першій половині XI ст.

§ 4. ВНУТРІШНЯ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РУСЬКИХ КНЯЗІВ наприкінці X — у першій половині XI ст. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ

- Що пов'язує подані власні назви й імена? Утворіть із них логічні пари.
Київ, Овруч, Новгород Великий, Олег, Володимир, Ярополк.

◆ 1. Внутрішня та зовнішня політика Володимира Великого

Після смерті Святослава між його трьома синами розпочалася міжусобна війна. Двоє братів — Ярополк та Олег — загинули, «і став Володимир княжити в Києві одноосібно», — писав літописець. **Володимир** правив Руссю-Україною з 980 р. до 1015 р.

Він провів *державну реформу* щодо управління землями. Відрядив своїх синів, а їх було дванадцять, до різних міст — центрів основних руських земель. У «Повісті минулих літ» повідомляється: «Посадив Вишеслава в Новгороді, Ізяслава в Полоцьку, Святополка в Турові, а Ярослава в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Древлянській землі, Всеволода у Володимирі, Мстислава в Тмуторокані».

Отже, було остаточно знищено самостійність місцевої племінної верхівки. З того часу (кінець 80-х років X ст.) завершилося об'єднання земель навколо Києва. Великому князеві київському підпорядковувалися намісники (сини й старші дружинники), які сиділи в найбільших містах держави, збирали данину, управляли й здійснювали суд від його імені. Їм у менших частинах земель — волостях — служили волостителі. За правління князя Володимира відбулася заміна родоплемінного поділу Русі-України на територіальний.

М. Сергєєва.
Князь Володимир. 2016 р.

РУСЬ-УКРАЇНА ЗА КНЯЗЮВАННЯ ВОЛОДИМИРА ТА ЯРОСЛАВА (980–1054)

Володимир Великий зміцнив кордони держави, що відсунулися на північ від Чорного моря. Адже печеніги майже щороку здійснювали набіги на Переяславські та південні Київські землі, іноді доходили до Києва. Вони грабували міста й поселення, убивали й забирали в полон чоловіків, жінок і дітей, знищували господарство. Для захисту південних земель Русі-України від войовничих печенігів Володимир наказав збудувати систему укріплень — так звані Змієві вали — уздовж річок Трубежа, Сули й Стугни. За археологічними даними, висота валів досягала 10 м з дерев'яними баштами й стінами.

Наприкінці X ст. почали карбувати власні монети. Відомі монети Володимира Великого зі срібла — *срібники* та із золота — *златники*. З одного боку монет було зображено князя із символами влади, а на зворотному — княжий герб-тризуб і напис: «Володимир на столі, а се його срібло». Отже, з часів Володимира тризуб, зображенням якого позначали князівську власність, став державним символом.

Багато уваги князь Володимир приділив розбудові міста Києва. Розпочалося будівництво «міста Володимира». Центральну частину міста, або Гору, оточували високі земляні вали з дерев'яними баштами. До нього прилягали укріплені передмістя — найбільшим був Поділ.

Князь особливо дбав про відносини Русі-України з іноземними державами та зміцнення її міжнародного авторитету. Володимир розвивав політичні, економічні та культурні зв'язки з Візантією, Польщею, Угорщиною, Чехією та західноєвропейськими країнами. З цією метою допомагав візантійському імператорові Василю II придушити бунтівних феодалів у своїх володіннях. За цю допомогу Володимирові була обіцяна в дружини сестра імператора, принцеса Анна, але з різних причин шлюб відстрочували. Тоді Володимир завоював Херсонес (Корсунь) у Криму, який належав Візантії. Про це князь сповістив Василя II лаконічно: «Так буде й з Вашим Константинополем». Імператор негайно відрядив Анну до Володимира.

Міждинастичні шлюби в добу Середньовіччя були дуже поширені в Європі. Часто ними скріплювали мирні та союзницькі угоди. На Русі-Україні вони беруть

Монети часів
Володимира
Великого

Давній Київ.
Сучасна реконструкція

початок від Володимира Великого. Князь вів активну дипломатичну гру, закріплюючи політичні союзи за допомогою так званої **шлюбної дипломатії**. Сина Святополка він одружив з донькою польського короля Болеслава Хороброго, Ярослав став зятем шведського короля Олафа, донька Премислава вийшла заміж за угорського короля Владислава Лисого, Предслава стала дружиною чеського короля Болеслава Рудого.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Після смерті батька в боротьбі за київський престол Володимир, щоб зміцнити свої позиції та заручитися підтримкою полоцького князя Рогволода, посватався до його доньки Рогніди. Вона славилася своєю гордістю та красою, а отже, будучи княжною, відмовила Володимирові. «Не хочу роззувати робичича!» — відповіла, вважаючи негідним кохати сина князя Святослава й простої ключниці Малуші, тобто прислуги, дарма що улюблениці княгині Ольги. Відмовив у союзі й батько гордої княжни.

Б. Чоріков. Замах Рогніди на Володимира. 1836 р.

Тим часом Добрина — дядько Володимира, брат Малуші, який у цей час від його імені управляв Новгородом, — захопив Полоцьк. Рогволода із синами безжалюдно вбили, а Рогніду силоміць видали заміж за Володимира. Від цього шлюбу народилися сини Ізяслав, Ярослав, Всеволод і Мстислав, а також доньки Предслава та Премислава. Рогніда, прозвана за свою трагічну долю *Гореславою*, не вибачила чоловікові кривди. За переказами, вона готувала на нього замах. Викривши дружину, розгніваний Володимир хотів убити її, і тільки рішуче заступництво старшого сина Ізяслава відвело біду. Володимир поселив Рогніду з дітьми за межами Києва, у с. Предславиному. Пам'ять про це село збереглася донині — у Києві є вулиця Предславинська.

До 988 р. Володимир був язичником. Ця релігія дозволяла мати кілька дружин. Під час військового походу на захід князь закріпив свої воєнні успіхи одруженнями з чеською княжною Мельфідою та німецькою княжною Аделлю. Приймавши християнство й одружившись із візантійською принцесою Анною (онукою Костянтина VII Багрянородного), Володимир відіслав з Києва всіх інших дружин. Рогніда повернулася з Ізяславом у Полоцьк, де постриглася в монахині під іменем Анастасія.

До 988 р. Володимир був язичником. Ця релігія дозволяла мати кілька дружин. Під час військового походу на захід князь закріпив свої воєнні успіхи одруженнями з чеською княжною Мельфідою та німецькою княжною Аделлю. Приймавши християнство й одружившись із візантійською принцесою Анною (онукою Костянтина VII Багрянородного), Володимир відіслав з Києва всіх інших дружин. Рогніда повернулася з Ізяславом у Полоцьк, де постриглася в монахині під іменем Анастасія.

За часів правління князя Володимира завершився тривалий процес формування території Русі-України. Для цього йому не раз доводилося використовувати військову силу. Спочатку Володимир приєднав західні племенні союзи дулібів і хорватів, а також міста Червен, Белз і Перемишль. Тут він закріпив нове місто, назвавши його Володимиром¹ (нині Володимир-Волинський). На багато століть

Шлюбна дипломатія — скріплення міждержавних угод міждинастичними шлюбами.

¹ Історична назва міста — Володимир. Уточнювальний додаток *Волинський* з'явився після входження міста до складу Російської імперії у XVIII ст., щоб відрізнити давній Володимир в Україні від пізнішого Володимира на Клязьмі в Росії.

був установлений кордон з Польщею. У наступні роки відновлено владу Києва над об'єднаннями радимичів і в'ятичів.

Русь-Україна за Володимира Великого стала найбільшою європейською державою. Залежні від Києва землі простягалися від Карпат до Волги, від Балтійського моря до Середнього Подніпров'я.

З метою розширення кордонів своєї держави та їхнього зміцнення Володимир Великий здійснював військові походи проти сусідніх племен і народів. Він воював на західних рубежах своєї держави з литовським племенем ятвягів, яке жило між річками Німаном і Наревом, а на сході — з волзькими булгарами. Спокій та мир на західних і східних кордонах Русі-України перетворили її на торговельну державу, де перетиналися сухопутні й водні торговельні шляхи із Середньої Азії та Кавказу до Північної Європи.

Через Київ проходило відгалуження Великого шовкового шляху, що вів з Китаю до Чорного моря, а далі вгору по Дунаю та Дніпру. Київ поступово набув слави одного з найбільших центрів торгівлі в Східній Європі.

Діяльність Володимира Святославича сприяла розвитку Русі-України, зміцненню її міжнародного авторитету.

◆ 2. Запровадження християнства як державної релігії

Завданням зовнішньої та внутрішньої політики Володимира було проголошення християнства державною релігією Русі-України.

На початку свого правління Володимир, маючи намір зміцнити державу, вирішив провести *релігійну реформу*. Він зібрав та об'єднав в одному святилищі верховні божества окремих племен.

Однак язичництво з його багатобожжям не могло сприяти об'єднувальній політиці київського князя. Служителі язичницького культу (волхви, відуні) суперничали з князівською владою. Язичництво роз'єднувало не лише східнослов'янські племена, а й протиставляло на релігійному ґрунті Русь-Україну й інші європейські держави. Адже Візантія та інші сусідні слов'янські країни — Болгарія, Чехія та Польща, з якими Русь-Україна підтримувала тісні відносини, — були вже християнськими.

У **988 р.** Володимир та його дружинники охрестилися. Літописець повідомляє, що сталося це в захопленому Володимиром Корсуні (Херсонесі). Князь узяв шлюб із сестрою візантійського імператора за східним християнським обрядом. Згодом Володимир охрестив киян у Дніпрі, а язичницьких ідолів (кумирів) наказав знищити.

◆ ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ ◆

«І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів, тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста й волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко древу, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей — хай одплату прийме від людей!..

Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо ще не прийняли вони були хрещення. І, приволікши його, укинули його в

Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: “Якщо де пристане він, то ви одпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його”. І вони вчинили звелене.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: “Якщо не з’явиться хто завтра на річці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде”. І, це почувши, люди йшли радуючись і говорили: “Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли”. А на завтра вийшов Володимир з попами цесаричиними й корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят тримали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили» (З «Повісті минулих літ»).

1. Чому, на вашу думку, Володимир так повівся з кумирами, яких сам і возвеличив кілька років перед тим?
2. Порівняйте опис настрою киян під час повалення богів в історичному документі із зображеннями на ілюстрації. Чи збігається творче бачення художника з літописною розповіддю? Обґрунтуйте відповідь.

Г. Якутович. Повалення поганських богів. 1980-і роки

За розпорядженням князя Володимира в Києві було побудовано перший кам’яний храм — церкву¹ Богородиці. На її утримання він наказав віддавати десятю частину своїх прибутків, тому її називали *Десятинною*. Звичай церковної десятини був характерний для західної католицької церкви.

Літописні матеріали й археологічні джерела свідчать, що служителі язичницької віри, а також фігури й інші зображення давньослов’янських божеств існували до XIII ст. Однак християнство поступово входило у свідомість наших предків, витісняючи або поєднуючи дохристиянські язичницькі вірування (наприклад, Зелені свята — Трійцю, свято Купала, колядки, віру в лісовиків, домовиків, мавок, русалок тощо).

Десятинна церква. Сучасна реконструкція

Запровадження християнства відіграло важливу роль у подальшій історичній долі українського народу. Будучи на перехресті між християнським Заходом і мусульманським Сходом, Русь-Україна остаточно поєднала свою долю з Європою. Християнство ввело Русь-Україну в коло європейських держав, а правлячу київську династію — у середовище християнських королівських родин.

¹ Термін «церква» має два значення: а) релігійна організація — зібрання громад віруючих; б) культова споруда, храм.

Християнство пододало язичницьке племінне багатобожжя, сприяло політичному й культурному об'єднанню східнослов'янських племен, унаслідок чого сформувався український народ. Із запровадженням християнства в Русі-Україні поширилися писемність, мистецтво книжкової справи, церковний хорівий спів, розвинулись архітектура, кам'яне будівництво, художні ремесла, розпис **ікон**.

Християнська церква, яка мала на той час уже майже тисячолітню історію, запровадила в Русі-Україні свою систему внутрішнього устрою (церковну ієрархію¹), що вплинула на формування феодальної та державної ієрархії Русі-України.

З часу офіційного хрещення Русі-України 988 р. центром **митрополії** був Київ. Перші київські **митрополити**, греки або болгари, прибували до столиці Русі-України після висвячення в Константинополі. Київські митрополити перебували в церковному підпорядкуванні Константинопольського Вселенського патріарха.

Київська митрополія поділялася на церковні округи (єпархії), які очолювали єпископи. За князя Володимира існували Київська, Тмутороканська, Переяславська, Чернігівська та Новгородська єпархії. З часом, до середини XIII ст., їхнє число зросло до 15.

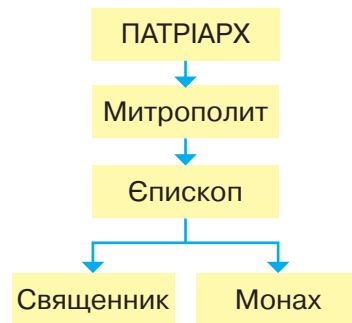
Християнство вносило зміни в життя та побут наших предків. Поступово слов'янські імена замінюються на християнські: їх давали на честь святих покровителів. Обряд хрещення наділяв людину могутнім небесним опікуном. Князь Володимир, наприклад, охрестившись, став Василем, а його син Ярослав — Георгієм (Юрієм).

Церковне богослужіння потребувало освічених людей, тому були створені школи, а монастирі стали центрами вченості та літописання. З'явилася нова освічена суспільна верства — духовенство: ченці та священники. Християнська мораль вплинула на формування руського писаного права, пом'якшуючи кару за злочини.

Християнські віровчення та мораль стали складовими частинами української культури й мистецтва.

Водночас утвердження християнства на Русі-Україні в його східному, православно-візантійському, варіанті зумовило майбутні протистояння і конфлікти між православними українцями та їхніми західними сусідами-католиками.

ЦЕРКОВНА ІЄРАРХІЯ

Ікона — живописне зображення Ісуса Христа, Богородиці чи святих.

Митрополія — церковна провінція.

Митрополіт — другий після патріарха сан у церковній ієрархії, глава митрополії.

¹ *Ієрархія* — послідовне розміщення посад, чинів і т. ін. від найнижчих до найвищих у порядку їхньої підлеглості.

Завдання та запитання

1. Яке місто заклав князь Володимир на західних землях Русі-України?
2. Що було зображено на срібних монетах князя?
3. Які дії князя Володимира призвели до знищення самостійності місцевої плеємної верхівки?
4. Як ви думаєте, чому князя стали називати *святим*?

5. На контурній карті зафарбуйте території, приєднані до Русі-України за часів Володимира.
6. Покажіть на карті (с. 36) або в історичному атласі місця, де були збудовані укріплені фортеці для захисту південних кордонів Русі-України.
7. Заповніть у зошитах таблицю.

Сусіди Русі-України, з якими вона	
підтримувала економічні зв'язки	підтримувала дипломатичні відносини

- 8*. Чому, на вашу думку, князь Володимир прийняв християнство саме з Візантії?
9. Охарактеризуйте позитивні наслідки для Русі-України після прийняття християнства, а також ті проблеми, які постали згодом у зв'язку з цією подією.
10. Прочитайте уривки з історичних джерел. Визначте, чи стосуються події, описані літописцем, діяльності князя Володимира.
 - «...І коли він прибув, повелів поскидати кумирів, тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста й волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями...»
 - «Хозари вийшли супроти нього з каганом, князем своїм. І зступилися війська битися, і сталася битва меж ними, й одолів він хозар і город їхній — столицю Итиль, і город Білу Вежу взяв...»
11. Прочитайте уривок з історичного джерела та визначте, про діяльність якого князя йдеться.

«...І сказав князь: “Се не добре є, що мало городів довкола Києва”. І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з в'ятичів, і ними населив він городи, бо війна була з печенігами...»

§ 5. РУСЬ-УКРАЇНА ЗА ЧАСІВ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

- Проаналізуйте подані логічні пари географічних назв та імен. З якого історичного джерела вони взяті?

Новгород — Вишеслав, Полоцьк — Ізяслав, Турів — Святополк, Ростов — Ярослав, Муром — Гліб, Володимир (Волинський) — Всеволод, Тмуторокань — Мстислав, Древлянська земля — Святослав.

◆ 1. Утвердження князя Ярослава в Києві та його внутрішня політика

Наприкінці Володимирового життя його сини Святополк та Ярослав почали виявляти непослух. У 1014 р. Ярослав відмовився платити данину в державну

казну. Літопис повідомляє: «Коли Ярослав був (княжив) у Новгороді, давав він за умовою до Києва дві тисячі гривен з року в рік, а тисячу роздавав у Новгороді дружині. І так давали всі новгородські посадники, а Ярослав став цього не давати в Київ батькові своєму. І мовив Володимир: “Розчищайте шляхи й мостіть мости”, бо хотів іти війною на Ярослава, на сина свого, але розхворувався». Готуючись до боротьби з Ярославом, улітку 1015 р. Володимир раптово помер.

Між синами після його смерті розпочалася кривава боротьба за київський престол. У 1015 р. Борис, Гліб і Святослав під час цих сутичок загинули.

Літописець вважає винуватцем заколоту туровського князя Святополка. Дізнавшись про смерть батька, Святополк захопив київський престол. Проти нього виступив брат — новгородський князь Ярослав. Перша битва між братами відбулася навесні **1016 р.** поблизу **Любеча**. Ярослав переміг і вступив до Києва. Святополк утік до свого тестя, польського короля Болеслава I Хороброго, і там з його допомогою зібрав велике військо.

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ МІСТА

Берестове — заміська резиденція великого князя київського Володимира Святославича. Про палац у Берестові згадують у літописах X–XII ст., зокрема Нестор Літописець. Саме тут і помер Володимир Великий. Після нього в Берестові мешкали інші київські князі — Ярослав Мудрий, Святослав Ярославич, Всеволод Ярославич і Володимир Мономах. Тут затверджували державні акти, приймали іноземних послів. У 1091 р. князівський палац спалили половці, у 1113 р. кияни його відбудували, та все ж до наших часів палац не зберігся.

Церква Спаса на Берестові. Сучасне фото

Окрасою княжого села була **церква Спаса на Берестові**, зведена в 1072 р. Ця архітектурна пам'ятка поблизу Києво-Печерської лаври, незважаючи на те, що її перебудували неодноразово, збереглася до нашого часу. Уключена до списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО (1990 р.).

У 1018 р. Болеслав I захопив Київ, Ярослав утік до Новгорода. Київським князем знову став Святополк. У місті та селах Київської землі господарювали непрохані гості. Вони збиткувалися з населення, грабували його. Кияни повстали проти них. Це змусило Болеслава I повернутися до Польщі, а Святополк утік до печенігів.

Навесні 1019 р. Святополк здійснив свій останній похід на Київ. «Ярослав зібрав силу воїнів і пішов йому назустріч, — пише Нестор Літописець. — На сході сонця зійшлися супротивники, бій був жорстокий, якого ще не бувало на Русі. І, за руки хапаючи один одного, рубались, і сходилися тричі так, що низинами кров текла. І надвечір узяв гору Ярослав, а Святополк побіг... Ярослав же сів у Києві, потрудившись із дружиною, показавши перемогу та труд великий».

У 1023 р. проти Ярослава виступив його брат Мстислав, який правив у Тмутороканській землі. Битва між ними відбулася поблизу Чернігова, де переміг Мстислав. Тоді брати уклали мирний договір. «І розділили вони по Дніпру Руську землю», — повідомляє літопис. Ярослав продовжив правити в Києві, а Мстислав — у Чернігові.

Пам'ятник Ярославу
Мудрому. м. Біла Церква

Після смерті Мстислава в 1036 р. Ярослав, за словами Нестора Літописця, став «самовладцем Руської землі».

Його основним завданням у внутрішній політиці було відновлення централізованої влади. Він жорстоко розправлявся з тими, хто не хотів йому коритися. Відновивши єдність Русі-України, Ярослав почав розбудовувати державу — удосконалив управління, пом'якшив данину. Це спричинило поживлення землеробства та скотарства, розвиток різних промислів і ремісничого виробництва, поживлення торгівлі.

Князь продовжив будівництво оборонної лінії на півдні держави, яка охоплювала міста Корсунь, Богуслав та Юр'їв.

За часів князя **Ярослава** (1019–1054) Русь-Україна, яка вже була однією з найбільших країн у Європі, досягла найвищого розквіту. За кількістю населення в Європі вона поступалася лише Візантії та Священній Римській імперії. Русь-Україна в цей період стала централізованою монархією — імперією.

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ МІСТА

Біла Церква (Юр'їв) — місто, засноване Ярославом Мудрим у 1032 р. на високому скелястому березі річки Росі.

Мешканці Юр'єва жили, постійно очікуючи нападів зі степу. І не дарма: чимало руйнувань пережило місто, але воно щоразу поставало з попелу згарищ. Так, у 1103 р. Юр'їв, зруйнований половцями, відбудували.

Значно пізніше місто було зруйноване монгольськими завойовниками. До початку XIV ст. зберігалася стара назва міста — Юр'їв, а вже в 1362 р. польсько-литовська хроніка згадує його під новою назвою — Біла Церква.

◆ 2. Міжнародні зв'язки

У відносинах із сусідніми державами князь Ярослав надавав перевагу дипломатичним методам. Часто ці зв'язки він також зміцнював за допомогою шлюбів своїх дітей із представниками іноземних правлячих династій. Отож не даремно його називали «тестем Європи». Ярослав був одружений з Інгігердою — донькою шведського короля. Його сини мали за дружин сестру польського князя, онуку німецького цісаря та доньку візантійського імператора.

Тривалий час Ярослав боровся за утвердження західних кордонів Русі-України, відвоював у польських феодалів Червенські міста, захоплені ними під час міжусобиці 1015–1019 рр. Для зміцнення західних кордонів він заснував місто Ярослав на річці Сяні.

Князь перемиг чудські племена, предків естонців, і заснував місто-фортецю Юр'їв (нині м. Тарту в Естонії). Ярослав успішно воював з печенігами й у 1036 р. завдав їм нищівного удару під стінами Києва, і вони перестали загрожувати Ру-

сі-Україні. Нащадками печенігів вважають гагаузів, які мешкають нині в Одеській області й на півдні Молдови.

Русь-Україна мала жваві дипломатичні відносини зі Священною Римською імперією та Францією. Ярослав домігся більш-менш мирних відносин з Візантією. У **1043 р.** відбулась остання русько-візантійська війна. Після її закінчення була укладена угода, яку пізніше скріпив шлюб Всеволода (сина Ярослава) з дочкою візантійського імператора Костянтина Мономаха Марією. Усі ці заходи забезпечили високий міжнародний авторитет Русі-Україні, засвідчили про її могутність.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Королева Угорщини. Руки дочки Ярослава Мудрого попросив угорський король Андраш I. Весілля відбулося в 1046 р. Анастасія Ярославна незабаром прийняла католицьку віру й підписувала державні документи своїм новим ім'ям Агмунда. Після смерті короля державою правив син Анастасії та Андраша I Шаламон.

Королева Норвегії та Данії. Єлисавету Ярослав Мудрий видав заміж за Гарольда Сміливого. Принц закохався в Єлисавету під час відвідин Києва. Княжна відповіла Гарольдові, поетові й бардові, взаємністю. Але князь Ярослав погодився видати дочку за норвежця лише тоді, коли той стане королем і прославиться лицарською звитягою. Довелося Гарольдові служити візантійському імператорові й здійснити чимало лицарських подвигів. Ставши королем, Гарольд вирушив на війну до Англії, де в одному з кривавих боїв 1066 р. загинув... Згодом Єлисавета вийшла заміж удруге й стала королевою Данії.

Королева Франції. У XVII ст. в церкві Вільєрського абатства біля Парижа знайшли могилу, на надгробку якої був напис: «Тут лежить пані Анна, удова короля Анрі». Це була дочка Ярослава Мудрого. Шлюб відбувся в Реймсі, куди Анну відрядили з великими почестями. Відомо, що Анна до Франції взяла слов'янське Євангеліє. Як стверджують дослідники, на ньому французькі королі склали присягу. Нині ця реліквія зберігається у Франції як Реймське Євангеліє. З чоловіком Анна прожила десять років. Їхній старший син Філіпп I став королем Франції.

Пам'ятник королеві Анні (фрагмент).
Скульптор В. Зноба.
Франція, 2005 р.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

Розгром печенігів під Києвом у 1036 р.: «А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив з города, приготував до бою дружину... А печеніги почали йти на приступ, і зустрілися вони на тому місці, де є нині Свята Софія, митрополія руська; бо тоді це було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати... І так погинули вони, а решта їх десь розбіглась і до сьогодні» (З «Повісті минулих літ»).

3. Розбудова Києва

Князь Ярослав докладав чимало зусиль для створення нових і розвитку існуючих міст, передусім столиці. Київська земля була розорена чотирирічною братовбивчою війною. Особливо потерпів Київ від великої пожежі та пограбування польським військом.

Князю довелося спрямувати всі зусилля на відбудову країни та її столиці. За часів Ярослава Київ збільшився в кілька разів. Були споруджені нові оборонні вали, башти, дерев'яна фортеця, Золоті ворота.

Навколо Києва Ярослав Мудрий збудував велетенські земляні вали завдовжки 3,5 км, заввишки 14 м і завтовшки 30 м. На цих валах стояли високі дубові стіни. Перед валами були викопані глибокі рови, заповнені водою.

Особливу увагу князь приділяв церкві, розуміючи її значення та роль у державі. Зародилося монастирське життя. Південніше від Києва, на високому березі Дніпра, був заснований знаменитий Печерський монастир, який став релігійним, культурним та освітнім центром Русі-України.

Західноєвропейські джерела називали Київ за його велич і красу суперником Константинополя.

На відміну від багатьох інших середньовічних володарів, Ярослав був освіченою людиною. За це його прозвали Мудрим. Він дбав про розвиток освіти, науки й мистецтва. При дворі князя проживали й виховувалися майбутні діячі та правителі багатьох європейських держав, зокрема король Норвегії Гарольд Сміливий, угорський король Андраш I та ін.

У роки правління Ярослава Мудрого відбулася значна подія в житті світового християнства. Єдина християнська церква остаточно розкололася на дві великі частини — східну (православну) і західну (католицьку). Центром східної церкви стала столиця Візантії — Константинополь, західної — Рим. Із середини XI ст. керівники церков — Папа Римський та Константинопольський патріарх — почали відкрито ворогувати між собою.

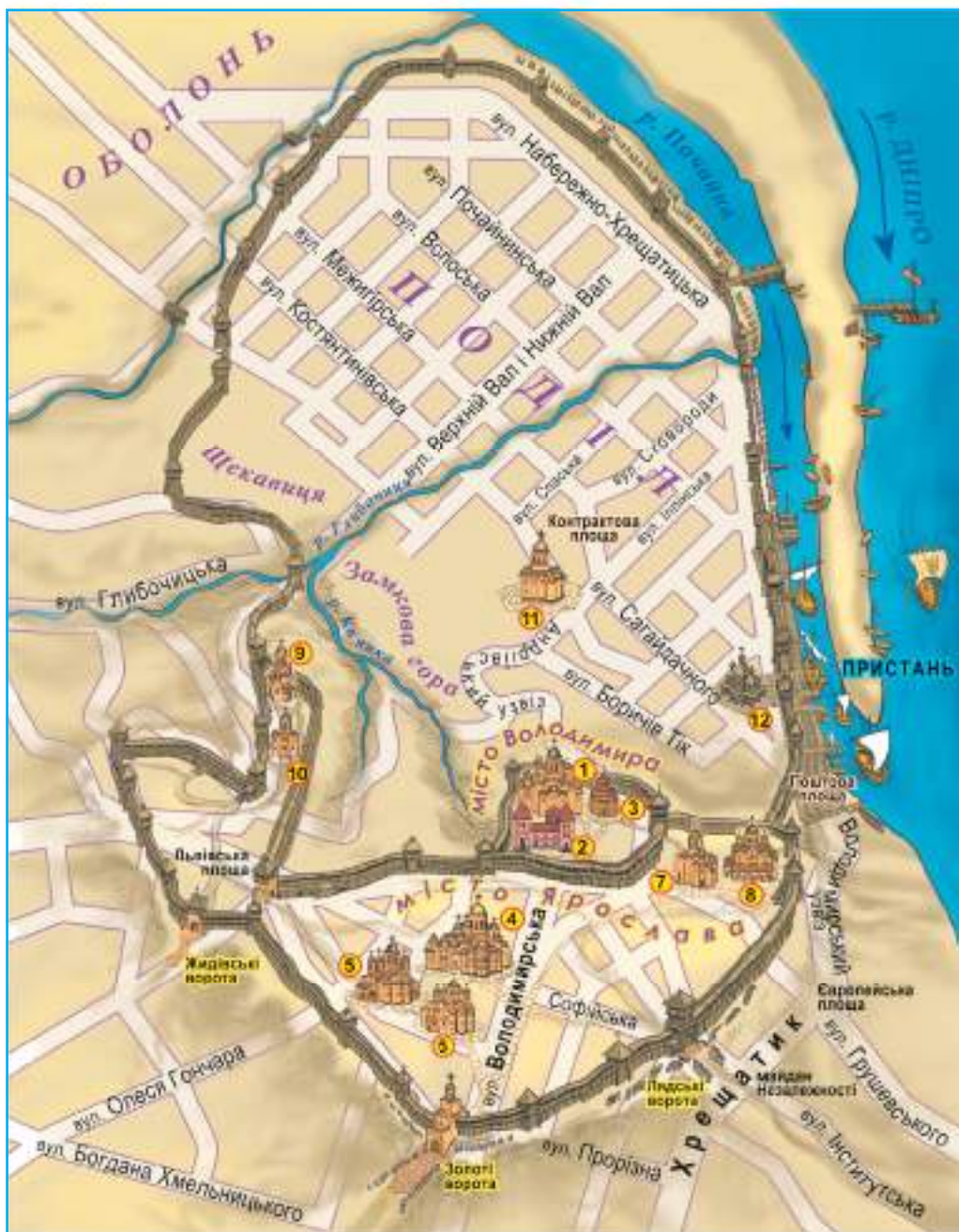
Ярослав прагнув незалежності руської церкви від Візантії. У 1051 р. князь скликав у Києві Собор (збори) єпископів, на якому без згоди патріарха Константинопольського було призначено митрополитом Київським русича Іларіона — священника церкви Спаса в с. Берестові, де стоїть тепер Києво-Печерський монастир.

М. Сажин.

Рештки Золотих воріт. 1848 р.

◆ КАРТОСХЕМА КИЄВА (XI–XII СТ.) ◆

МІСТО ВОЛОДИМИРА

1. Десятинна церква
2. Княжий двір
3. Ротонда

МІСТО ЯРОСЛАВА

4. Софійський собор
5. Церква Св. Ірини
6. Церква Св. Георгія
7. Михайлівський Золотоверхий собор
8. Церква Св. Дмитрія

КОПИРІВ КІНЕЦЬ

9. Церква Св. Василя
10. Церква Св. Симеона

ПОДІЛ

11. Церква Св. Богородиці Пирогощі
12. Іллінська церква

вул. Волоська — сучасні назви вулиць

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ

За час свого правління Ярослав побудував три кам'яні храми та Софійський собор, що був символом єдності божественного начала й державної влади. Собор Святої Софії Премудрості Божої був закладений, очевидно, у 1011 р. Володимиром Великим та Анною. Ярослав Мудрий завершив починання батька. Собор Св. Софії залишається однією з найдавніших пам'яток української архітектури та монументального живопису. Він став головним митрополичим храмом, де, крім богослужінь, відбувалися урочисті державні церемонії, зокрема: сходження на великокнязівський престол, укладення договорів, прийом послів.

При Софійському соборі були відкриті школа та бібліотека. Там Ярослав організував центр перекладів, де грецькі книги перекладали й переписували старослов'янською мовою. Згодом бібліотека при Софійському соборі стала центром давньоруського літописання.

Софійський собор (фрагменти). м. Київ

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

«У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву кам'яну] Благовіщення Святої Богородиці на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому. Після цього [він звів] монастир Святого Георгія¹ [Побідоносця] і [монастир] Святої Ірини².

І до книг він мав нахил, читаючи їх часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову Письмо Святеє, і списали багато книг. Отець його Володимир землю... хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав засіяв книжними словами серця віруючих людей...» (З «Повісті минулих літ»).

М. Сажин Руїни церкви Св. Ірини. 1846 р.

1. Про які споруди йдеться в історичному джерелі? Знайдіть на картосхемі Києва (с. 47) ці споруди.
2. Здійсніть уявну подорож Києвом, використовуючи картосхему.

¹ Георгій (Юрій) — хрестильне ім'я князя Ярослава.

² На честь дружини Ярослава Інгігерди, дочки шведського короля Олафа III.

Завдання та запитання

1. Назвіть роки правління Ярослава Мудрого.
2. Ярослав побудував місто Юр'ів (сучасну Білу Церкву) і заснував місто-фортецю Юр'ів (нині Тарту в Естонії). На честь кого названі ці міста?
3. Прочитайте уривок і визначте, про кого пише літописець — про Володимира Великого чи Ярослава Мудрого.
«...Заложив він церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення Святої Богородиці. Після цього монастир Святого Георгія та Святої Ірини...»
4. Чіі це слова й з якого приводу вони сказані: *«Розчищайте шляхи й мостить мости...»*?

5. Який напрям діяльності виявився основним у внутрішній політиці Ярослава Мудрого? Що було зроблено для його втілення?
6. Покажіть в історичному атласі кордони держави за часів Ярослава Мудрого.
7. Прочитайте уривки з історичних джерел. Визначте, чи стосуються події, описані літописцем, діяльності князя Ярослава Мудрого.

- *«...Зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову Письмо Святеє, і списали багато книг...»*
- *«...І зустрілися вони на місці, де ото нині Свята Софія, бо тоді це було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір князь, і побігли печеніги в різні боки...»*

8. Назвіть основні підходи до зовнішньої політики князя Ярослава Мудрого.
9. Чому літописці згодом назвали князя Ярослава *Мудрим*? Обґрунтуйте відповідь.

10. Складіть розповідь від імені Ярослава та його бояр, обговоривши теми (*на вибір*).
 - «Як розбудувати Русь-Україну»;
 - «Як підвищити міжнародний авторитет Русі-України»;
 - «Просвітницька діяльність володаря Русі-України».
11. Опишіть одну з архітектурних споруд, що була збудована за часів князя Ярослава. Поясніть, чому ви обрали саме цю споруду.

**§ 6–7. ПОЛІТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ РУСІ-УКРАЇНИ
наприкінці X — у першій половині XI ст.
РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА**

- *Від яких слів утворилися слова «політичний», «соціальний»?
Що вони означають?*

◆ 1. Суспільство. Влада князя

За правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого остаточно сформувалася державна (інакше кажучи, політична) система Русі-України.

За своїм політичним устроєм Русь-Україна була *імперією*, яку населяли понад 20 племен і народів, подібною до імперії Карла Великого на заході Європи чи Хозарського каганату на Сході. Імперія — велика за територією багатонаціональна монархічна держава, у якій співіснують панівні та підлеглі народи. Її населяли: фіни й балти — на півночі, слов'яни — у центрі, тюркомовні племена — на півдні.

Середньовічні держави не мали чітко визначених кордонів. Їх розділяли непрохідні ліси, болота, річки або гори. Ці держави єднали правлячі династії, закони, податки, релігія та церква.

За формою правління Русь-Україна була монархією. На чолі держави стояв один правитель — великий князь київський з династії Рюриковичів. Він видавав закони, здійснював суд, призначав своїх намісників. Великий князь зберігав за собою і функції воєначальника. Інші князі та бояри, які правили окремими землями, корилися і визнавали владу великого князя київського. Такі відносини в Європі називають *васалітетом*. Князівська верства була правлячим і найбільш замкненим станом у суспільстві, доступ до якого давало тільки народження. Титул князя не можна було заслужити. Князем можна лише народитися.

Опорою князівської влади було постійне військо — *дружина*. З часом роль дружинників як помічників і дорадників великого князя зменшується. Зростає вплив великих **бояр**, які були найближчим оточенням князя. *Боярська рада* перебрала на себе функції давньослов'янської ради старійшин. Зберігаються народні збори — *віче*, які вирішували важливі громадські справи. З посиленням влади князя роль віча зменшується.

Суспільство Русі-України, як і західноєвропейських держав, було чітко поділено на верстви. Економічні відносини базувалися на наявності земельних володінь і визначених з часів княгині Ольги доходів з них (грошових чи натуральних).

Земля за доби феодалізму була найбільшою цінністю. Вона належала київському князю, який роздавав її для користування або володіння своїм синам, родичам, боярам і дружинникам. Землеволодіння в Русі-Україні було двох видів — *умовне (помістя)* і *безумовне (вотчина)*. У ранній період історії Русі-України й пізніше — за часів правління Володимира та Ярослава — вотчинами володіли лише великі князі. Решта феодальної верхівки (бояри та дружинники) користувалася помістями, якими князь винагороджував за службу (військову, придворну, судочинну, управлінську), їх він міг забрати в будь-який момент. Великими землевласниками були монастирі, котрим князі надавали у власність землі із селами, а іноді й із містами.

Зв'язок між володарями й підвладним, насамперед неміським, населенням існував у формі збору данини. Селяни змушені були сплачувати данину *натурою* (продуктами) або *грошима*. Величина податків була значною. Відомо, що лише на десятину від своїх прибутків Володимир побудував та утримував Десятинну церкву — один з найбільших храмів Русі-України. З X ст. відома така повинність, як *повоз* — постачання коней та різного транспорту для потреб князя та його дружини. Вільні селяни несли *військову повинність* — були учасниками народного ополчення.

Селян і міських жителів примушували брати участь у будівництві й укріпленні міст, утримуванні в належному стані доріг, які проходили через їхню територію.

Князь і дружинники захищали населення від зовнішніх ворогів і забезпечували мир і порядок усередині держави.

Бо́яри — друга після князів вища верства населення середньовічної України.

Во́тчина — земельна власність князів і бояр, яку можна було передавати в спадок, ділити між синами, дарувати монастиреві тощо.

◆ 2. «Руська правда»

До появи писемних законів у Русі-Україні, як і в інших «варварських» королівствах Європи, судочинство здійснювали на основі звичаєвого права. Якщо людину вбивали, то її родичі повинні були знайти злочинця та вбити його — «кровна помста». За каліцтво родичі скривдженого мали право зробити те саме з кривдником (згідно з відомим біблійним висловом «око за око, зуб за зуб»).

За часів правління Ярослава Мудрого було складено перший писаний збірник права «**Руська правда**». Згодом його доповнили сини та внуки Ярослава: «Правда Ярославичів», «Статут Володимира Мономаха».

«Руська правда» обмежила застосування кровної помсти й понівечення, замінюючи їх штрафами. Так, за вбивство огнищанина (управителя князівського маєтку) накладали штраф 80 гривен, за вбивство міського жителя, купця або ремісника — 40 гривен, а за вбивство простого селянина-смерда — 5 гривен. Groшові покарання застосовували й за інші злочини.

Штрафи й покарання в середньовічному суспільстві залежали від соціального стану потерпілого. Забирали все майно, яке в нього було, виганяли з общини («виставляли на потік») або перетворювали на холопа (раба). Штрафи сплачували на користь скривдженого й у казну князя. Судив зазвичай сам князь або його довірені особи.

Для вчених «Руська правда» залишається найважливішим джерелом вивчення суспільних відносин і судочинства Русі-України. З неї ми дізнаємося про господарське й культурне життя, про відносини різних верств населення та державний устрій Русі-України.

◆ 3. Місто та село. Основні верстви населення

У давньоруських літописах згадуються різні типи сільських поселень часів Русі-України: село, погост і двір. *Село*, очевидно, було найбільш поширеним типом поселення, де мешкали землероби. *Погостами* називали центральні поселення сільської округи. *Двір* був укріпленою сільською садибою феодала.

Величина сільських поселень залежала від зони землеробства. На півночі, на Волині й у Поліссі, де найдовше зберігався підсічний тип землеробства, поселення були невеликими, адже через кілька років люди покидали виснажені землі й переселялися на нові.

На півдні, у лісостеповій зоні, де застосовували перелогову систему землеробства¹, сільські поселення були більшими. Вуличної забудови тоді ще не існувало. Двори були розташовані безсистемно, люди мали як житлові, так і господарські будівлі.

Найдавніші поселення міського типу виникли в VI–VIII ст. За величиною і характерними особливостями оборонних споруд ці поселення давніх слов'ян були трьох різновидів, які відомі з пізніших писемних джерел під назвами «острог», «городок» і «град».

Кожне поселення оточував земляний вал, в основі якого лежали два чи три ряди дерев'яних зрубів, котрі не давали можливості весняним водам і дощам розмивати вал. На валах найменших укріплень — острогів — був частокіл із

¹ *Перелогова система землеробства* — первісний спосіб обробітку землі, при якому поле після кількох урожаїв залишалося кілька років неораним.

загострених колод, так звана острожна стіна. Під стінами острогу з часом формувалися неукріплені пригороди — *посади*, які часто потерпали від ворожих набігів.

До більш значних поселень належав *городок*. Його центр називали *дитинцем*. Над його валами височили поєднані зі зрубами городниці, що утворювали стіну. До дитинця вели брами, як правило, захищені надбрамними вежами. Через рів до брам перекидали підйомні містки. На найвищому місці дитинця споруджували кількаярусну сторожову вежу. До стін городка прилягав обнесений валом, інколи з частоколом, посад, у якому мешкали й працювали ремісники, торговці й інший робочий люд.

Найбільше поселення — *град* — вирізнялося складною системою оборонних споруд, що включала дитинець та укріплені ремісничі посади, пристосовані до рельєфу місцевості.

У літописах давні міста не випадково названо *градами*, тобто «укріпленнями», бо первісною функцією найдавніших міст була військова. Однак вони мали не лише оборонне значення. З літописних повідомлень довідуємося, що вже в IX–X ст. гради були торговельно-економічними центрами союзів племен. У них зосереджувались органи державного управління, проживали князі та бояри. Тут перебувала й князівська дружина. У містах жили купці й ремісники, а оскільки серед купців і дружинників було чимало іноземців, можемо зробити висновок про багатонаціональний склад населення найбільших міст.

У IX–X ст. літописці називають майже двадцять міст, що тоді існували. Напевно, насправді їх було набагато більше, ніж згадується. На це вказують і археологічні розкопки.

На землях Русі-України найдавнішими містами, згаданими в літописах, були Київ, Чернігів, Любеч, Переяслав, Білгород, Вишгород, Іскоростень, Василів, Родень (біля сучасного Канева), Овруч (Вручий), Перемишль, Червен, Володимир-Волинський та ін.

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ МІСТА

Вишгород. Історії цього невеликого містечка під Києвом може позаздрити будь-яке велике місто. Як стверджують археологи, уже в другій половині I тис. на цьому місці було розміщене ранньослов'янське поселення. Перша ж літописна згадка про Вишгород датується 946 р. і пов'язана з підкоренням княгинією Ольгою Древлянської землі. Від тих часів і протягом усього періоду Русі-України в літописах 38 разів згадано про це місто як про військову фортецю чи княжу резиденцію, політичний осередок чи церковно-релігійний центр.

Вишгород був добре захищений природними кордонами та штучними укріпленнями: зі сходу — стрімкими схилами Дніпра, з півночі й півдня — ярами, із заходу — високим земляним валом. Фортифікаційні укріплення довершували потужні стіни, утворюючи оборонний пояс навколо міста. У Вишгороді були розвинені всі основні галузі ремесла, але найбільше — видобуток та обробка заліза, ювелірна справа, гончарство й будівництво.

Білгород. «Повість минулих літ» засвідчує, що місто Білгород було закладене князем Володимиром у 992 р. На сучасній карті біля Києва немає міста з такою назвою, але є село *Білогородка*, розташоване на правому березі Ірпеня. Будинки древлянського міста давно зникли, а вали збереглися — величезні, високі й такі широкі, що на них колись була побудована дорога. Наймогутніший та найкруті-

ший вал дитинця розташований із південного боку села.

Значення цієї історичної пам'ятки дуже велике: це єдина й найбільша древлянська фортеця з валами X ст., що добре збереглася. Показово, що площа так званого «міста Володимира» у Києві, тобто побудованої Володимиром Великим київської фортеці, становила максимум 11 гектарів, а укріплення Білгорода охоплювали понад 110 гектарів.

З падінням Києва в 1240 р. Білгород уже ніколи не підвівся з руїн.

Залишки валів дитинця
в м. Білгороді

Населення Русі-України поділялося на окремі верстви. Соціальну верхівку становили *князі* на чолі з *великим князем київським*. Далі йшли *бояри* — нащадки племінних вождів і верхівки князівських дружинників. Усі вони були професійними воїнами, а військова доблесть і честь цінувались у їхньому середовищі понад усе.

Разом з великими й дрібними боярами значний вплив у Русі-Україні мало вище духовенство: *Київський митрополит*, *єпископи* (управителі церковних округів), *настоятелі великих монастирів*.

Міське населення становили *купці*, *ремісники* та *челядь* (обслуга при князівських і боярських домах).

Основною масою населення Русі-України були *селяни* — понад 90 %. В основі феодальної суспільної піраміди були *вільні селяни-общинники* (смерди), які обробляли землю й сплачували данину. Згодом частина смердів потрапляла в залежність від князя чи боярина.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Про походження слова «смерд»

У давньослов'янській мові слово *смердіти* не мало негативного забарвлення, як тепер. Смерід означав «запах» (пригадайте смачну ягоду — смородину).

Простолюдини й селяни (на відміну від князів і бояр) жили в курних хатах. Там дим з печей виходив не через димар у даху (як у сучасних будинках), а під дах. Тому такі хати були просякнуті кіптявою та запахом диму, а їхні мешканці були «запашними», тобто смердами.

Напівзалежними в Русі-Україні були *рядовичі*, які працювали за договором (рядом), і *закупи*, котрі працювали за грошову позику (кupu). Як правило, це були люди, які потрапили в боргове ярмо й мусили відпрацювати позику в господарстві кредитора. Рабів називали *холопами*, або *челяддю*. Рабами переважно ставали військовополонені, їхні діти також залишалися рабами. Холопи не мали свого господарства й перебували в повній залежності від господаря. Челядь працювала на господарському дворі слугами, стайничими, кухарями тощо.

У ті часи існувала ще одна категорія людей — *ізгої* (від давньослов'ян. *гоїти* — жити). Це були люди, які через різні причини вибули зі свого соціального середовища й знаходилися під опікою церкви. До ізгоїв належали: «попів син»,

який не вивчив грамоти й не міг успадкувати батьківський сан; збанкрутілий купець і навіть князь, позбавлений вотчини. Та найчисельнішу групу серед ізгоїв становили холопи, які викупилися з рабства, але не мали засобів для життя. Саме вони були основою майбутньої верстви кріпосних селян.

4. Повсякденне життя різних верств населення

Життя людей у середні віки часто було боротьбою за виживання. Селяни, які становили дев'ять десятих населення, змушені були важко працювати — усе робили вручну. Найважче їм було під час оранки й збору врожаю. Ходити за плугом і працювати із серпом — нелегка праця.

Стихійні лиха й військові дії нерідко зводили нанівець виснажливу працю всієї селянської родини. Середній вік селянина становив приблизно 40 років. Величезною була дитяча смертність. Навіть у князівських сім'ях, як свідчать літописи, нерідко половина дітей не доживала до зрілого віку.

Іноземці, які побували в Русі-Україні, говорили про надзвичайну гостинність її мешканців. Відмовити в гостинності вважалося безчесним вчинком. Крадіжки й обман були настільки рідкісним явищем, що ніхто не закривав своїх осель і скринь із добром.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

Влада батьків над дітьми була велика: дітей могли продавати в рабство.

Якщо глава сім'ї розорявся, то в рабство потрапляла вся сім'я. Якщо помирив багатий чоловік, у якого не було сім'ї (дружини та дітей), усе його майно переходило князеві. Материнське майно переходило тій дитині, у якої вона доживала свого віку.

Шлюби відбувалися за згодою батьків. Батьки могли влаштовувати шлюби дітей, не питаючи їхньої згоди. Князі брали активну участь в особистому житті своєї челяді. З приводу одруження слуги питали дозволу в князів. Перед шлюбом улаштовували заручини, де родичі укладали договір. Якщо шлюб не відбувався, сторона, яка розірвала заручини, виплачувала компенсацію. Батьки часто укладали такі договори задовго до шлюбу, особливо князі. У князівських родинах було в середньому п'ять дітей. Князі влаштовували шлюби, як правило, з політичних міркувань. З 250 відомих шлюбів князів майже половина — це союзи з представницями іноземних династій і лише 7 — з боярськими доньками.

З усіх відомих князів Русі-України (497 осіб) тільки 30 прожило понад 60 років, а 66 князів загинуло в битвах (*За Л. Войтовичем*).

Одяг. Одяг населення того часу був різноманітним. Чоловіки і жінки носили сорочки. У теплу пору року сорочки були одночасно й верхнім одягом.

У чоловіків вони були короткими — до колін. Їх носили «навипуск», підперезавши поясом, або заправленими в поясний одяг.

Жіночі сорочки були довгими й навіть улітку обов'язково поєднувалися або з поясним одягом, або з верхнім платтям.

Верхній одяг — свити — носили багаті і бідні. У багатих вони були пошиті із спеціальних вовняних тканин, які називалися «святочним сукном», натурального світлого кольору.

Міський простолюд і селяни мали свити з грубих тканин, витканих з погано вичесаної вовни. Про такі свити згадано в Києво-Печерському патерику¹. Гудзики були кулястої форми на шнурку чи ремінній смужці, подібні до вузликів.

Чоловіки всіх верств населення носили вузькі штани, заправлені в чоботи або личаки. У них зображені селяни, городяни й князі на мініатюрах Радзивілівського літопису.

Чоловічі та жіночі костюми мали чітко виражені станові ознаки й відповідали певному соціальному статусу їхніх власників. Відмінність між костюмами різних верств давньоукраїнського суспільства виявлялася в якості тканин, з яких їх виготовляли, і в наявності або відсутності певних різновидів одягу та прикрас. Плащ червоного кольору могли носити тільки князі.

Взуття. На ноги бідні люди взували плетені з дерев'яної кори, а в містах упереміж із шкіряними ремінцями, личаки та поршні. Багаті селяни й городяни носили черевики з м'якої частини шкур рогатої худоби.

Довге волосся, чоботи та плащ свідчили про те, що перед вами знатна особа. Одяг князів і бояр шили з візантійського й іспанського оксамиту та парчі. Узимку одягали кожухи з дорогого хутра куниці чи горностая.

Прикраси. Невід'ємною частиною одягу були прикраси. Найпоширенішими навіть серед простолюду були нашійні обручі — гривни, виготовлені з переплетеного товстого дроту. Їх носили переважно чоловіки.

Жіночі прикраси були різноманітними: браслети з витого дроту й пластинок з візерунками, скляні прикраси та намиста з підвісками, персні, каблучки, які було знайдено археологами серед розкопаних скарбів і поховань.

Князівське вбрання:
1. Князь Ярослав Володимирович.
Із фрески церкви. XII ст.
2. Князь Всеволод Мстиславич.
З мініатюри XII ст.
Реконструкція

¹ *Патерік* — збірка творів XIII ст. церковно-релігійного характеру та загальноомовного повчання про початки Києво-Печерського монастиря і його перших подвижників. *Патер* (з латин.) означає «отець».

Жіночі прикраси
XI–XIII ст.
Сучасна реконструкція

Русичі часто вдягали сережки. Прикраси з трьох намистин носили й чоловіки (але тільки в одному вусі). Давньоруською жіночою прикрасою були скроневі кільця, що прикріплювалися по кілька штук до волосся або головних уборів біля скронь перед вухами.

Розваги. Весело проводити час любили як прості люди, так і знать. Свята завжди були велелюдними. Проводили ігри, танці та змагання на конях. Бажаними учасниками на будь-яких гуляннях завжди були *скоморохи* — мандрівні актори, співаки, музиканти, танцюристи, фокусники та дресирувальники. Були також *скоморохи* (зазвичай вправні музиканти), які постійно проживали при князівських і боярських дворах.

Князі часто влаштовували бенкети, на яких веселилися разом зі своєю дружиною. На таких бенкетах не дивиною були бійки між дружинниками. За нанесення серйозних травм кривдники платили штрафи, згідно з нормами «Руської правди». Улюблена розвага князів і бояр — полювання на кабанів, хутрових звірів, але найпрестижнішим вважали полювання на тура.

Харчування. Основною їжею в Русі-Україні були хліб і страви із зерна — каші та киселі.

У літописних джерелах зазначено чотири основні види злаків: пшениця, ячмінь, просо та жито. У «Руській правді» названо продукти, які віддавали вірнику (збирачу судових податків), — «хлібів 7 на тиждень». Детальні свідчення про випікання хліба знаходимо в описі монастирського життя в Києво-Печерському патерику. Відомо, що зерно мололи ручними жорнами, що стояли в печерах, де жили монахи. Щоб виготовити хліб, перемелювали («мучили») зерно на борошно, потім його заливали окропом, додавали квас (тому хліб був кислий), місили тісто й пекли в печі.

Окрім пшеничних, житніх та ячмінних хлібів, відомі також пшоно й різноманітні крупи. З вівса та пшениці виготовляли кисіль.

Найпоширенішим питвом був хлібний квас — повсякденний та святковий безалкогольний напій, його вживали навіть у піст. Літописець, вихваляючи щедрість князя Володимира Великого, серед страв, призначених для бідних, називає квас.

Оскільки русичі, окрім землеробства, займалися скотарством і полюванням, то м'ясо також було в меню наших предків. Простолюдини вживали переважно м'ясо домашніх тварин і свиняче сало. На столах бояр і князів траплялась оленина, м'ясо впольованих вепрів і турів.

Жорна.
X ст.

Деяких тварин вважали «нечистими», наприклад лисиць, білок, бобрів, хом'яків і зайців, на них полювали лише заради хутра. З утвердженням християнства до цього розряду введено також і конину, яку виключали з раціону пересічної людини-християнина, але вона була популярною в кочівників.

З домашньої і дикої птиці в письмових джерелах згадують курей, гусей, голубів, лебедів і рябчиків. Споживали також яйця.

Поширеним було й уживання риби. Крім того, за строгими релігійними правилами запроваджували часті пости. Тому ченці ніколи не їли м'яса — тільки рибу. Серед різних видів риби особливо цінувався осетер.

Значне місце в раціоні давніх слов'ян відігравали молочні продукти. У «Руській правді» згадується, що вони пили коров'яче й овече молоко. З молока робили сир, але про масло відомостей немає. Можливо, тому, що в середні віки важливо було не лише виготовити харчові продукти, а й зберегти їх, а масло довго не зберігається.

Найтипівішими для Русі-України городніми культурами були капуста й ріпа. Відомо також про вирощування часнику, цибулі, гороху, бобів і сочевиці.

Необхідною приправою була дорога в ті часи сіль, відсутність якої вважали бідою. Її постачали із соляних районів Галицької землі (Удеч і Коломия), а також привозили з Криму.

Як бачимо, «продуктовий кошик» давньоруської доби з позицій сьогодення вражає своїм невеликим асортиментом. Проте, ураховуючи тогочасний рівень розвитку матеріальної культури, можемо сказати, що харчування сільського населення Русі-України незначною мірою відрізнялося від переліку продуктів, які вживала князівсько-боярська верхівка, котра мала можливість купити деякі іноземні продукти.

◆ 5. Сільське господарство, ремесла та торгівля

У давньоруській економіці сільське господарство відігравало значну роль. Якщо у VIII–X ст. основним знаряддям обробітку землі було рало, то з X ст. його замінили плуги. Плуг із залізним наральником уже не тільки розпушував, а й перевертав пласт ґрунту, що значно збільшувало врожайність. Селяни розпочали розорювати чорноземи.

Завдяки змінам у способі обробітку землі на межі X–XI ст. землеробство досягло високого розвитку. Винайдення плужної техніки сприяло запровадженню врожайних зернових культур, для яких була потрібна глибока оранка. Усе це привело до розвитку товарного виробництва борошна й хлібопродуктів у Русі-Україні в XI ст. Найпоширенішими культурами були жито, пшениця, просо, ячмінь, овес, бобові, а також льон і коноплі.

Розпочався поступовий перехід від *перелогової* до *двопільної парової*, а згодом до *трипільної системи*. Землю ділили на три частини, три поля: на одній сіяли ярові культури, на другій — озимі, а третя «відпочивала» (лежала під паром), завдяки чому відновлювалася родючість ґрунтів. Щороку ділянки змінювали. Завдяки цим нововведенням підвищилась урожайність.

На чорноземах збір зернових становив 7–8 центнерів з гектара землі¹. За підрахунками вчених, селянин отримував урожай, що вдвічі перевищував потреби в

¹ У 2019 р. середня врожайність жита в Україні була майже 22 ц/га, ячменю — 35 ц/га, а озимі пшениці — майже 42 ц/га.

зерні його родини. Так з'явився надлишок продуктів. У результаті поживалася торгівля та швидкими темпами почали розвиватися *ремісниче виробництво й міста*.

Важливою галуззю ремісництва була *металургія*. Залізо добували з болотяної та озерної руди, що не потребувала складних технологій для обробки. Ковалі виготовляли знаряддя праці — лопати, серпи, коси та цвяхи; побутові предмети — ножиці, ножі, відомі «руські замки» із ключами складної форми; зброю і амуніцію — мечі, кольчуги, щити, шоломи та бойові сокири. Усе це цінувалося не тільки в державі, а й далеко за її межами.

У Русі-Україні найпоширенішим був *дерев'яний та глиняний посуд*. Тому серед ремісників найбільше було гончарів. З IX ст. глиняний посуд виготовляли на гончарному крузі. На своїх виробках гончарі ставили клеймо — ромби й зірки. Інколи археологам трапляється посуд з написами. Дерев'яний посуд селяни виготовляли власноруч.

Високою майстерністю славилися *ювеліри*. Виготовлені київськими майстрами золоті прикраси були відомі в усій середньовічній Європі. Руські майстри володіли багатьма складними техніками виготовлення прикрас. Як, наприклад, скань — вироби з крученого срібного або золотого дроту; зернь — маленькі золоті чи срібні зерна накладали на малюнок і припаювали; перегородчаста емаль — склоподібною масою різних кольорів покривали підготовлені ділянки, створюючи гарні прикраси, що збереглися до наших днів, хоча ця техніка втрачена назавжди.

У той час були поширені ремесла, пов'язані з обробленням шкіри, дерева, каміння й кістки. Найпоширенішими були так звані домашні ремесла — *прядіння та ткацтво*. Ними займались у кожній селянській родині. Адже одяг простих людей був з домотканих матеріалів. Усього, за підрахунками вчених, у Русі-Україні було понад

60 ремісничих професій.

Широкий вибір сільськогосподарської продукції та вишукані ремісничі вироби приваблювали іноземних купців. Географічне положення Києва, розташованого на перехресті сухопутних і водних шляхів, сприяло тому, що за часів князювання Володимира та Ярослава місто перетворилося на найбільший центр міжнародної торгівлі в Східній Європі. На березі річки Почайни (протоки Дніпра) була велика пристань, куди прибували купці з усієї Русі-України, а також Європи й Азії. На київських ринках свої вироби продавали греки, болгари, вірмени та євреї.

Через територію Русі-України, окрім внутрішніх, проходило три міжнародні торговельні шляхи: грецький «із варяг у греки» — з Північної Європи до Візантії, «залозний» — з Європи через Кавказ до арабського Сходу та «соляний» — з Криму до Києва.

Особливо тісні торговельні відносини підтримували з найбагатшою тоді країною — Візантійською імперією. В обмін на свої товари русичі отримували предмети розкоші, дорогі тканини,

Давньоруські воїни
X–XI ст. Реконструкція

олію, вино, фрукти, вишукану зброю, прянощі, книжки та предмети церковного вжитку.

Із збільшенням обсягів торгівлі й накопиченням багатств у представників суспільної верхівки зростає роль *грошей*. Гроші є загальним мірилом вартості товарів, засобом нагромадження багатств, а також засобом платежу.

Упродовж X–XI ст. у Русі-Україні переважали арабські дирхеми, відкарбовані на монетних дворах Арабського халіфату. Траплялися також срібні візантійські та західноєвропейські монети.

Руською грошовою одиницею була *гривна*¹ (злиток срібла масою майже 200 г). Гривни були кількох видів — київські, чернігівські й новгородські — і різнилися за формою та масою. Гривна срібла була значною сумою. За неї можна було придбати одного вола або десять телят.

У часи розквіту Русі-України великі київські князі — Володимир, Ярослав і Святополк — розпочали власне карбування монет.

За часів Володимира та Ярослава Мудрого продовжували розвиватися міста. У літописних повідомленнях про події середини — другої половини XI ст. згадуються вже понад 50 нових міст. Розростаються і старі гради, перетворюючись на середньовічні міста.

Свинцева печатка Ярослава Мудрого

Київські гривни

ОСНОВНІ ЗАНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

Сільське господарство	землеробство
	скотарство
Торгівля	внутрішня
	зовнішня
Ремісництво	металургія, ковальство
	ювелірне ремесло
	гончарство
	оброблення шкіри, каменю і деревини
	домашні ремесла
Промисли	бортництво (лісове бджільництво)
	полювання
	рибальство

¹ Назву давньоукраїнської грошової одиниці *гривна* взято за основу назви грошей у сучасній Україні — *гривня*.

Завдання та запитання

1. Назвіть провідну галузь економіки Русі-України.
2. Яку частину податків віддавали церкві?
3. Назвіть нове знаряддя обробітку землі, що з'явилося в X ст.
4. Які основні владні функції зосередив у своїх руках великий князь?

5. Покажіть в історичному атласі три основні торговельні шляхи, що проходили територією Русі-України.
6. Доведіть, що суспільство Русі-України було *феодальним*.
7. Порівняйте існуючі в державі види землеволодіння (помістя, вотчини) із західноєвропейськими (феод, лен, бенефіцій).
8. Прочитайте уривки з історичних джерел. Визначте, чи стосуються події, описані літописцем, діяльності князя Володимира Великого.
 - «...Заложив він церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення Святої Богородиці. Після цього монастир Святого Георгія та Святої Ірини...»
 - «... Якщо вб'є муж мужа, то мстить брат за брата, або син за батька, або батько за сина, ... якщо не буде кому мстити, то призначити за вбивство 40 гривен...»

9. Які товари вивозили з Русі-України, а які ввозили для власних потреб?
10. Складіть розповіді про представників різних верств населення Русі-України (зверніть увагу на режим дня, одяг, дозвілля тощо).

11. Уважно прочитавши текст параграфів, заповніть у зошиті таблицю «Соціальна структура населення Русі-України».

§ 8. КУЛЬТУРА РУСІ-УКРАЇНИ наприкінці X — у першій половині XI ст.

- *Софійський собор, Десятинна церква. Яку з цих пам'яток культури пов'язують з іменем Володимира Великого, а яку — з Ярославом Мудрим?*

1. Архітектура та монументальний живопис

Будівельники Русі-України створювали чудові споруди з дерева, каменю і цегли. Головним будівельним матеріалом у давнину було дерево. З нього зводили житло, оборонні споруди, церкви та мости. Житла переважно були одноповерховими, у великих містах — іноді двоповерховими.

Будинки заможних верств населення згадано в писемних джерелах під назвою *хороми*. Їх складали із зрубів колод, які утворювали цілісний комплекс приміщень — *сіни, істба, кліть*. Істба була житлом, інші приміщення призначалися для господарських потреб.

Князівські й боярські садиби в літописах називають *дворами*. Однак жодних свідчень про їхню забудову немає.

Кам'яне будівництво виникло завдяки контактам з візантійською культурою після впровадження християнства. Князі прагнули наслідувати спосіб життя візантійських володарів.

У Києві наприкінці X — на початку XI ст. почали будувати монументальні кам'яні споруди: постали два палаці з видовженими фасадними галереями. Матеріали розкопок, а також мініатюри Радзивілівського літопису засвідчу-

ють, що князівські палаци були двоповерховими, з аркадами й службовими приміщеннями внизу та житловими — угорі.

За мініатюрами, в аристократичних житлах були спеціальні спальні лави, які відрізнялися від звичайних шириною, іноді мали підняте узголів'я. На зображеннях вони завжди застелені покривалом до підлоги. Їх називали *одрами*, або *ложами*.

Перші кам'яні церкви були зведені візантійськими фахівцями. Руські будівничі швидко перейняли цю науку й майстерно будували кам'яні храми в багатьох містах Русі-України.

Особливо гарним містом був Київ. Обнесений міцними мурами, сяючи куполами Золотих воріт, він велично стояв на схилах Дніпра. Місто захоплювало гостей кам'яними просторими храмами, розкішними хоромами бояр, багатими палацами князя. Найбільшою його прикрасою був основний храм держави — Софійський собор.

Композиція собору складна й водночас дуже гармонійна. Відкриті арки (опуклі перекриття) галерей ніби поєднують споруду з довкіллям. Будівля має 13 куполів, основний та найоздобленіший з яких — центр художнього задуму споруди.

Усередині собор був розкішно оздоблений **мозаїкою**, його окрасою були **фрески**. Фресковий живопис запозичений із Візантії, однак місцеві майстри внесли чимало нового. Згодом він набував дедалі більше самобутніх ознак. Реалістичні фрески є цінним джерелом вивчення світогляду, побуту й одягу наших предків.

На одній із них намальовано музиканта, який грає на старовинному смичковому інструменті, що нагадує скрипку. На іншій фресці три музиканти грають на трубах і флейті, четвертий б'є в тарілки, п'ятий перебирає струни лютні, шостий грає на інструменті, подібному до арфи. Про місцеве походження музик свідчать фрагменти музичних інструментів (гуслі, сопілки, бубни та ін.), що трапляються серед археологічних знахідок в Україні.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Мозаїка та фресковий розпис

Мозаїка. Майстри розпочинали роботу після того, як будівничі закінчували зводити собор. Спочатку на стіну накладали підготовчий шар тиньку¹, потім наносили другий шар, на якому й komponували мозаїчні зображення та робили контурні рисунки — чорною, синьою і червоною фарбами. Нарешті наносили невеликими ділянками третій шар, який швидко покривали фарбами, і, доки розчин кам'янів, у нього вдавливали кубики різнокольорової смальти (скла).

Мозаїка — зображення або візерунок, зроблені з окремих, щільно припаяваних один до одного й закріплених на цементі або мастиці різнокольорових шматочків скла, мармуру та камінців.

Фреска — картина, написана фарбами (водяними на вапняному молоці) на свіжій вогкій штукатурці.

¹ *Тиньк* — суміш розчину їдкого вапна та піску для покриття стін, стелі тощо; на повітрі цей розчин зазнає хімічних змін, тому міцно тримає фарби.

Інколи (досить рідко) використовували й кубики з натуральних порід каменю — мармурових вапняків. Смальту варили в тиглях, домішували в розплавлене скло барвники — свинець, мінеральні фарби тощо. Смальту розливали «млинцями» на дзеркальну поверхню. Коли вони застигали, їх кололи на окремі кубики.

Софійські мозаїки вражають винятковою насиченістю колориту завдяки величезній кількості відтінків смальти: зелена має 34 відтінки, золота та коричнева — по 25, жовта — 23, синя — 21, червона — 19, срібна — 9, пурпурова — 6. Усього палітра софійських мозаїк нараховує 177 відтінків!

Здатність мозаїк переливатися у світлі сонячних променів, свічок і лампад пояснюється тим, що мозаїчні кубики вдавлювали під різними кутами. Постаті ніби оживали, і це справляло величезне враження на глядача.

Фрески. Техніка фрескового живопису ґрунтується на тому, що зображення робили на сирому тиньку, фарби з натуральних барвників розбавляли чистою річковою водою та закріплювали також тиньком. Такі фарби не осипаються і не вицвітають.

Матір Божа Оранта.
Софійський собор.
Мозаїка. XI ст.

Частина фасаду
Софійського собору зі збереженою кладкою XI ст.

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ

Спасо-Преображенський, або Спаський, собор у Чернігові — один з найдавніших збережених кам'яних храмів України. Він вражає своєю акустикою. Зала храму є однією з найкращих в Україні для звучання голосу. Був побудований Мстиславом Володимировичем після того, як він помирився зі своїм братом Ярославом Мудрим. У 1036 р. літописець повідомляє: «Мстислав... розхворівся і помер. І поклали його в церкві святого Спаса, адже він сам її заложив...»

2. Писемність та освіта. Українська мова

Українська мова — одна з найдавніших слов'янських мов. Часи її зародження, на думку деяких мовознавців, сягають періоду великого розселення слов'ян.

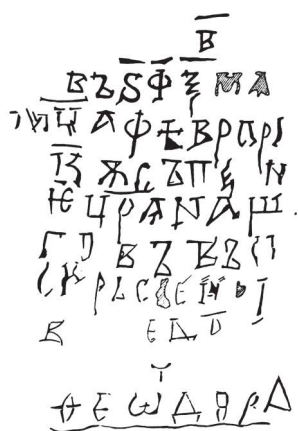
Чудовими пам'ятками давньоруської усної творчості є *билини (старини)*, що дійшли до наших днів. Їх виконували речетативом у музичному супроводі й розповідали про побут і звичаї князівського двору Володимира Великого, боротьбу руських богатирів з кочівниками. Героями билин, зокрема, є три богатирі, які боронили південні кордони Русі-України, — Ілля Муромець, Добриня Микитич та Альоша Попович. Відома билина й про галицького богатиря, якого народ називав *Дунаєм*.

У східних слов'ян у щоденному вжитку побутували діалекти слов'янської мови, які відрізнялися між племенами. Це було зумовлено впливом сусідів та умовами життя. Поляни, волиняни, хорвати, плем'я в'ятичів, полочани та дреговичі — усі мали свої мовні особливості. Про це свідчать писемні пам'ятки, складені пізніше, у різних місцевостях. У київських писемних джерелах XI ст. вже виразно помітні ознаки сучасної української мови.

У Русі-Україні, як і в Західній Європі, використовували дві мови. Щодо цього в істориків і мовознавців сумнівів немає. Мовою літератури, богослужіння, літописання та законів була спеціальна «книжна» мова, сформована на основі староболгарської. Цією мовою святі Кирило й Мефодій, які за походженням були болгарами, переклали з грецької Святе Письмо.

У Західній Європі, як відомо, таку функцію виконувала латинська мова.

У Візантії богослужіння здійснювалося грецькою мовою, нею читали й Біблію. З поширенням християнства в слов'ян виникає потреба в церковній літературі, яка була б зрозумілою простому народу. За переказами, візантійський імператор відрядив до слов'ян двох ченців-просвітників — братів Кирила та Мефодія. Вони мали перекласти біблійні книги й навчити слов'ян богослужінню рідною мовою. Для цього був потрібний новий слов'янський алфавіт. Так виникли слов'янські абетки — глаголиця¹ та кирилиця. Глаголичні літери були складними

Графіті про смерть
Ярослава Мудрого.
Софійський собор.
1054 р.

Графіті — стародавні написи й малюнки різного змісту, зроблені гострими предметами на посудинах, стінах тощо.

¹ *Глаголиця* (від старослов'янськ. *глаголь*, *слово*) — одна з найдавніших систем слов'янського письма, створена приблизно 863 р.

в написанні, і тому наприкінці X ст. в Русі-Україні утвердилася кирилиця. Вона базується на грецькому алфавіті, доповненому кількома літерами, що передавали шиплячі звуки, яких не було в грецькій мові.

Разом із «книжною» мовою, якою користувалась освічена частина суспільства, існувала широко вживана розмовна мова. Вона розвинулася на основі місцевих діалектів. Розмовна мова Південно-Західної Русі X–XIII ст. є одним з етапів розвитку сучасної української мови.

З розбудовою держави та поширенням нової релігії виникла потреба в освічених людях, тому церква й князь почали дбати про освіту. Дітей заможних родин священники навчали переважно вдома. За князювання Володимира Великого була заснована школа, де «осягали учіння книжне» діти з оточення великого князя. Школа для духовенства була відкрита Ярославом Мудрим у Новгороді. Тут навчали читання, письма, основ християнства та лічби.

Дипломатичні й торговельні зв'язки Русі-України з європейськими країнами, насамперед з Візантією, потребували високого рівня освіти й знання іноземних мов, принаймні латинської та грецької. Тому Ярослав заснував при Софійському соборі школу, яка відповідала б цим потребам. Тут вивчали богослов'я, риторику, філософію, граматику, географію та іноземні мови. У ній навчалися діти Ярослава й знатних киян і шляхетні іноземці. Дітей із простих родин навчали грамоти при церквах.

Узагалі серед міського населення грамотність була досить поширена. Це засвідчують археологічні розкопки: у Звенигороді, біля Львова, були знайдені **берестяні грамоти**. У Русі-Україні кору берези — берест — використовували замість паперу (подібно до папірису в Стародавньому Єгипті). На цих грамотах були розшифровані численні побутові записи — приватні листи, звіти про виконання робіт, запрошення на поминальні обіди, торговельні розрахунки тощо. У Києві гончар зробив «рекламний» напис на виготовленій ним амфорі, видряпавши на ще сирій глині слова: «Благодатнійша полна корчага сія».

У Звенигороді, Перемишлі й Галичі знайдені бронзові стилуси для письма на воскових табличках.

Давньоруська культура представлена багатьма тисячами фольклорних, писемних і речових пам'яток, що збереглися до нашого часу. Це лише незначна частина, але її досить, щоб скласти цілісне уявлення про багату культуру Русі-України.

Прилад для письма (металевим стилусом по восковій поверхні) XI ст.
Сучасна реконструкція

Берестяні грамоти — пам'ятки давньої східнослов'янської писемності (XI–XV ст.), написані на дешевому й доступному матеріалі — бересті (березовій корі).

3. Перші писемні твори

Утвердження християнства було настільки важливою подією, що деякі вчені поділяють історію Русі-України на два періоди: *дохристиянський* та *християнський*.

Християнство здійснило переворот у свідомості середньовічної людини. У поширенні цієї релігії та її моральних засад (*не вбий; не вкради; шануй батька і матір своїх; люби ближнього свого; хто не працює, той не їсть* тощо) провідну роль відіграли монастирі.

Найдавнішим і найшанованішим монастирем був Києво-Печерський. Свою назву він отримав від печер на узгір'ях правого берега Дніпра в Києві. Заснування чернечої обителі та її авторитет пов'язані з діяльністю трьох високоосвічених сучасників князя Ярослава Мудрого: *Іларіона, Антонія та Феодосія*. Вони жили й повчали народ не лише в один час, їх поєднувало походження із заможних аристократичних родин і добровільна відмова від багатства й почестей. Учені-монахи — вихідці з давньоукраїнських земель Київщини та Чернігівщини — здійснили величезний вплив на розвиток християнської церкви в Русі-Україні.

Іларіон власноруч викопав печеру в Дніпрових кручах, де проводив час у молитвах. Ученість і благочестя зробили його відомим у Києві. Він увійшов до кола найближчих радників великого князя київського Ярослава Мудрого. Іларіон — автор найдавнішого твору давньоукраїнської філософської літератури «Слово про закон і благодать». Цей богословський трактат написано з великою літературною майстерністю в 1037 р. У творі автор обґрунтовує рівні права новоохрещених з одновірцями Візантії.

У 1051 р. Собор руських єпископів без погодження з Константинопольським патріархом обрав Іларіона главою руської церкви. Він став першим Київським митрополитом не греком.

З ім'ям Іларіона пов'язують створення при дворі Ярослава Мудрого найдавнішого літопису, який згодом увійшов до складу «Повісті минулих літ».

Завдання та запитання

1. Що означає слово *азбука*?
2. Назвіть імена перших слов'янських просвітителів.
3. Поясніть поняття «берестяні грамоти».

4. Доведіть, що в Русі-Україні писемність була поширена серед різних верств населення.
5. Проаналізуйте процес формування найдавнішого варіанта української мови.

6. Розгляньте мозаїку Софійського собору «Матір Божя Оранта» (с. 62). Чому, на вашу думку, обличчя Матері Божої зображено серйозним, навіть суворим? Що це символізує? Які художні засоби надають постаті урочистості та святковості?
7. Що забезпечило збереження фресок протягом століть?

8. Пригадайте, які твори про давньоруські часи ви вже вивчали (билини, перекази й інші художні твори). Охарактеризуйте героїв, які вам найбільше сподобалися, розкажіть про їхні подвиги.
9. Уявіть, що «машина часу» перенесла вас до Києва XI ст. Які кам'яні споруди ви побачите в центрі міста? Опишіть їх.

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Роль християнської релігії та церкви в житті руського (давньоукраїнського) суспільства

1. Яку релігію сповідували наші предки в дохристиянський період?
2. Прочитайте з історичного джерела слова Константинопольського патріарха Фотія і виберіть правильну відповідь на запитання.

«...Тепер вони проміняли безбожну віру, у якій раніше перебували, на чисте християнське вчення, увійшовши в число підданих нам друзів, і в них загорілася така спрага віри та ревність, що вони прийняли пастиря і з великою старанністю справляють християнські обряди...»

- Про яку подію йдеться?

- А** хрещення княгині Ольги в Константинополі в 946 р.
Б хрещення Аскольда в Константинополі приблизно у 860 р.
В хрещення князя Володимира та його дружинників у 988 р. в захопленому київською дружиною Корсуні (Херсонесі)
Г установаження незалежності руської православної церкви в 1051 р. на Соборі єпископів у Києві

3. I група. Виберіть із тексту розділів I і II інформацію про релігійні події; позначте відповідні дати на стрічці часу.
II група. Занотуйте відомості про церковних діячів тих часів, згаданих у I та II розділах.
4. Прочитайте інформаційні повідомлення про монахів і видатних давньоруських церковних діячів Антонія та Феодосія. Впишіть не знайомі для вас імена та слова й дізнайтеся про їхнє значення.

Давньоруські ченці. Вплив чернецтва на життя давньоруського суспільства був насамперед релігійно-культурним. Дослідники давньоруського чернецтва, описуючи яскравих його представників цього періоду, виокремлюють три моменти в діяльності митрополита Іларіона: глибоку релігійну віру, дар слова та яскраво виражену національну свідомість. Цими ознаками можна охарактеризувати чернецтво часів Русі-України.

Ченці, або **монахи** (з грецьк. *самітники*), здійснили великий вплив на середньовічне суспільство. Серед них було немало освічених представників аристократичних родин. Неодружені й бездітні, не маючи особистого майна, позбавлені світської гонитви за багатством і чинами, в однаковому простому одязі, ченці посідали становище між панами та слугами. Своєю щоденною фізичною працею, яка вважалася не гідною для пана-аристократа, дисципліною та організованістю чернечі общини монастирів були взірцем для суспільства.

Монахи виконували різний послух (обов'язки) залежно від своїх знань і вмінь. Серед них були перекладачі й переписувачі книг у монастирських приміщеннях-скрипторіях, укладачі літописів (Нестор), іконописці (Алімпій) і лікарі (Агапіт). Деякі з них здійснювали небезпечні подорожі-паломництва до святих місць: у Палестину й до Риму. Звідти вони приносили не лише святі реліквії, а й насіння та плоди, що не росли на батьківщині. З монастирських садів і городів у нас поширилися волоський горіх, виноград і грецьке жито (гречка).

Антонія Печерського та Феодосія Печерського — перших давньоукраїнських ченців — православна церква визнала святими.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Антоній Печерський (бл. 982–1073) — зачинатель чернецтва в Русі-Україні, засновник Києво-Печерського монастиря. Преподобний Антоній (у миру Антип) народився в Любечі біля Чернігова. Прагнучи душевного спокою, юнак викопав печеру, де молився на самоті. Невдовзі Антип вирушив на гору Афон, що ушавилась як осередок православного чернечого життя. Там він прийняв чернечий постриг та обрав собі ім'я Антоній. У 1013 р. повернувся до Києва й оселився в окремішій печері в селі Берестові під Києвом. Носив грубий одяг, харчувався тільки рослинною їжею. Про ченця-аскета поширилася слава Києвом і всією Руською землею.

Згодом поруч оселилися інші відлюдники, їхня кількість зростала. На прохання Антонія великий князь Ізяслав Ярославич віддав монастирю гору над печерами. З благословення Антонія тут було споруджено дерев'яну церкву, а територію довкола обнесено частоколом. Монастир став жити за єдиними правилами й статутом, перейнятими з афонських обителей. Так було засновано Києво-Печерський монастир.

Антоній брав активну участь у політичному житті держави в роки боротьби синів Ярослава Мудрого за великокнязівський престол. Під час повстання киян, обурених правлінням Ізяслава, Антоній перебрався до Чернігова. Тут він розпочав будівництво ще одного печерного монастиря. У Чернігові жив недовго: після повернення на київський престол Ізяслава Ярославича Антоній також прибув до Києва. Останні роки провів у створеному ним Печерському монастирі, де 1073 р. взяв участь у закладанні собору Успіння Пресвятої Богородиці.

Феодосій Печерський (бл. 1009–1074). Найдокладніше нам відомо про діяльність Феодосія. Його молодший сучасник — монах Києво-Печерського монастиря Нестор Літописець — написав «Житіє Феодосія Печерського». Цей твір є важливим історичним джерелом. У ньому наведено не лише стислий огляд подій, як у літописах, а й опис життя та тогочасного побуту ченців.

Феодосій народився в м. Василеві (теперішній Васильків під Києвом) у родині дружинника князя. Досі не існує єдиної думки щодо дати народження та імені святого, як і щодо деяких інших подій на початковому етапі його життя. Згодом у Курську Феодосія віддали «одному з учителів навчатися Божественних книг...». Підліток був здібним учнем, швидко вивчив Святе Письмо. Також опанував грамоту й арифметику, щоденно відвідуючи храм, вивчив церковний спів і Псалтир.

Згодом Феодосій із купцями вирушив до Києва, де постригся в монахи й присвятив своє життя чернечому служінню.

Ставши настоятелем (главою) Печерського монастиря, Феодосій запровадив там строгий статут, за яким монастир перетворився на «гуртожитну громаду» і став

Антоній Печерський.
Фрагмент Свенської
ікони Божої Матері

Феодосій Печерський.
Ікона. XVIII ст.

взірцем для інших. Настоятель улаштував біля монастиря притулок для калік і давав на них десятину монастирських прибутків від пожертвувань.

Феодосій займався і світськими справами: клопотався перед князями й суддями про невинних, намагався помирити синів Ярослава Мудрого в часи їхньої ворожнечі.

З ім'ям Феодосія Печерського пов'язані повчання про чернечі чесноти й початок будівництва 1073 р. Успенського собору¹ Києво-Печерського монастиря.

5. *Об'єднайтесь у групи, застосовуючи метод «мозкової атаки». Проаналізуйте результати всіх виконаних завдань і сформулюйте висновок про роль християнства, монастирів і чернецтва в розвитку освіти, культури та моралі давньоукраїнського суспільства. Запишіть цей висновок.*

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ II

«РУСЬ-УКРАЇНА наприкінці X — у першій половині XI ст.»

Русь-Україна, об'єднавши всі східнослов'янські племінні князівства, деякі угро-фінські та тюркські племена, досягла найвищої могутності наприкінці X — у першій половині XI ст. за часів Володимира Святославича та його сина Ярослава Мудрого. За їхнього правління остаточно було визначено територію та створено політичну систему давньоукраїнської держави. Русь-Україна була середньовічною централізованою монархією — імперією. Великий князь київський зосереджував у своїх руках усю законодавчу, виконавчу, судову та військову владу. Зміцнення центральної влади Володимиром Великим і прийняття християнства сприяли тому, що Русь-Україна на початку XI ст. стала однією з найбільших і наймогутніших держав тогочасного світу, а київські князі прирівнювалися до інших християнських володарів Європи. Нова релігія поступово витісняла язичницькі вірування наших предків. Християнська церква із суворим підпорядкуванням нижчих чинів вищим стала зразком державного будівництва. Єдина релігія об'єднувала, консолідувала та згуртовувала суспільство.

З прийняттям християнства в Русі-Україні поширилася кирилична система письма, розвивалися освіта, іконопис, церковний спів та архітектура. З'явилася нова освічена верства суспільства — духовенство.

За часів Ярослава Мудрого найбільшими досягненнями були відновлення території держави після міжусобної війни з братами й підвищення міжнародного авторитету Русі-України. Військові походи як головний засіб досягнення зовнішньополітичних та економічних цілей поступаються рівноправним відносинам із сусідніми християнськими державами. Подібно до інших тодішніх володарів Європи, Ярослав Мудрий закріплював зовнішньополітичні союзи за допомогою династичних шлюбів своїх синів і дочок. Він розширив межі держави на північному заході й успішно боровся з кочівниками на південному сході. Розгром печенігів під стінами Києва в 1036 р. на три десятиліття забезпечив Русь-Україну від загрози вторгнень кочівників.

¹ У роки Другої світової війни ця пам'ятка архітектури була зруйнована більшовиками. Її відновили за часів незалежної України.

Ярослав Мудрий розбудував столицю: звів неприступні вали та величні споруди — Софію Київську, церкви Св. Георгія та Св. Ірини. За його правління був заснований знаменитий Києво-Печерський монастир.

Вплив християнського вчення відчутний і в першому писаному збірнику законів «Руська правда». Створення писаного зводу законів, обов'язкового для населення всієї держави, дало змогу піднятися Русі-Україні ще на один щабель у своєму політичному та культурному розвитку. Реформи Володимира та Ярослава сприяли змінам як релігійного, так і політичного світоглядів. Слова *Русь* і *русичі*, якими раніше позначали Середнє Подніпров'я та його населення, відтепер означали всю територію, підвладну Володимиру та його синам.

Удосконалення знарядь праці та поширення плужного обробітку землі вплинули на підвищення врожаїв, що дало поштовх для розвитку вже існуючих і зародження нових галузей ремісництва. За часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого Київ перетворився на центр східноєвропейської торгівлі, де перехрещувалися найважливіші торговельні шляхи. Це приносило прибутки князям, відкривало ринки збуту продуктів місцевого землеробства й ремесла. З'являються і розквітають уже існуючі міста, до них переселяються іноземні ремісники та купці. Давньоруські майстри, узявши за взірць візантійські зразки і швидко освоївши їх, створили власний неповторний слов'яно-візантійський стиль, що найяскравіше проявився в архітектурі, живописі, церковному співі тощо.

З утвердженням християнства були побудовані монастирі. Вони стають центрами розвитку освіти, культури та літописання. Чернецтво не лише проповідує основи християнського віровчення, а й привносить зразки нової моралі в тогочасний жорстокий світ.

Розкол християнської церкви в середині XI ст. на дві частини — західну (католицьку) і східну (православну) — мав вплив на подальшу історію українського народу.

Східна церква не брала участі в хрестових походах. У Русі-Україні не було погромів єврейських громад, з яких розпочалась у Західній Європі війна з «невірними». Обминули давньоукраїнське суспільство й жахіття інквізиції.

Проте в пізньому Середньовіччі та ранньому Новому часі належність литовців і поляків до католицької церкви, а українців і білорусів — до православної церкви стала однією з причин взаємної боротьби.

ПЕРІОД РОЗКВІТУ РУСІ-УКРАЇНИ (980–1054)

Володимир Великий (980–1015)	Запровадив християнство як державну релігію.
	Реформував управління землями Русі-України.
	Завершив формування території держави.
	Зміцнив південні кордони Русі-України.
Ярослав Мудрий (1019–1054)	Сприяв розвитку освіти й науки.
	Зміцнив центральну владу Києва.
	Припинив набіги печенігів на Русь-Україну.
	Запровадив нові форми міжнародних відносин.
	Прийняв перший писаний кодекс законів «Руська правда».

РОЗДІЛ III РУСЬ-УКРАЇНА в другій половині XI — першій половині XIII ст.

§ 9. РУСЬ-УКРАЇНА ЗА ЯРОСЛАВИЧІВ

- Пригадайте з *всесвітньої історії*, що таке «феодална роздробленість».
- Що таке «тріумвірат»? Пригадайте з *історії стародавнього світу*, якою державою та в який період керував тріумвірат.

◆ 1. Передумови та причини політичної децентралізації (дроблення) Русі-України

Політичне дроблення (децентралізація) Русі-України, що розпочалося після смерті Ярослава Мудрого, було закономірним явищем, мало й політичні, й економічні причини. Спочатку верховним землевласником був київський князь. Він роздавав землі своїм васалам як нагороду за службу. Разом з помістями (держанням землі) зростають вотчини (земельні володіння). Розвиток феодалного землеволодіння перетворив бояр та удільних князів на політичну силу, зацікавлену в процвітанні власних земель. Інтереси величезної держави з центром у Києві стають їм байдужими. Розпочинаються міжусобні війни за землю і владу.

Причини політичного дроблення:

- поширення спадкової вотчинної форми земельного володіння;
- економічне та військово-політичне посилення удільного боярства й удільних князівств;
- зростання старих і поява нових міст — економічних і військово-політичних центрів, наростання суперництва між ними та Києвом;
- послаблення ролі Києва як політичного й торговельного центру після перших хрестових походів — перенесення міжнародних торговельних шляхів у Середземномор'я;
- процес розвитку народностей у різних частинах держави;
- величезна територія Русі-України, що ускладнювала централізоване управління;
- відсутність правових норм або усталених традицій успадкування великокнязівського престолу.

Окремі князівства розпочинають самостійно проводити не тільки внутрішню, а й зовнішню політику. Наймогутніші з удільних правителів беруть собі титул «великий князь», тобто *сюзерен*¹, непідвладний іншому володарю.

Період із другої половини XI ст. до середини XIII ст. історики називають **періодом феодальної роздробленості**. Русь-Україна як держава залишилася існувати, але її устрій та форма правління зазнали змін. Якщо раніше верховна влада в державі належала великому князеві київському, то за доби дроблення — групі найбільш впливових князів. Таку форму правління історики називають *колективним сюзеренітетом*. З'являється новий орган державного управління — князівські з'їзди («сними»). На зміну централізованій монархії приходить **федеративна монархія**.

Спільними в Русі-Україні продовжували залишатися: правляча династія Рюриковичів; «Руська правда» як основа законодавства; християнська релігія; православна церква на чолі з Київським митрополитом.

Протягом XII ст. утворилося від десяти до п'ятнадцяти самостійних князівств. Між окремими князями йшла жорстока міжусобна боротьба, яка послаблювала їхні землі, робила їх доступнішими для зовнішніх ворогів. Тобто у військовому аспекті дроблення послабило Русь-Україну, але в економічному й культурному сприяло піднесенню і розквіту деяких князівств, подальшому формуванню та розвитку окремих народів.

Процес дроблення і занепаду імперії умовно можна порівняти з дозрілим стручком гороху. Землям-«горошинам» стає тісно в старій оболонці. Вони її розривають, звільняються, даючи початок новим державним організаціям.

ОСНОВНІ ФЕОДАЛЬНІ ЦЕНТРИ В МЕЖАХ РУСИ-УКРАЇНИ

Федеративна держава		
Південний захід (сучасна Україна)	Північний схід (сучасна Росія)	Північний захід (сучасна Білорусь)
• Київське князівство • Чернігово-Сіверське князівство • Переяславське князівство • Галицьке князівство • Волинське князівство	• Владимиро-Суздальське князівство • Новгородська республіка • Псковська республіка • Тверське князівство • Рязанське князівство	• Мінське князівство • Полоцьке князівство • Турово-Пінське князівство • Смоленське князівство

Період феодальної роздробленості — зміцнення самостійності удільних князівств.

Федеративна монархія — сукупність самостійних чи напівсамостійних князівств або земель, що проводять незалежну політику.

¹ *Сюзерен* — великий феодальний правитель, влада якого базується на васальному підпорядкуванні йому дрібніших феодалів, які одержують від нього право на частину землі в його володіннях.

◆ 2. Становище в державі за часів правління Ярославичів. Половці

Ярослав Мудрий помер 20 лютого 1054 р. у віці 76 років. Його поховали в Софійському соборі в мармуровому саркофазі. Про цю подію є напис XI ст. на стіні храму, який зберігся до наших днів (див. с. 65).

Пам'ятаючи про те, скільки крові пролилося під час братовбивчої війни за київський престол після смерті батька, Володимира Святославича, Ярослав Мудрий подбав, щоб між його синами такого не сталося. Він заповів принцип успадкування влади, за яким на київський престол сідає старший серед братів. Коли той помирає, його місце посідає наступний по старшинству брат. У такий спосіб кожний із синів по черзі мав побувати на київському престолі. Очікуючи свого часу, молодші брати правили окремими землями Русі-України, визнаючи зверхність свого старшого брата. У Ярослава Мудрого було п'ять синів, кожного з них він наділив окремим князівством. Найстарший Ізяслав отримав Київ, Святослав — Чернігів, Всеволод — Переяслав, Ігор — Волинь, а В'ячеслав — Смоленщину. Онукові Ростиславу було віддано Галицьку землю. У Полоцькій землі правив брат Ярослава Ізяслав та його нащадки.

У **1054 р.** троє старших братів утворили між собою політичний союз — *триумвірат* — і разом управляли державою. Спільно ходили у військові походи проти кочівників: торків і половців. Але головною їхньою метою було збільшення власних володінь, часто за рахунок своїх братів.

Так, у 1057 р., після смерті В'ячеслава, старші брати перевели Ігоря з Волині до Смоленська, а Волинь захопив Ізяслав. Коли Ігор помер, троє братів поділили між собою Смоленські землі. У 1067 р. Ізяслав, Святослав і Всеволод захопили Полоцьке князівство, а його князя Всеслава кинули до київської в'язниці. Пізніше Святослав захопив Новгород, а Всеволод — Смоленськ. Такі дії трьох братів обурили молодших представників династії Рюриковичів, і наприкінці XI ст. розпочинається жорстока боротьба за київський престол та удільні князівства. Настає період дроблення єдиної держави.

Князівські усобиці посилились у зв'язку з появою нових зовнішніх ворогів — половців.

У другій половині XI ст. половецькі племена перейшли з північно-західних казахських просторів у південноукраїнські степи й витіснили печенігів. Основними заняттями половців були кочове скотарство й торгівля. Уперше про них згадано в руських літописах приблизно 1054 р. З 1055 р. вони постійно нападали на Русь-Україну, спустошуючи Київську, Переяславську та Чернігівську землі.

На початку вересня 1068 р. половці напали на Переяславську землю. Переяславський князь Всеволод звернувся за допомогою до своїх братів — Ізяслава, князя київського, і Святослава, князя чернігівського. Ізяслав зібрав у Києві ополчення з місцевого населення. Кожний із братів привів свою дружину. Битва з половцями відбулася на **річці Альті** (Південна Переяславщина) і завершилася поразкою трьох братів Ярославичів. З рештками дружин князі повтікали у свої землі.

Залишки київського ополчення також повернулися до Києва. Вони почали вимагати від князя Ізяслава, щоб той організував новий похід на половців за їхньою участю. Натомість Ізяслав вичікував. Ополченці зібрали народне віче на Подолі й почали вимагати в князя коней та зброю. Він відмовив їм, боячись озброювати збуджений народ. Це призвело до повстання в Києві. **15 вересня**

1068 р. повсталі кияни звільнили князя полоцького Всеслава з в'язниці й посадили його княжити в Києві. Потім пішли в княжий двір і пограбували його. Ізяслав з невеликою частиною бояр утік до Польщі.

Навесні 1069 р. Ізяслав разом із братом своєї дружини, польським королем Болеславом II Сміливим, рушив на Київ. Кияни знову організували ополчення і спільно з дружиною та князем Всеславом пішли назустріч ворогам до м. Білгорода. Але Всеслав виявився боягузом. Уночі він залишив дружину, київське ополчення та утік у Полоцьк. Ополченці залишилися без керівника. Це змусило їх повернутися до Києва. Ізяслав послав до Києва свого сина Мстислава, який жорстоко розправився з повстанцями. І в травні 1069 р. Ізяслав уже знову княжив у Києві.

Було відновлено правління трьох Ярославичів. У **1072 р.** відбулася перша нарада-з'їзд князів у **м. Вишгороді**. Ця подія започаткувала нове історичне явище в процесі феодального дроблення. Загальноруські князівські з'їзди стали вищим органом управління державою. Князі внесли зміни й доповнення до кодексу законів «Руська правда». Вони видали новий збір законів під назвою «**Правда Ярославичів**». Зміни насамперед стосувалися власності на землю. У «Правді Ярославичів» упроваджується індивідуальна власність на землю, поки що тільки князівська. У новому кодексі було закладено принципи управління державою трьома братами. Ярославичі вважали міста із землями, які заповів їм батько, своєю вотчиною (отчиною). Звідси походить сучасне, усім знайоме слово *Вітчизна*.

Отже, установа феодальних вотчинних відносин впливало на політичне життя держави та вело до політичного дроблення (децентралізації).

Після двадцяти років спільного управління державою між трьома братами стався розкол. Навесні 1073 р. Святослав із Всеволодом вигнали Ізяслава з Києва. Святослав сів княжити в Києві, а Всеволод — у Чернігові. Святослав правив три роки. У грудні 1076 р. він помер.

Після смерті Святослава знову розгорілася кривава боротьба за київський престол. Всеволод став київським князем, а свого старшого сина Володимира Мономаха посадив у Чернігові.

У 1093 р., після смерті Всеволода, Володимир Мономах, маючи можливість зайняти київський престол, усе ж вирішив керуватися принципом старшинства, як і заповідав його дід Ярослав Мудрий. Володимир Мономах віддав київський престол синові старшого Ярославича — Святополкові Ізяславичу. Самому Володимирові Мономаху не вдалося закріпитися і в Чернігові. Ці землі, погрожуючи новою братовбивчою війною, вимагав Олег Святославич. Віддавши Чернігів, Володимир Мономах перебрався в Переяслав, де князував двадцять років, дбаючи про розвиток цього князівства й захищаючи його від половців.

◆ 3. Любецький з'їзд князів

Щоб владнати державні справи, восени **1097 р.** в **м. Любечі** на Дніпрі знову зібрався з'їзд князів Русі-України. На ньому були присутні шість найвпливовіших князів. З'їздом керували внуки Ярослава Мудрого — Святополк Ізяславич і Володимир Мономах. Було вирішено припинити міжусобні війни та проголошено, що кожний князь повинен володіти тими землями, які отримав у спадок від батька, і не має права претендувати на чужі території, тобто було сформульовано *принцип отчинної власності*.

Русь-Україна була поділена на удільні князівства, які закріплювалися за певними гілками династії Рюриковичів.

Пам'ятник, присвячений проведенню Любецького з'їзду князів. Скульптор Г. Єршов. 1997 р.

На з'їзді князі проголосили об'єднання сил проти половецької загрози й вирішили організувати спільний похід проти половців.

Проте з'їзд не зміг припинити князівські усобиці. Того ж року волинський князь Давид Ігорьович полонив та осліпив теребовлянського князя Василька Ростиславича, вимагаючи від нього батьківську вотчину. Унаслідок загального обурення населення Давид був покараний. Його вигнали з Волині.

Після Любецького з'їзду відбулися ще кілька князівських з'їздів, але повністю своєї мети вони так і не досягли. У Русі-Україні міжособні війни затихли, але не припинилися.

Як бачимо, в умовах розпаду єдиної держави, за непаду сили й авторитету великого князя київського в Русі-Україні з'являється нова форма державного управління — *князівські з'їзди*. На зміну монархії приходить колективний сюзеренітет — влада кількох наймогутніших правителів з династії Рюриковичів.

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

«У рік 6605 (1097). Прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Давид Ігорьович, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [у городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному: «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині».

Відтепер з'єднаймося в одне серце й обережімо Руськую землю. Кожний хай держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів [уділ]; Давид, і Олег, і Ярослав — Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод: Давидові — Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Теребовль — Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі й чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього хрест чесний та вся земля Руськая». І, поцілувавшись, пішли вони до себе» (З «Повісті минулих літ»).

З'їзд руських князів під Києвом. Малюнки з Радзивілівського літопису

1. Проілюструйте принцип отчинної власності, використавши слова з літопису.
2. Чим були закріплені постанови з'їзду?

Завдання та запитання

1. Назвіть одним словом: *Ізяслав, Святослав, Всеволод*.
2. Хто володів Києвом після з'їзду в Любечі?
3. На якій річці відбулася битва з половцями в 1068 р.?

Невідомий автор.
Князь Володимир Мономах. XVII ст.

подіями в Києві, зібрали спеціальне віче із заможних городян, яке постановило покликати на престол до Києва шанованого людьми Володимира Всеволодовича (Мономаха).

Князь **Володимир Мономах** прибув до Києва зі своїм військом і придушив повстання. Сидів на київському престолі з 1113 до 1125 р. Він був сином Всеволода Ярославича й дочки візантійського імператора Костянтина Мономаха. Родове ім'я своєї матері, візантійської царівни, Володимир приєднав до свого імені.

Переяславське князівство, де протягом 20 років правив Мономах, постійно зазнавало половецьких набігів. Тому князь дуже добре знав, як важко боронитися від ворогів самотужки. Він доклав чимало зусиль для припинення князівських усобиць і згуртування сил для опору кочівникам. З цією метою тричі скликав князів на з'їзди, де вони присягали на Євангелії та цілували хрест, що житимуть у злагоді між собою. Князь дотримувався постанови Любецького з'їзду й вимагав цього від своїх підлеглих. Найменші спроби внести розбрат, вийти з-під влади великого князя київського швидко й жорстоко придушувалися.

Коли Давид Ігорьович, один з учасників Любецького з'їзду князів (волинський князь, онук Ярослава Мудрого), порушив клятву, пішов проти іншого учасника з'їзду — князя Василька Ростиславича — й осліпив його, Володимир Мономах домігся кари для порушника: «Не бувало ще на Руській землі ні за наших дідів, ні за наших батьків такого лиха. Підіть, щоб поправити те все лихо, що натворилося. Бо як цього не поправимо, то настане в нас ще гірше лихо й почне заколювати брат брата, і погине наша земля, а наші вороги половці прийдуть і візьмуть її». Такі заходи князя зміцнювали державу.

Володимирові Мономаху вдалося відновити єдиновладну монархію часів Ярослава Мудрого. У жорсткій боротьбі він зумів об'єднати три чверті території держави: Київщину, Волинь, Турово-Пінську, Переяславську, Смоленську, Новгородську, Мінську землі та Поволжя. Лише в Галицьких землях самостійно правили брати Ростиславичі, а в Полоцьку — нащадки Всеслава.

Припинення міжусобної боротьби позитивно вплинуло на економічний розвиток держави. Швидкими темпами почали розвиватися сільське господарство й ремісниче виробництво, поживалася торгівля, а це сприяло розбудові старих міст і виникненню нових.

У Києві Володимир Мономах побудував під Вишгородом міст через Дніпро (1115) і нові храми. Наповнювалася державна скарбниця. Київ переживав нове піднесення.

Князь уніс до «Руської правди» і «Правди Ярославичів» доповнення — «Статут Володимира Всеволодовича». У ньому він пішов на поступки закупам (боржникам), обмеживши на них права бояр, заборонив лихварям брати високі відсотки за борги. Так утруднювалося перетворення вільних людей на рабів (холопів).

Володимир Мономах добре знав причини повстання в Києві й тому зменшив податки міщанам і повинності селянам, обмежив застосування рабської праці. Дбаючи про розвиток торгівлі, князь надавав пільги тим купцям, які втратили майно внаслідок пожежі чи війни.

САМОСТІЙНИЙ РОЗВИТОК ЗЕМЕЛЬ-КНЯЗІВСТВ РУСИ-УКРАЇНИ в середині XII — на початку XIII ст.

Нові закони сприяли економічному розвитку держави.

За часів Володимира Мономаха Русь-Україна зміцнила свої міжнародні позиції та авторитет. Цьому насамперед сприяли переможні війни з половцями. Володимир Мономах змінив військову тактику боротьби з кочівниками. Замість оборони від набігів князь організував кілька рейдів у глиб Половецьких земель. Починаючи з 1103 р. він здійснив п'ять великих переможних походів у половецький степ. Зазнавши нищівної поразки, частина половців почала служити руським князям. Славу про перемоги дружинників Мономаха над кочовими племенами відтворено в билинах.

З Руссю-Україною, що відновила свою могутність, шукали союзу Візантія, Скандинавські країни та держави Західної Європи. Союзи держав у ті часи, як відомо, скріплювалися сімейними узами. Сам Володимир був одружений з англійською принцесою Гітою. Його старший син Мстислав — зі шведською принцесою Христіною. Дочка Мономаха стала дружиною угорського короля Коломана. Щоб роз'єднати половецькі сили, свого молодшого сина Юрія він одружив з дочкою половецького хана.

Володимир Мономах помер у 1125 р. у віці 72 років. Його поховали в Софійському соборі в Києві. Своїм синам він наказав жити чесно й у злагоді, щоб розвивався і міцнів їхній рідний край.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Повчання дітям

Старих шануйте, як отця, а молодих — як братів.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтеся ні на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого.

На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воевод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе, не розгледівши [все] через лінощі, бо знагла людина погибає.

Лжі бережіться, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло.

А куди ви ходите в путь [за даниною] по своїх землях, — не дайте отрокам шкоди діяти ні своїм [людям], ні чужим, ні в селах, ні в хлібах, а не то клясти вас начнуть. А куди підете й де станете, — напоїте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде — чи простий, чи знатний, чи посол — якщо не можете дарунком, [то] їжею і питвом. Вони, ходячи, прославлять чоловіка по всіх землях — або добрим, або лихим.

Недужого відвідайте, за мерцем ідіть, тому що всі ми смертні есмо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте.

Якщо забуваєте [се] все, то часто перечитуйте: і мені буде без сорому, і вам буде добре.

А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того вчіться, так же, як отець мій. Удома сидячи, він знав п'ять мов, — а за се почесть есть од інших країв. Лінощі ж — усьому [лихому] мати: що [людина] вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не вчиться.

А добре поводячись, не лінуйтеся ж ні до чого доброго, а насамперед до церкви [ходити]. Хай не застане вас сонце на постелі, — так отець мій діяв блаженний і всі добрі люди достойні [...]

1. Яку чесноту Володимир Мономах найчастіше згадує в цьому уривку?
2. Що в «Повчанні дітям» Володимира Мономаха не втратило значення і сьогодні?

2. Правління Мстислава Великого

Після смерті Володимира Мономаха престол зайняв його старший син **Мстислав (1125–1132)**, який продовжив політику свого батька. Він піклувався про єдність держави, був видатним полководцем і державним діячем, боровся з князівськими чварами й увійшов в історію під іменем *Мстислава Великого*. Йому

часто доводилося виступати головним суддею в суперечках удільних князів. Непокірних він приводив до послуху силою. Мстислав зробив кілька успішних походів на половців. На західних кордонах він воював з ятвягами, на півночі — з чуддю. У внутрішньому житті держави Мстислав також не змінив батьківської політики. Він дбав про розвиток економіки — підтримував торгівлю, ремісниче виробництво. За його правління тривало велике будівництво, що свідчить передусім про добрий стан економіки. Мстислав успішно продовжував зміцнювати міжнародний авторитет своєї держави. Будучи внуком останнього англосаксонського короля Гарольда, Мстислав видав заміж своїх доньок за норвезького короля, угорського короля та майбутнього імператора Візантії.

Русь-Україна на якийсь час знову стала єдиною централізованою монархією. Як бачимо на прикладі Володимира Мономаха та Мстислава Великого, сильні особистості, освічені й наділені державним мисленням, можуть суттєво впливати на перебіг історії.

Після смерті Мстислава в 1132 р. дроблення держави на князівства-уділи стало незворотним.

Процес втрати великим князем київським провідної ролі, який розпочався після Ярослава Мудрого, завершився зі смертю Мстислава Великого.

Завдання та запитання

1. *Історичний блицтурнір.* Установіть певну черговість і відповідайте на запитання одне за одним. Хто не зможе вчасно відповісти, вибуває з турніру.
 - Коли помер князь Святополк Ізяславич, онук Ярослава Мудрого?
 - Яка подія стала приводом до повстання в Києві?
 - Хто взяв участь у повстанні в 1113 р.?
 - Яке рішення ухвалили на вічі в Києві заможні городяни 1113 р.?
 - Назвіть причини повстання 1113 р.
 - Ким була мати Володимира Всеволодовича (Мономаха)?
 - Володарем якого князівства був Володимир Мономах до приходу на київський престол?
 - Що здійснив Володимир Мономах, щоб припинити князівські міжусобиці?
 - Які землі вдалося йому об'єднати?
 - Яке будівництво здійснювалося за Володимира Мономаха в Києві?
 - Скільки великих походів здійснив Мономах на половців?
 - З якими країнами Мономах налагодив міжнародні зв'язки?
 - Як називався додаток до «Руської правди» Володимира Мономаха?
 - У якому віці помер Володимир Мономах?
 - Де поховали Володимира Мономаха?
 - Що заповідав своїм синам Володимир Мономах?
 - Хто посів київський престол після смерті Володимира Мономаха?
 - Назвіть роки правління Мстислава Великого.
 - Як закінчилися походи Мстислава на половців?
 - Яке було основне завдання у внутрішній політиці Мстислава?
 - Яке було основне завдання в зовнішній політиці Мстислава?
 - Як здійснювалася зовнішня політика за Мстислава?

2. Які князівства утворилися на теренах сучасної України?
3. Позначте в зошиті на стрічці часу роки правління Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха й основні події за їхнього правління.

4. Зробіть висновок щодо зовнішньої та внутрішньої політики Ярослава Мудрого й Володимира Мономаха.

5. У чому полягає суть феодального дроблення? Розкрийте причини цього історичного процесу.
- 6*. Порівняйте період феодального дроблення в Західній Європі та Русі-Україні.
- 7. Що з того, про що каже Володимир Мономах у «Повчанні дітям», ви врахуєте, створюючи власний кодекс честі?
- 8*. Що, на вашу думку, серед наслідків феодального дроблення було позитивним, а що — негативним? Що переважає? Обґрунтуйте відповідь.
9. Проаналізуйте текст параграфа й історичних джерел і створіть історичний портрет Володимира Мономаха як людини й політичного лідера.
10. Поясніть причини й наслідки військових походів Володимира Мономаха проти язичників-половців. Обґрунтуйте свою відповідь.

§ 11. ПОЛІТИЧНЕ Й СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКИХ КНЯЗІВСТВ у середині XII — першій половині XIII ст.

- *Покажіть в історичному атласі, де жили племена полян, сіверян, дулібів і хорватів.*

◆ 1. Русь-Україна у XII–XIII ст.

У першій половині XII ст. на території сучасної України існувало п'ять земель-князівств — Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Волинське та Галицьке. Їхні кордони часто збігалися з межами колишніх племінних союзів полян, сіверян, дулібів і хорватів. Проте процес дроблення тривав, і вже наприкінці XII—XIII ст. в кожному з цих князівств з'являлися менші князівські уділи. Розвивалась економіка окремих князівств, зростала кількість міст, збільшувалася чисельність населення. Сучасні вчені оцінюють кількість мешканців Русі-України у XII — першій половині XIII ст. в 5–7 млн осіб.

Окрім слов'янського населення, на землях сучасної України проживали й інші народи: тюрки, греки, євреї, а в Криму — караїми, готи, вірмени.

Південноукраїнські степи й більшу частину Криму займали половці. Ці тюркомовні кочівники, які прийшли зі сходу, в XI ст. завдали поразки й поглинули інших кочівників — печенігів і торків. Половці не мали єдиної держави, а становили групу орд (племен), на чолі яких стояли спадкові зверхники — хани. У період дроблення вони брали участь у князівських міжусобицях, почастишали їхні самостійні набіги на Русь-Україну.

Половці перервали шляхи сполучення Києва та Чернігова з Тмутороканським князівством. З кінця XI ст. про нього вже немає згадок у руських літописах. Тмуторокань і південь Криму потрапили під владу Візантії.

◆ 2. Київське князівство

Київське князівство знаходилося в Середній Наддніпрянщині. Землі лісової та лісостепової зони були найбагатшими в державі. Окрім родючого чорнозему, що забезпечував розвиток землеробства, було достатньо деревини та корисних копалин, які широко використовували в ремісництві. Річки — Дніпро, Десна, Прип'ять, Південний Буг — з'єднували Київське князівство з іншими землями держави, а також з іноземними торговими ринками. На півдні Київське князівство межувало із землями половців-кочівників. Половці часто робили набіги на

Київську землю, грабували й руйнували її. Тому були побудовані оборонні системи, що мали захищати від ворогів.

На той час у князівстві існувало майже 80 міст. Серед них — Канів, Черкаси, Овруч, Житомир, Вишгород, Білгород, Чорнобиль, Мозир та ін. Великі міста, як правило, знаходились у лісостеповій зоні, а вздовж південних кордонів будували міста-фортеці.

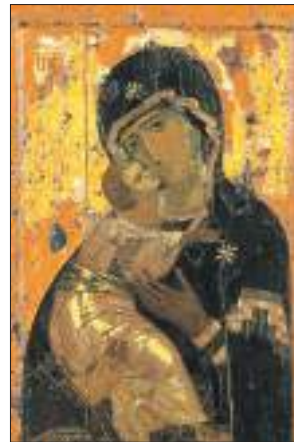
Київ був столицею князівства й залишався найбільшим економічним і культурним центром усієї Східної Європи. Тут знаходилися двори бояр і купців, великі ремісничі майстерні. Населення Києва того часу становило майже 50 тис. осіб. Упродовж XII — першої половини XIII ст. Київ залишався одним із центрів внутрішньої та зовнішньої торгівлі. На ринкових майданах міста можна було зустріти купців з різних земель Русі-України, а також Чехії, Німеччини, Скандинавії, Польщі, Угорщини, Візантії та інших країн. Київські ремісники, як і раніше, славилися майстерністю в обробці різних металів, вишуканістю створених ними ювелірних, гончарних і скляних виробів. Тутешні майстри першими починали застосовувати різноманітні технологічні новинки, які потім поширювалися на інші землі. Водночас місто було міцною фортецею, за якою населення ховалося від набігів ворогів.

Київ залишався також церковним і релігійним центром. Тут було багато церков і монастирів (найбільший із них — Києво-Печерський монастир), знаходилася резиденція митрополита — глави православної церкви Русі-України.

Могутня влада київського князя, що поширювалася на всі руські землі, відійшла в минуле. Однак думка про те, хто володіє Києвом, той володіє всією державою, не давала спокою багатьом амбітним князям. На відміну від інших князівств, які перетворилися на спадкові вотчини удільних князів, Київ протягом XII — першої половини XIII ст. постійно перебував у центрі політичної та військової боротьби князів різних династій. Так, наприклад, ростово-суздальський князь Юрій Довгорукий тричі захоплював Київ, і щоразу влада недовго перебувала в його руках.

Під час князювання в Києві Мстислава Ізяславича, князя київського та волинського, відбулася трагічна подія для міста. Суздальський князь Андрій Боголюбський, на відміну від Ю. Довгорукого, не прагнув стати київським князем. Він прийшов у Південну Русь, щоб знищити конкурента. Вирішив відібрати в Мстислава київський престол. Організував коаліцію¹ із дванадцяти князів і в 1169 р. напав на Київ. Два місяці жителі й воїни обороняли обложений ворогом Київ, але сили були нерівні. Андрій Боголюбський увійшов у стольний град, пограбував і спустошив його як ворожу столицю. До того ж захопив і спалив дощенту Вишгород, знищив церкви й вивіз у Суздаль, а згодом у Владимир святиню — ікону Божої Матері, яку, за легендою, написав святий апостол Лука.

Протягом XII — першої половини XIII ст. здійснювалися кілька спроб об'єднати Русь-Україну навколо Києва, однак жодна з них не завершилась успішно.

Ікона Вишгородської
(Владимирської)
Божої Матері

¹ Коаліція — об'єднання, союз для досягнення спільної мети.

УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА на ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (друга третина XII ст. — перша третина XIII ст.)

3. Переяславське князівство

Переяславське князівство було невеликим і складалось із земель, розташованих на лівому березі Дніпра. Князівство на півдні межувало з половецькими степами. Жодна з давньоруських земель не зазнавала стільки нападів і спустошень, як Переяславська. Місцеві жителі постійно мусили боронитися від частих нападів кочівників. З цією метою вздовж кордонів було збудовано земляні вали

й укріплені фортеці. Князі Переяславського князівства брали активну участь у походах проти половців. Серед них вирізнялися нащадки Володимира Мономаха — син Ярополк і внук Володимир Глібович.

Переяславські землі здавна перебували в політичній залежності від Києва, а переяславський князь нерідко був сином або молодшим братом київського князя.

Саме місто Переяслав було одним з найбільших південноруських міст, яке мало величезне оборонне значення для всієї держави. Крім того, Переяслав був великим економічним центром з високорозвинутими ремеслами й торгівлею.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Місто Переяслав було засноване ще Володимиром Святославичем. За переказами, у 992 р. на річці Трубежі зійшлися руські воїни та печеніги. Печенізький богатир викликав на поєдинок русича. Усі боялися кремезного печеніга, але серед руського війська був киянин Кожум'яка, який прославився тим, що міг руками зупинити розлюченого бика. Він і виступив проти печеніга. Коли богатирі зійшлися, Кожум'яка задушив ворога й виграв поєдинок. Кочівники побоюлися вступати в бій із військом, у якого є такі богатирі, і залишили поле бою. На цьому місці й був заснований Переяслав. Місто мало захищати Русь-Україну від південних кочівників.

Мініатюра з Радзивіллівського літопису

На території Переяславського князівства було порівняно небагато міст, найбільше — на річці Сулі, яка слугувала південно-східним кордоном Русі-України. Усі вони, як правило, мали оборонне значення і були фортецями. Водночас такі міста, як Лубни та Воїнь, були великими торгово-ремісничими центрами. Окрім ремісників і торговців, у містах завжди мешкало багато воїнів.

З іменем переяславського князя Володимира Глібовича пов'язана перша літописна згадка назви «Україна». Розповідаючи про смерть доблесного князя в 1187 р., літописець писав, що плакали по ньому не лише переяславці: «...за ним же Україна багато потушила».

ЦІКАВО ЗНАТИ

Україна: окраїна чи країна?

Щодо назви «Україна» досі йдуть суперечки. Дехто вважає, що вона походить від слова *окраїна*, тобто *околиця*. Переяславщина разом з Київщиною та Чернігівщиною була первісним ядром, центром Русі-України, такою її вважали літописці. Держав, що могли б назвати Україну своєю окраїною (Литви на півночі чи Московії на сході), у XII ст. ще не існувало. Польща на заході складалась із кількох князівств, які також не могли претендувати на Україну як свою окраїну.

Імовірно, що назва «Україна», або, як писав Т. Шевченко, «Вкраїна», складається з двох слів: *у* або *в* (тобто «усередині») і *країна*.

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ МІСТА

Переяславське Посулля. Для нього були характерними здебільшого остроги та городки, за винятком Воїня (града). До вузлових укріплень належали й Горошин, Лукомль, Лубно, Лохвиця, Ромен, Прилук, Пирятин. Сторожа цих укріплень-фортець мала вчасно повідомити князів про напад кочівників, а стіни — прихистити в лиху годину мешканців навколишніх поселень (власне, це й зумовлювало величину укріплення).

Великий порубіжний град був розташований на території сучасного села Свиридівки. Можливо, саме тут був загадковий Римів, про котрий часто згадано в літописі, але місце розташування якого достеменно не встановлено й досі. До значних городків Посулля належали також Коснятин і Велика Буримка.

4. Чернігово-Сіверське князівство

На лівому березі Дніпра було розташоване велике та могутнє Чернігово-Сіверське князівство. Його землі займали нинішні території Північно-Східної України, Південно-Східної Білорусі та частину Західної Росії. Кордоном між Чернігівським і Київським князівствами був Дніпро. Північно-східні володіння князівства доходили до Москви. На південному сході Чернігівські землі межували з половецьким степом, що змушувало місцевих князів часто воювати з половцями. З іншого боку, чернігівські князі неодноразово вступали з ними в союзи, заручалися їхньою підтримкою в міжусобних сутичках і навіть родичалися.

Чернігівське удільне князівство сформувалося ще в середині XI ст., коли Ярослав Мудрий посадив там свого сина Святослава. Новгород-Сіверське князівство було утворене за рішенням Любецького з'їзду. Політичний розвиток Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств у XII — першій половині XIII ст. був пов'язаний із діяльністю синів Святослава Ярославича. Олегові дісталася Новгород-Сіверське, а Давиду — Чернігівське князівство. У 1094 р. внук Ярослава Мудрого Олег Святославич з половецькою ордою напав на Чернігів і захопив його. Ціною такого союзу було розграбування половцями Чернігівської землі. Дружиною Олега Святославича, прозваного Гориславичем, була донька половецького хана Осалука.

Борисоглібський собор.
м. Чернігів. Сучасне фото

Формально новгород-сіверські князі підпорядковувалися Чернігову, але насправді вони досить часто проводили самостійну політику. Якщо чернігівські князі династії Давидовичів орієнтувалися на Київ, то новгород-сіверські князі династії Ольговичів прагнули відокремлення від Києва, тому вступали в союзи з його політичними противниками. Землі князівств часто ставали ареною міжусобних сутичок і до середини XIII ст. розпалися на численні дрібні уділи.

На Чернігівській землі в літописах згадано 46 міст. Найбільшими з них були: Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Рильськ. Найбільші міста стояли на річці Десні.

Чернігів був важливим політичним та економічним центром Русі-України. Місто захищали

дві лінії оборонних валів. Його оточували села, феодалні замки, боярські та князівські садиби. У місті перехрещувалося багато доріг, що мали військове й економічне значення. Так, з Києвом Чернігів з'єднували дві дороги. Важливе значення мали шляхи на північ — до Любеча й Стародуба. З міста також виходив шлях, що вів у степ за межі держави. Усе це сприяло тому, що Чернігів став важливим центром торгівлі та ремесла. Тут виготовляли зброю, ювелірні вироби, знаряддя праці, вироби з дерева та багато іншого. Про економічне зростання Чернігова свідчить також інтенсивне будівництво, яке проводилося впродовж XII — на початку XIII ст. Тут було споруджено один з найкращих соборів на той час — Борисоглібський. Михайлівська та Благовіщенська церкви, оздоблені різнокольоровими полив'яними плитками, мозаїками, фігурною плінфою¹, свідчили про високу майстерність місцевих майстрів. Викликала захоплення сучасників струнка, прикрашена орнаментами, викладеними з цегли, П'ятницька церква.

◆ 5. Галицько-Волинські землі як вотчина київських князів

Галицько-Волинські землі займали територію від Карпат і Дністровсько-Дунайського Причорномор'я на південному заході до Литви й Полоцької землі на півночі. На заході вони межували з Польщею та Угорщиною, на сході — з Київським князівством і Турово-Пінською землею.

На той час, коли тут поширилася влада київських князів, уже були міста, розвивалося сільське господарство та ремесла. З X ст. київські князі розглядали ці землі як свою вотчину. Однак, як засвідчили подальші події, міцної опори серед місцевих бояр київські володарі не мали. Після смерті Ярослава Мудрого Галицькі землі дісталися його внукові Ростиславу Володимировичу. Волинь залишалася під безпосередньою владою київських князів до середини XII ст.

◆ ЦІКАВО ЗНАТИ ◆

Досі серед істориків залишається спірною проблема визначення кількості жителів давньої Русі-України. Київські князі не проводили загального перепису населення (принаймні такі випадки невідомі).

Податками обкладали мешканців держави з розрахунку на «дими», тобто на житла, або на «плуг» — кількість оброблюваної землі.

Сучасні вчені-демографи, використовуючи дані археології, географії, кліматології, ботаніки й інших наук, визначають приблизну кількість населення держави від 4,5 млн осіб на межі X й XI ст. до майже 6,7 млн осіб напередодні монгольської навали.

Для порівняння: населення всієї Східної Європи (Польщі, Угорщини, Русі-України, литовських та інших племен) наприкінці X ст. — на початку XI ст. становило приблизно 9 млн осіб.

Волинське князівство. Волинська земля отримала свою назву від її давнього центру — м. Волиня на річці Бузі. Але в X ст. київський князь Володимир Великий заснував нове стольне місто — Володимир.

Найбільшими волинськими містами були Любомль, Каменець, Червен, Белз, Луцьк, Крем'янець.

¹ *Плінфа* — тонка плитчаста цегла, яка слугувала старовинним будівельним матеріалом.

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ МІСТА

Володимир (Володимир-Волинський) — районний центр Волинської області. У 988 р. на землях волинян і бужан, на правому березі річки Луги, Володимир Великий заклав місто й нарік його своїм іменем. Князь усіяко переймався розбудовою міста: від нападу ворогів воно було оточене фортечними валами. Дбаючи про розвиток науки й культури, князь відкрив у Володимирі школу, збудував храми та монастирі, де переписували книги та складали літописи. Згодом це місто стало столицею Волинського князівства, а пізніше — і Галицько-Волинської держави. У місті протягом трьох століть було побудовано понад 20 дерев'яних і кам'яних храмів. У 1160 р. князь Мстислав Ізяславич збудував у місті шедевр світової архітектури — Успенський собор. У 1325 р. місто Володимир отримало магдебурзьке право. Після 1341 р., коли столицю князівства перенесли до Луцька, Володимир утратив політичне значення, ставши затишним повітовим містечком.

Успенський собор (Мстиславів храм). м. Володимир-Волинський. Сучасне фото

У період роздробленості на Волині утвердилася династія Мономаховичів-Ізяславичів. Її засновником став онук Мономаха, син Мстислава Великого, Ізяслав Мстиславич, який князував у Володимирі в 1136–1154 рр.

Після смерті Ізяслава сини почали ділити спадщину. Спочатку відокремилися Володимирське та Луцьке князівства, які з часом поділилися на кілька волостей.

Галицьке князівство. Підкарпатські князівства остаточно вийшли з-під влади Києва в 1097 р. згідно з рішенням Любецького з'їзду князів. З'їзд офіційно визнав ці землі вотчиною правнуків Ярослава Мудрого — братів Рюрика, Володаря та Василька Ростиславичів. Син Володаря Володимирко (1141–1153) об'єднав усе Підкарпаття під своєю владою і в тривалій війні з київським князем зумів остаточно тут закріпитися.

Церква Святого Пантелеймона. с. Шевченкове, Івано-Франківська обл. Сучасне фото

У 1144 р. Володимирко переніс столицю з Перемишля, що стояв на самому кордоні, до міста Галича на Дністрі (неподалік сучасного Галича). Відтоді підкарпатські землі почали називати *Галицьким князівством*. Місто мало міцну фортецю, оточену складною системою земляних валів і ровів. На околицях давнього Галича були поклади солі, що сприяло перетворенню міста на ремісничий та торговельний центр. Тут були ювелірні, гончарні, ковальські й склоробні майстерні.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за правління сина Володимирка й Софії Угорської **Ярослава Осмомисла** (1153–1187). Його прозвали Осмомислом за гострий розум і володіння вісьмома іноземними мовами. Ярославові володіння простягались уздовж Дністра далеко

ГАЛИЦЬКА Й ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛІ в другій половині XII ст.

на південь. Навіть землі в нижній течії Дністра й Дунаю опинились у залежності від Галича. Зросло значення Дністра в міжнародній торгівлі, а це, у свою чергу, сприяло розвитку міст князівства. Основні з них — Перемишль, Звенигород, Теревовль, Галич. Навколо Перемишля були збудовані міста-фортеці Любачів, Ярослав, Сянок. Вони займали важливі стратегічні позиції на західних кордонах Галицької землі.

У давньому Галичі князь заснував єпископську кафедру. За Ярослава Осмомисла на горі Крилос виростає нова святиня Галицького князівства — Успенський собор, а також пишно оздоблений фресками та мозаїкою, мурований палац із двірською церквою, великим ринковим майданом, заселеним боярами, купцями й ремісниками. Підступи до міста охороняли оборонні вали з ровами та вежі.

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ МІСТА

Теребовль (нині **Теребовля**) — райцентр Тернопільської області на річці Гнізній. Археологічні матеріали свідчать, що тут існувало слов'янське поселення з першої половини IX ст.

За розміщенням воно було подібне до сучасних великих міст — мегаполісів. Навколо центральної частини (пагорба з укріпленнями) були розміщені кілька поселень, які нараховували від 18 до 23 садіб. Місто вперше згадано в Іпатіївському літописі в 1097 р.

Герб м. Теребовля

Успенський собор став науково-освітнім і культурним центром Галицького князівства. Тут був створений Галицько-Волинський літопис та інші писемні пам'ятки XII–XIII ст.

Під час розкопок фундаменту собору було знайдено княжий саркофаг Ярослава Осмомисла. Єдиним наземним блоком'яним храмом княжого Галича, що зберігся з XII ст., є церква Св. Пантелеймона над Дністром.

Галицький князь мав вплив на міжнародні справи, підтримував дипломатичні відносини з Візантією і Священною Римською імперією. Ярослав Осмомисл мав дружні відносини з Польщею та Угорщиною. Він був одружений з дочкою суздальського князя Юрія Довгорукого Ольгою.

У Галицькому князівстві були добре розвинуті землеробство й торгівля, розвивалися різні ремесла в багатьох містах. Однак найважливішою галуззю економіки, яка приносила величезні прибутки князям і боярам, було добування і продаж солі. Окрім того, через Галицьку землю проходили міжнародні торговельні шляхи із Західної Європи до Києва й далі на Схід, а також із Скандинавії та Прибалтики на Балкани, до Константинополя. Мито, узятє з купців, також поповнювало княжу казну та боярські комори.

Галицький
бронзовий водолій.
XII–XIII ст.

Галицькі бояри були нащадками правлячої верстви Хорватії — племінного союзу, який підкорив Володимир Великий. Вони залишалися найбагатшими й наймогутнішими в Русі-Україні. Їхнє економічне становище часто визначало незалежну політику щодо свого князя. Ярославів Осмомислу, як свого часу й Володимиркові, часто доводилося вести боротьбу з місцевим боярством, яке не хотіло миритись із втратою свого впливу на державні справи.

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ

Історики протягом багатьох століть сперечалися, де ж саме знаходився Успенський собор, адже в самому місті Галичі не було жодних ознак цієї видатної архітектурної пам'ятки. І лише в 1930-х роках археологи досягли величезного успіху: знайшли фундамент Успенського собору поблизу сучасного Галича — у селі Крилосі.

Фундамент Успенського собору на Крилоській горі, що прикрашав давньоукраїнське м. Галич (сучасне с. Крилос).

Тут був похований Ярослав Осмомисл.

Нині на цьому місці споруджено пам'ятний знак.

Тут під час розкопок були знайдені останки Ярослава Осмомисла. Пощастило це зробити українському археологу Я. Пастернакові. У буремні роки Другої світової війни вчений, щоб зберегти останки князя для нащадків, заховав їх з допомогою львівських археологів у соборі Св. Юрія. Про це мало хто знав, тому тривалий час останки вважали втраченими. Згодом, знайшовши безцінну історичну реліквію, дослідники реконструювали зовнішність Ярослава Осмомисла (за методом М. Герасимова).

ЦІКАВО ЗНАТИ

Свого сина Ярослава князь Володимирко одружив з Ольгою, дочкою Юрія Довгорукого. Замінивши на галицькому престолі в 1153 р. свого батька, Ярослав, прозваний Осмомислом, продовжив політичні відносини з Юрієм Довгоруком. Оскільки шлюб мав політичне підґрунтя, то і Ярослав, й Ольга не були щасливими в подружньому житті. Навіть народження дітей не зміцнило шлюб. Згодом Ольга Юріївна дізналася, що в Ярослава є кохана жінка — донька боярина Настя — і маленький син. Ольга Юріївна потай виїхала до міста Червена.

Тим часом галицькі бояри змусили Ярослава Осмомисла відступитися від Насті, звинуватили її в чаклунстві й спалили. Бояри вимагали від Ярослава залагодити стосунки з

Ярослав Осмомисл

дружиною. Проте ображена Ольга Юріївна втекла до Луцька, а згодом — до Торчеська, Чернігова, Суздаля, урешті — до Володимира на Клязьмі, де княжив її брат Михайло. Лише тут зуміла заховатися дружина Ярослава: постриглася в черниці й під іменем Єфросинії пішла в монастир.

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ МІСТА

Галич — давньоруське місто на території сучасної Івано-Франківської області. Назва міста дала назву регіону — Галичина.

У минулому це місто було великим економічним і культурним центром Русі-України на березі річки Лукви, на місці сучасного с. Крилоса Галицького району Івано-Франківської області. Уперше його згадано в Іпатіївському літописі в 1140 р., з 1144 р. — центр Галицького князівства, у 1199 р. — друге за величиною місто Галицько-Волинського князівства. Значного розквіту досягло в другій половині XII ст. за князювання Ярослава Осмомисла й Романа Мстиславича, а також його сина Данила Романовича.

У 1241 р. Галич зруйнували монголи. Місто занепало й втратило своє значення. Столиця Галицько-Волинського князівства була перенесена в Холм, а давній Галич залишився центром Галицької церковної єпархії. На початку XIV ст. за 5 км на північ від зруйнованого давнього Галича на річці Дністрі був заснований сучасний Галич, де діє Національний заповідник «Давній Галич».

Герб давньоруського міста Галича

Завдання та запитання

- Покажіть на карті (с. 82) або в історичному атласі князівства, на які розпалася Русь-Україна, та їхні столиці.
- Хто став засновником династії Мономаховичів-Ізяславичів?
- Що відбулося в 1169 р. в Києві?
- Коли Галич став столицею Галицького князівства?

- Перекажіть легенду про заснування міста Переяслава.
- Назвіть причини політичного дроблення Русі-України.
- Покажіть на карті (с. 82) або в історичному атласі найбільші міста Волинського князівства.
- Замалюйте на контурній карті територію Галицького князівства; підпишіть назви сусідніх держав.

- Що залишилося спільним в удільних князівствах Русі-України, у чому проявлявся їхній статус незалежності?
- Які особливості виокремлення Волинського та Галицького князівств зі складу Русі-України?
- * Поясніть, чому галицькі бояри були найбагатшими й наймогутнішими серед усіх руських бояр.

- Яка пам'ятка культури Галицького князівства є найвизначнішою? Опишіть її.
- Охарактеризуйте діяльність князя Ярослава Осмомисла.
- За допомогою фактів, наведених у підручнику, доведіть, що період роздробленості був часом економічного й культурного розквіту Волинських і Галицьких земель.

§ 12. КУЛЬТУРА РУСІ-УКРАЇНИ в другій половині XI — першій половині XIII ст.

- *Які пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва Русі-України вам відомі?*

◆ 1. Архітектура

З другої половини XI — початку XIII ст. до наших днів збереглася достатня кількість мурованих будівель із цегли та білого каменю. У цей період з'явився новий тип монастирського храму. Це була, як правило, хрестоподібна споруда, увінчана одним куполом. Зразком слугував Успенський храм Києво-Печерського монастиря, зведений у 1078 р. Панівним архітектурним стилем у той час був візантійський.

Починаючи з 30-х років XII ст. у зв'язку з політичною децентралізацією посилюється значення міст-столиць удільних князівств. Цей факт впливає на церковну архітектуру. У кожній столиці помітно збільшується кількість церковних споруд. Проте їхні розміри зменшилися, архітектура спростилася, прикраси не були вже такими витонченими й багатими, як у старих столичних київських храмах. Архітектура набуває ознак фортечних споруд — важких, могутніх, з вікнами-амбразурами.

У ті часи починає поширюватися замкова архітектура: князі будують замки для оборони своїх земель, зводять укріплені феодальні садиби та монастирі, у яких можна було відсидітися під час нападу ворогів. Характерними пам'ятками цього періоду є церква Богородиці Пирогощі, збудована в 1132 р. в Києві; Юр'ївська (1144 р.) у Каневі, Борисоглібський храм та Іллінська церква в Чернігові (1128 р.).

Характерною ознакою цього періоду було те, що майстри почали використовувати місцеві будівельні матеріали. У Придніпров'ї та на Волині розвивається цегляна будівельна техніка, а в Галичині — білокам'яна. Це надає певних особливостей архітектурі в різних князівствах.

За Ярослава Осмомисла в Галичі були збудовані білокам'яні Успенський собор (1157 р.), князівський палац та інші будівлі. Під час археологічних розкопок у Галичі виявлено розташований на горбі дитинець і ремісничо-торговельний посад, укріплені ровами та валами. Під горбом було неукріплене поселення — «підгороддя», заселене ремісниками й купцями. На північ від дитинця розташовувалися позаміські боярські та монастирські укріплені садиби. Під час розкопок дитинця було виявлено залишки підвалів і стін Успенського собору, оздобленого різьбленим каменем і фресками. У 1241 р. давній Галич дощенту зруйнували монголи. Місто занепало й утратило своє значення. Єдиною пам'яткою архітектури, що збереглася до наших днів, є церква Св. Пантелеймона, збудована під впливом західноєвропейської моди в романському стилі.

Наприкінці XII — на початку XIII ст. знову змінюється архітектурний стиль. Будівлі цього часу

Церква Успіння
Богородиці Пирогощі.
м. Київ. Сучасне фото

втягнуті догори й нагадують вежі. Новий архітектурний стиль найбільш виразно був відтворений у споруді П'ятницької церкви в Чернігові. Її композиція цілісна й гармонійна, ніби вирізьблена з моноліту, з високою центральною частиною. Дивлячись на храм, виникає враження, що він виростає на очах. Особливу пишність зовнішньому виглядові храму надають декоративні вставки й опояски із цегли. Вважається, що П'ятницьку церкву збудував давньоукраїнський зодчий Петро Милонег.

◆ 2. Літописи

Самобутнім явищем у літературі є літописи. Найдавніші з них не збереглися. Однак вони були використані під час складання «**Повісті минулих літ**» — літописного зводу, завершеного в 1113 р. вченим ченцем Печерського монастиря **Нестором**. У ньому міститься короткий виклад всесвітньої історії та розповідається, «звідки пішла Руська земля, хто в Києві почав перший князювати». Цей літопис узято за основу всього наступного руського (давньоукраїнського, давньобілоруського, московського й новгородського) літописання.

«Повість минулих літ» складається з двох частин. Першу — коротку, недатовану — автор розпочинає біблійною оповіддю про всесвітній потоп і розселення народів після падіння Вавилонської вежі. Літописець вважає слов'ян нащадками Яфета — сина Ноя. Під час написання цієї частини автор використовував біблійні оповіді, візантійські хроніки, а також давні перекази й легенди, які переповідали кияни.

Друга частина «Повісті минулих літ» є власне літописом — записом найважливіших подій, що відбулися протягом року (або літа, як пише Нестор). Цей розділ літопису розпочинається 852 р., «коли стала називатися наша земля — Руська». Головні дійові особи літопису — князі. Нестор уславив їхні минулі героїчні перемоги й успіхи в розбудові держави, але несхвально ставився до міжкнязівських чвар, свідком яких він був. Автор літопису закликав князів до єдності, наголошуючи, що всі вони члени одного славного роду.

На думку істориків, друга частина є набагато достовірнішою. Адже під час її написання Нестор користувався не лише візантійськими хроніками, а й записами своїх попередників, що не дійшли до нас, і документами князівського архіву. Най-

В. Васнецов. Нестор
Літописець. 1919 р.

докладніше описані події руської історії другої половини XI ст. та початку XII ст., очевидцем і сучасником яких він був.

«Повість минулих літ» (старослов'янською — «Повість временних літ») є унікальним писемним історичним джерелом не лише для відтворення вітчизняної історії, а й сусідніх країн і народів, про які згадує Нестор Літописець: угорців, поляків, литовців, народів Північного Кавказу тощо.

Православна церква приєднала Нестора до кола святих. День пам'яті святого Нестора Літописця відзначають 9 листопада. Його вважають своїм святим покровителем українські філологи й історики.

Продовженням «Повісті» є **Київський** та **Галицько-Волинський літописи**, які описують події XII та XIII ст.

3. Мистецтво

З церковною архітектурою та богослужінням пов'язані такі види мистецтва, як живопис, іконопис, оформлення книг, художня різьба на камені, мозаїка та фрески, майоліка.

Наприкінці XI ст. стає відомою іконописна майстерня Києво-Печерського монастиря. Тут писав ікони відомий художник *Алімпій*, який учився в царгородських майстрів. Дві з них збереглися до наших днів: «Печерська Богородиця» і «Ярославська Оранта».

Визначним досягненням давньоруських умільців були невеликі іконки, вирізьблені з каменю, найпопулярніші з них — іконки із зображеннями перших руських святих Бориса й Гліба.

Праця творців книг дуже високо цінувалася. Адже, крім знання грамоти, вони повинні були володіти майстерністю красивого письма та талантом художника. Давні книги прикрашали ілюстраціями-**мініатюрами**. Їх було небагато, але вони вирізнялися різнобарвністю та майстерністю виконання. Початок книги чи розділу був виділений заставкою¹. У період Русі-України заставки виконували в багатому святковому стилі з чіткими лініями, на які не шкодували золотої фарби. Ініціал² завжди був великим. Його часто перетворювали на складний малюнок із зображенням звірів, рослин і різних чудовиськ. Цю букву виділяли червоною фарбою, до якої іноді додавали золото.

Книги переплітали в оправу, які робили з дерев'яних дощок, обтягнутих шкірою. Дорогі оправу, що виготовляли для князів і церковнослужителів, обтягували оксамитом і прикрашали коштовним камінням, золотом і сріблом. Така книга була витвором мистецтва й коштувала неймовірно дорого. Похвалитися бібліотекою в ті часи могли тільки дуже багаті люди.

Писемні твори Русі-України поділяють на перекладні й оригінальні. *Перекладні* — переклади з грецької мови частин Біблії, Євангелія, Псалмів, богослужбених книг і збірників («ізборників») — творів релігійного й повчального змісту. *Оригінальні*, тобто створені самостійно, самобутні, — це літописи, закони, художні, філософські та богословські твори, описи подорожей тощо. Раннім давньоукраїнським оригінальним

Борис і Гліб — перші святи Руської православної церкви. *Ікона київського письма. Кінець XIII — початок XIV ст.*

Книжкова мініатюра — кольоровий малюнок у рукописних книгах.

¹ *Заставка* — композиція з орнаменту на початку книги чи розділу.

² *Ініціал* — перша буква тексту.

твором, зміст якого зберігся, є «**Слово про закон і благодать**» митрополита Іларіона.

Кілька рукописів, що дійшли до нашого часу, нині становлять величезну цінність і свідчать про високий рівень книжкової справи в Русі-Україні. Найдавнішими книгами, що збереглися, є знамените **Остромирове Євангеліє**, переписане в Києві в **1056–1057 рр.**, та **«Ізборник»** Святослава **1073 р.** Вони належать до перекладної літератури.

Остромирове Євангеліє прикрашене високохудожніми заставками й трьома мініатюрами.

«Ізборник» Святослава є збірником виписок з Біблії та творів відомих богословів, філософів і географів давніх часів. Рукопис прикрашений десятьма мініатюрами, серед яких є зображення князя Святослава Ярославича з родиною.

Високого рівня набуло в Русі-Україні ужиткове мистецтво: різьба на дереві й кістці, виготовлення прикрас та оздоблення зброї, художнє литво, скловаріння. Цінувалися вироби ювелірного мистецтва.

Особливістю давньоруського ужиткового мистецтва було поєднання елементів язичницької та християнської символіки. Прикладом цього є Борисоглібський храм у Чернігові. Це була велична споруда, оздоблена фресками, керамічними плитками, мозаїкою, різьбленням на камені.

У давньому Галичі та його передмістях археологи знайшли залишки десяти білокам'яних храмів у посаді, а в «підгородді» — залишки ювелірних, гончарних, ковальських та інших майстерень, наземних і напівземлянкових жител, вироби з глини, заліза, кістки та скла.

Ювелірні прикраси, різьба на кістці й інші вироби давньоруських майстрів мали попит не лише в Русі-Україні. Предмети художнього ремесла руських умільців трапляються під час археологічних розкопок у багатьох європейських країнах.

Порівнюючи зображення родини князя Святослава Ярославича та книжкові мініатюри, на яких зображені простолюдннн, не важко помітити різницю в одязі. У середньовіччі населення було чітко розмежоване за соціальним ста-

Остромирове Євангеліє. Середина XI ст.

ном, згідно з походженням, родом занять, віросповіданням, проживанням тощо. Місце в суспільстві визначало права людини, її поведінку, одяг, звички, уявлення та сімейні традиції — усе те, що ми називаємо *культурою*.

Верхівка суспільства — князівсько-дружинна еліта — мала доступ до якісної освіти та книг. Унаслідок «шлюбної дипломатії» у її середовищі проникали й утверджувались елементи інших культур. Члени великої розгалуженої династії Рюриковичів вважали себе родиною і зверталися один до одного: «Брате!» Культура еліти та простолюду відрізнялася. Суспільна верхівка тяжіла до християнської цілісності (універсалізму), а народна культура була просякнута старими племінними відмінностями в побуті, звичаях і віруваннях.

Родина князя
Святослава Ярославича.
Мініатюра
з «Ізборника». 1073 р.

КУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ РУСІ-УКРАЇНИ	
Письмо	поширення глаголичного й кириличного письма
Усна народна творчість	перекази, легенди, билини, обрядові пісні, казки, заклинання
Архітектура	дерев'яна, кам'яна
Образотворче мистецтво	фрески, мозаїка, іконопис, книжкова мініатюра
Музика	народні пісні, церковні співи

Завдання та запитання

1. Опишіть новий тип монастирського храму періоду роздробленості.
2. У якому році був зведений Успенський храм Києво-Печерського монастиря?
3. Що таке *літопис*? Наведіть приклади літописних сюжетів.
4. Які давньоукраїнські книги збереглися до наших днів?
5. Які види мистецтва пов'язані із церковною архітектурою?

6. Чому, на вашу думку, у період політичної децентралізації спрощується архітектура храмів?
7. Які характерні ознаки властиві архітектурі фортечних споруд?
8. Які ілюстрації трапляються в літописах? Яка їхня роль в історичних дослідженнях?
9. Які церкви Русі-України споруджені в замковому стилі?

- 10*. Складіть і заповніть у зошиті таблицю «Архітектурні пам'ятки Русі-України другої половини XI — першої половини XIII ст.».

Назва князівства	Назва архітектурної пам'ятки

11. Охарактеризуйте споруди Чернігова другої половини XI — першої половини XIII ст.
12. Знайдіть у додаткових джерелах відомості про Алімпія, складіть про нього невелику розповідь.
13. Намалюйте в зошиті ініціал — першу букву тексту вашої улюбленої історичної книжки.
14. Як вплинула на Русь-Україну антична культурна спадщина?

КОМБІНОВАНИЙ УРОК

«Слово о полку Ігоревім» як історичне джерело та давньоукраїнський літературний твір

1. Поміркуйте, у чому твір «Слово о полку Ігоревім» доповнює наші знання про історію Русі-України.

«Слово о полку Ігоревім» — відтворення епізоду в історії Русі-України

«Слово о полку Ігоревім» — один з перших літературних творів давньої України. Проте «Слово...» цікавить не лише літературознавців: воно — важливе історичне джерело. У літописі є лише згадка про поразку князя Ігоря Святославича в 1185 р. від половців.

К. Васильєв. Князь Ігор.
1969 р.

Цей драматичний епізод у житті новгород-сіверського князя був узятий за основу літературного твору. У ньому з великою майстерністю та подробицями, які могли бути відомі лише учасникові, викладено історію походу 1185 р. князя Ігоря Святославича.

Причину невдачі цього походу автор убачає в нескінченних міжкнязівських усобицях у Русі-Україні. Тому закликає князів до об'єднання проти половців.

«Слово...» доповнює літописні дані важливими подробицями й узагальненнями. З нього ми дізнаємося про стан справ на півдні Русі, «коли рідко орачі перегукувалися, зате часто вобони крикали, трупи ділячи». Автор твору описує озброєння, рух війська, тактику бою тощо.

У поемі згадуються деталі князівського побуту. Виявляється, що язичницьких богів добре пам'ятали в Русі-Україні ще й через двісті років після офіційного прийняття християнства. Зі «Слова...» можна довідатися, що в разі успішного походу на ворога численних бранців продавали: «невільниці — по ногаті, а невольники — по різані» (ногата, різана — грошові одиниці; дорівнювали 1/20 гривни й 1/50 гривни відповідно).

Автор поеми дає короткі характеристики-прізвиська князям: чернігівський Олег Гориславич (бо часто затівав усобиці), галицький Ярослав Осмомисл (бо володів вісьмома мовами), курський Всеволод Буй-Тур (хоробрий, як тур).

Читаючи «Слово...», можемо стверджувати, що Русь-Україна XII ст. — землеробська країна. Навіть зображення бою подається у формі опису жнив і молотьби.

Зі сторінок поеми лунає політичний заклик до єдності князів у боротьбі проти спільного ворога:

Ярославе і всі внуки Всеславові!
Преклоніть ви свої корогви,
Укладіте в піхви мечі оганьблені,
Втратили-бо ви дідівську славу!
Ви своїми чварами
Зачали наводити невірних
На землю Руську, ...
...Через лихі усобиці
Від землі Половецької!

(Переклад М. Рильського)

Поема перекладена багатьма мовами світу. З давніх-давен її переспівували й перекладали українські письменники... Про неї написано безліч досліджень. А ось авторство самого «Слова о полку Ігоревім» досі не встановлене, хоча версій є кілька. Автором називають то боярина Петра Бориславича, то самого новгород-сіверського князя, то Володимира — сина галицького князя Ярослава Осмомисла... Остання версія має певний сенс: Володимир справді був поетично обдарованою людиною, вважав себе учнем давньоруського співця Бояна, здобув добру освіту, коло його інтересів було широким. До того ж він був братом Єфросинії — дружини князя Ігоря.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Єфросинію — дочку галицького князя Ярослава Осмомисла — видали заміж за новгород-сіверського князя Ігоря Святославича. Подружжя вірно й щиро кохало одне одного. Саме вона стала прообразом героїні повісті «Слово о полку Ігоревім».

Ярославна — це образ жінки, княгині, вихоплений із тогочасної епохи та відтворений з великою художньою силою. Місце, відведене в повісті Єфросинії-Ярославні, за обсягом невелике. Воно обмежується лише сценою «плачу-голосіння»

С. Рубцов. Ярославна.
Ілюстрація до «Слова о полку
Ігоревім». 1997 р.

новгород-сіверської княгині. Проте ця частина «Слова о полку Ігоревім» — одна з найсильніших і найемоційніших.

Автор із притаманним йому блискучим хистом зумів передати безмежну тугу Ярославни за коханим чоловіком, який потрапив у смертельну біду — половецький полон. Допомогти в нещасті вона просить природу.

* * *

Створені Бояном та іншими тодішніми поетами пісні-слави, так само як і билини-старини, належать до героїчного епосу, який розвинувся під впливом історичних подій величезного значення, що сколихнули Русь-Україну, — утворення держави, запровадження християнства, феодалізація суспільства, війни з кочівниками... Саме ці важливі події та яскраві особистості тієї доби, зокрема князі Святослав Ігорьович, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Ярослав Осмомисл, їхня державотворча діяльність, військові походи та звиятяга ставали темами билин і пісень.

З повагою каже автор «Слова о полку Ігоревім» про Ярослава:

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота на Дунаї...

- Чому «Повість о полку Ігоревім» не лише літературний твір, а й цікаве історичне джерело? Про які нові історичні факти ви дізналися з поданих текстів?

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Одним з головних персонажів «Слова о полку Ігоревім» є **Всеволод Святославич** (приблизно 1155 — травень 1196) — князь трубчевський та курський, молодший брат Ігоря Святославича. Він був одружений на внучці Юрія Довгорукого, Ользі Глібівні. Під час квітнево-травневого походу (1185 р.) у половецький степ виявив надзвичайну мужність у битві, за що автором «Слова о полку Ігоревім» був названий Буй-Туром та Яр-Туром.

Князь Всеволод
Святославич
Буй-Тур.
Реконструкція
М. Герасимова

Славний Яр-Тур Всеволоде!
Стоїш ти на полі ратному,
Сиплеш на воїнів стрілами,
Гримиш об шоломи половецькі
Мечами гартованими.

Особиста безстрашність Всеволода надихала воїнів-дружинників та ополченців, які були оточені половцями. Всеволод дійсно був людиною могутньої статури та великої фізичної сили. Це засвідчило й антропологічне дослідження його черепа, що зберігся в гробниці Благовіщенської церкви в Чернігові.

У Курську й Трубчевську Всеволод княжив, очевидно, на правах молодшого князя, охороняючи кордони Руської землі від південних сусідів-степовиків. Тому в

літописах про нього майже не згадується. Його ім'я стало відоме нащадкам завдяки авторів «Слова о полку Ігоревім», який увічнив князя та його дружинників.

Стрункість композиції, насиченість поетикою, переходи ритмізованої прози в неритмізовані частини тексту, яскраво змальовані образи Ігоря та інших персонажів, навколишня природа, яка співчуває русичам, використання міфологічних явищ і картин, народної символіки — усе це робить «Слово о полку Ігоревім» твором високої художньої проби, який вважають шедевром і давньоукраїнської, і світової літератур.

2. Прочитайте рубрику «Цікаво знати» і дайте відповіді на запитання.

3. Як ви розумієте фрагмент «Слова о полку Ігоревім»?

Уже понизить стяги свої,
Вкладіть свої мечі пощерблені:
Уже бо вискочили ви з дідівської слави!

4. Установіть відповідність.

1	Нестор Літописець	А	«Повчання дітям»
2	Володимир Мономах	Б	«Слово о полку Ігоревім»
3	невідомий автор	В	«Повість минулих літ»

5. У чому полягає значення шедевра давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім» як історичного джерела?

6. Перекажіть основний зміст твору Володимира Мономаха «Повчання дітям».

7. Прочитайте уривки з історичних джерел, назвіть подію, про яку йдеться в них. З яких джерел їх узято?

1. Бились день, бились і другий...
А на третій під полудень
Впали Ігореві стяги...
Вже не стало вина-крові
І скінчили пир хоробрі
Русичі — сини відваги.

2. «Відтепер з'єднаймося в одне серце й обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою...».

3. «Понад усе майте страх Божий. Не лінуйтеся, не покладайтеся на бояр і воєвод, а самі доглядайте за всім. Шануйте старого чоловіка як батька, а молодого — як брата. Будьте справедливими суддями, присяги не ламайте...».

4. «...Ярослав же сів у Києві, потрудившись із дружиною своєю, показавши перемогу й труд великий...».

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ III

«РУСЬ-УКРАЇНА в другій половині XI — першій половині XIII ст.»

З другої половини XI ст. розпочався процес політичного дроблення східнослов'янської імперії. Він був призупинений у часи правління Володимира Мономаха та його сина Мстислава Великого. Після смерті Мстислава з другої третини XII ст. Русь-Україна остаточно розпалася на півтора десятка самостійних і напівсамостійних князівств і земель.

Не потрібно думати, що політичне дроблення означало загальний занепад. Навпаки, воно сприяло економічному й культурному розвитку окремих земель, зростанню міст, налагодженню місцевої торгівлі та системи управління, але негативно вплинуло на обороноздатність Русі-України.

Якщо результатом розпаду імперії Карла Великого стало утворення згодом Італії, Франції та Німеччини, то в результаті розпаду Русі-України остаточно сформувалися політичні центри, що стали основою української, російської та білоруської держав.

РОЗВИТОК УДІЛЬНИХ КНЯЗІВСТВ			
Назва	Пам'ятки	Архітектура	Міста
Київське князівство	«Повість минулих літ» (початок XII ст.), «Повчання дітям» Володимира Мономаха (перша половина XII ст.), Київський літопис (XII ст.)	Успенський собор (друга половина XI ст.) і церква Успіння Богородиці Пирогощі (XII ст.) у Києві, Успенський собор (XII ст.) у Каневі	Канів, Черкаси, Овруч, Вишгород та ін. — усього в літописі згадано понад пів сотні міст
Переяславське князівство	«Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена» (початок XII ст.)	Не збереглася.	Лубни, Воїнь, Переяслав — невеликі міста-фортеці вздовж р. Сули
Чернігово-Сіверське князівство	«Слово о полку Ігоревім» (XII ст.)	Борисоглібський собор (XII ст.), Іллінська церква (XII ст.) і П'ятницька церква (XII–XIII ст.) у Чернігові	Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль та ін. — усього 46 міст
Волинське князівство	Галицько-Волинський літопис (друга половина XIII ст.)	Собор Св. Богородиці (XII ст.) та Успенський собор (XII ст.) у Володимирі-Волинському	Волинь, Любомль, Червен, Белз, Луцьк, Дорогичин та ін.
Галицьке князівство	Галицько-Волинський літопис (перша половина XIII ст.)	Успенський собор (друга половина XII ст.) і церква Св. Пантелеймона (кінець XII ст.) у Галичі	Давній Галич, Перемишль, Звенигород, Теревовль та ін.

На межі X–XI ст. кількість населення Русі-України, за підрахунками сучасних учених, сягала від 4,7 млн до приблизно 7 млн осіб напередодні монгольської навали. Зростання людності було пов'язане з розвитком економіки, колонізацією нових земель і розквітом міст. Окрім цього, учені-кліматологи вважають, що одним з його чинників було значне поліпшення клімату по всій Європі. Чергове похолодання розпочалося десь наприкінці XIII ст.

РОЗДІЛ ІV КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ (ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА)

§ 13. УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

- Який літопис відображає перебіг подій у Галицько-Волинському князівстві?
- Яка передісторія об'єднання Галицького та Волинського князівств?

◆ 1. Об'єднання Галицького та Волинського князівств Романом Мстиславичем

У 981 р., як пише літописець, князь Володимир Святославич здійснив похід і «...зайняв... Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні Руссю». Так уперше доля майбутнього Галицько-Волинського князівства поєдналася з Придніпровською Руссю. Місто Володимир, закладене й назване на честь князя, стало центром новоприєднаної території. До кінця XI ст. Волинські та Підкарпатські землі були однією адміністративною територією, унаслідок розвитку якої поступово виокремилися два самостійних князівства — Галицьке із центром у місті Галичі (з 1141 р.) і Волинське.

Ці князівства об'єднував не лише спільний кордон. Їх пов'язували торговельно-економічні й зовнішньополітичні інтереси. Обом князівствам загрожували половці з півдня, угорці та поляки — із заходу. Галицькі бояри запросили посісти престол волинського князя **Романа Мстиславича** (1199–1205). Так у **1199 р.** постала **Галицько-Волинська держава**.

Утворення об'єднаної держави в період роздробленості мало велике значення. Літописець називає Романа «царем на Русі», «самодержавцем вся Русі». Це означає зміцнення позицій великого князя всередині Русі й те, що йому вдалося приборкати непокірні боярські угруповання.

Князь Роман прагнув створити власну модель державного управління. Він хотів побудувати сильну князівську владу, яка не залежала б від земельних аристократів. Проте бояри намагалися обмежити права сюзерена, утручались у внутрішню і зовнішню політику князя.

Галицькі бояри — нащадки хорватської племінної верхівки — мали великий вплив на життя князівства.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКА ДЕРЖАВА (королівство Руське) (1199—1340)

Свого часу новоприбулі князі Ростиславичі залучали місцевих галицьких бояр на свою сторону в міжособній боротьбі; роздавали їм посади й маєтки, що стало основою зміцнення боярських родів. Величезні прибутки надходили боярам від солеварних промислів, сільського господарства й торгівлі. Окрім того, господарюючи на прикордонних землях, галицькі бояри були в тісних родинних стосунках з іноземними правителями, які ставали їхніми покровителями, забезпечуючи в разі потреби захист. Усе це нерідко призводило до запеклої боротьби між боярськими угрупованнями й галицькими князями.

Князь Роман був мудрим державним діячем і талановитим дипломатом. Він орієнтувався на бойову віддану дружину, середні й вищі верстви міського населення багатих волинських міст, особливо стольного града Володимира. На відміну від інших князів, він дбав про підтримку в суспільстві всіх своїх починань і заходів. Це дало йому змогу зміцнити центральну владу в князівстві, піднести його економічну й військову міць.

Роман Мстиславич використовував будь-які способи приборкання галицьких бояр. Своїх непримиренних ворогів серед бояр він карав смертю, вислав за межі держави. Середні верстви населення Галицько-Волинської землі підтримували князя Романа. Караючи боярську опозицію, він примовляв: «Не погнітивши бджіл, не їстимеш меду!» і «Не буде пахнути коріння, поки його не потовчеш».

У зовнішній політиці князь Роман Мстиславич зосередив увагу на поширенні своєї влади. У 1201–1203 рр. він, використовуючи родове право Мономаховичів, завдав поразки суперникам із Суздаля та утвердився в Києві. Кияни підтримали князя і навіть відчинили йому Подільські ворота міста. Під владу одного князя потрапили Київське, Галицьке та Волинське князівства.

Територія всієї Правобережної України та частина Лівобережжя ввійшли до складу єдиної держави — Галицько-Волинського князівства.

Щоб захистити українські землі, Роман Мстиславич провів ряд успішних походів на половців і литовських князів. Галицько-Волинський літопис розповідає про нього: «...подолав усі поганські народи мудрістю розуму, дотримуючись заповідей Божих. Адже він кидався на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись... переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як тур, бо він ревно наслідував свого предка Мономаха».

Князь підтримував тісні зв'язки з Візантійською імперією. Є згадки про те, що в Константинополі було посольство князя Романа. Відносини з Візантією були основними в його зовнішній політиці, але він намагався підтримувати добрі відносини й з країнами Західної Європи. До нього приходили послы від Папи Римського. Відомо, що князь був учасником війн між претендентами на загальнопольський престол. В останні роки свого життя він установив тісні відносини з Німецькою імперією.

Улітку 1205 р. Роман Мстиславич розпочав військовий похід на Польщу. Можливо, метою виступу було намагання князя припинити набіги польських князів на Галицькі землі, зміцнити західні кордони Галицько-Волинської держави. За іншою версією, метою походу князя була не Польща, а участь у загальноєвропейській боротьбі між прибічниками Папи Римського та його ворога — німецького імператора. У червні 1205 р., ідучи через Польщу, він потрапив у засідку й загинув.

М. Неврєв.

Роман Галицький приймає послів Папи Римського Іннокентія III. 1875 р.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Роман був внуком по материнській лінії польського князя Болеслава III й активно втручався в політичне життя сусідньої країни. Останньою війною Романа Мстиславича була війна з польським князем Лешком Білим (Краківським), який відмовився від попередніх домовленостей щодо прикордонних земель. Руське військо взяло в облогу Люблін, потім перейшло Віслу й стало табором біля міста Завихоста. Там князя Романа й знайшли послы, які прибули від Лешка Білого. У розпал переговорів, повіривши в перемир'я, Роман Мстиславич з нечисленним загоном поїхав на полювання, але потрапив у засідку, яку влаштували послы Лешка Білого, і загинув у бою 19 червня 1205 р.

Оцінюючи дії князя Романа, польський хроніст XIII ст. писав: «За короткий час він так піднявся, що правив усіма землями та князями Русі».

2. Возз'єднання князівства за синів Романа Мстиславича

Після смерті князя Романа Мстиславича розпочалися чвари між князями, боярські інтриги, посилилося чужоземне втручання. У 1205 р. князями стали малолітні сини Романа: галицький — **Данило** (1201–1264) і волинський — **Василько** (1203–1271), а регентом¹ при них була мати. Проте боярські угруповання не допустили цього. Багато років молоді князі поневірялися за кордоном, поки підросли й почали боротьбу за престол.

Бояри запросили на престол у Галичину трьох синів Ігоря Святославича та Єфросинії Ярославни. Вони були внуками Ярослава Осмомисла по материнській лінії, жили в Сіверській землі. Галицькі мужі сподівалися, що князі будуть слухняним знаряддям у їхніх руках. Але через певний час Ігорьовичі почали самостійно управляти землями, вийшли з-під опіки бояр. Вони здійснили розправу над боярами — понад 500 бояр стратили, багато інших повтікали. Щоб помститися, бояри в 1211 р. вбили братів Ігорьовичів (допомагали їм у цьому угорці), а в Галичі на якийсь час «вокняжився» боярин Володислав. Убивство боярами своїх сюзеренів-князів і правління боярина князівством були нечуваними подіями в Русі-Україні.

У 1214 р. бояри знову пішли на зговір з угорцями, і ті захопили Галич і проголосили п'ятирічного угорського королевича Коломана королем Галицького королівства. Це була справжня іноземна військова окупація. Від неї галичан виволів новгородський князь Мстислав Удатний у 1219 р.

У північній «півотчині» — Волині — Данило та Василько поступово відновили свої позиції. У боротьбі за батьківський престол їх підтримували волинські бояри, із середовища яких походила їхня мати. З 1214 р. Данило Романович утвердився на Волині й розпочав пошуки союзників для боротьби за Галич. Таким союзником став князь новгородський Мстислав Удатний. Упродовж тридцяти років Романовичі боролися за свою вотчину. Старшим князем був Данило, прозваний *Галицьким*, його соратником і помічником усі роки залишався Василько.

Князь Данило по-новому організував військо. Важкоозброєну кінноту становили волинські бояри, а заручившись підтримкою селян і городян у Галичині,

¹ *Регентство* (з латин. *regentis* — правитель) — у монархічних державах тимчасове правління однієї або кількох осіб у разі неповноліття чи хвороби монарха.

які потерпали від боярського свавілля та безперервних воєн, він набрав піхоту. Урешті боярська опозиція зазнала поразки. У 1237–1238 рр. Данило остаточно закріпився в Галичі, а Василько отримав Волинь.

Завдання та запитання

1. Хто й коли об'єднав Волинське та Галицьке князівства в єдину Галицько-Волинську державу?
2. Визначте, у якому році Роман Мстиславич поширив свою владу на Київ і Київщину.

А 1199 р.	В 1201 р.
Б 1200 р.	Г 1205 р.
3. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання.
«...Високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі, підперши гори угорські своїми залізними військами, заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота на Дунаї ...»
 - Про діяльність якого князя ідеться?

А Василя Теробовлянського	В Данила Галицького
Б Ярослава Осмомисла	Г Романа Мстиславича

4. Знайдіть на карті (с. 102) або в історичному атласі всі географічні назви, згадані в тексті параграфа. Володарі яких країн давали притулок малолітнім братам — Данилові й Васильку, яких переслідували галицькі бояри?
5. Покажіть на карті (с. 102) або в історичному атласі центри й найбільші міста Волинського та Галицького князівств.

- 6*. Складіть колективну розповідь про внутрішню і зовнішню політику Романа Мстиславича.
- 7*. Складіть від імені Романа Мстиславича розповідь про його життя (на зразок «Повчання дітям» Володимира Мономаха, у якому він повідомляє про головні події свого життя і дає настанови нащадкам).

- 8*. Поясніть, чому бояри в Галичині, на відміну від інших руських земель, мали сильні політичні позиції.

§ 14. ПОХОДИ МОНГОЛІВ НА РУСЬ-УКРАЇНУ

- Знайдіть в історичному атласі давньоруські фортеці, які стояли на захисті Русі-України.

1. Перший похід монголів

Середина XIII ст. відіграє особливу роль в історії середньовічної України. Це був драматичний період боротьби наших предків за свою свободу й державу. Він пов'язаний із монгольською навалою на країни Європи.

У степах Монголії наприкінці XII — на початку XIII ст. утворилася могутня держава. Її очолив Темучин, якого в **1206 р.** обрали верховним правителем і назвали **Чингісханом** (так монгольською мовою називалася посада великого хана). Ця держава розпочала завойовницькі війни проти інших народів. Чингісхан забажав стати володарем усіх відомих йому земель. За свідченням європейського хроніста-мандрівника П. Карпіні, «великий монгол» мав намір «підкорити собі

МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА на РУСЬ-УКРАЇНУ та СУМІЖНІ ЗЕМЛІ (1237–1241)

всю землю і не мати миру з жодним народом, якщо він не підкориться». Інший свідок — чернець-домініканець Юліан — казав, що «монголи вдень і вночі радяться, як би прийти й захопити королівство християн, тому що в них є намір іти на завоювання Риму й подальшого світу».

У цей час Русь-Україна переживала часи роздробленості. Київ не раз змінював своїх князів і навіть проти половців не завжди міг організувати спільні дії. А загроза від монгольських степовиків була значно сильнішою і небезпечнішою. Монгольське військо мало мобільну легкоозброєну кінноту з відповідною тактикою та прийомами ведення битви. Військові історики підкреслюють, що тактика монгольських воєначальників була лише наступальною: вони намагалися завдати раптових ударів противникові, який не чекав нападу, розсікати його бойовий порядок, роз'єднувати сили суто військовими та дипломатичними (брехливі пропозиції переговорів, миру тощо) засобами. Хани та їхні воєначальники уникали великих фронтальних боїв, віддаючи перевагу розгромів ворога частинами, виснажуючи його частими несподіваними на-

бігами. Військо монголів, на відміну від їхніх ворогів, було згуртоване залізною дисципліною.

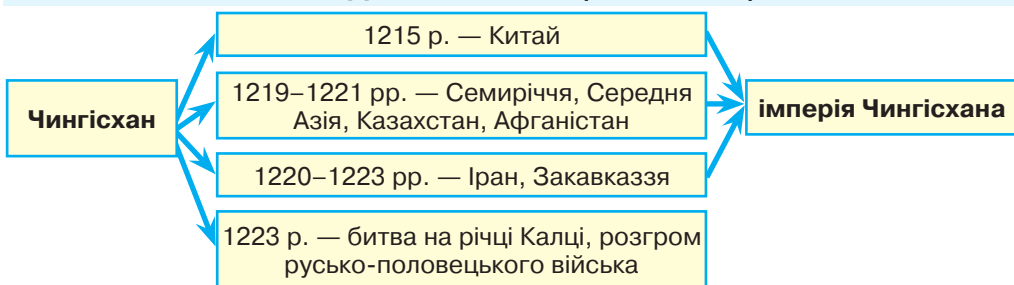
Після завоювання Китаю і Хорезма (1215–1221) Чингісхан послав на розвідку «західних земель» потужні загони кочівників під командуванням найбільш обдарованих воєначальників Джебе та Субедея. Вони пройшли південними берегами Каспійського моря, спустошили Північний Іран, увійшли в Закавказзя, розбили грузинську армію (1222 р.) і зустріли на Північному Кавказі об'єднане військо половців, лезгинів, черкесів та аланів. Відбувся бій, що не мав значних наслідків. Тоді завойовники внесли розкол у лави ворога. Вони обдарували половців та обіцяли їх не чіпати. Ті повірили й розійшлися. Скориставшись моментом, монголи розбили аланів, лезгинів і черкесів, а потім виступили проти половців.

Дізнавшись про наближення 25-тисячної монгольської армії, половці звернулися до колишніх своїх ворогів — руських князів — із проханням надати допомогу: «Сьогодні перебують нас, а завтра — вас, якщо не допоможете нам». У Києві зібрався з'їзд князів, на якому було вирішено створити оборонний союз християн і половців, що мав урятувати обидві сторони. Та навіть у такий складний час не всі руські князі змогли поступитися власними егоїстичними інтересами й спільно боротися проти ворога. У похід вирушили дружини лише з Києва, Чернігова, Галичини й Волині.

Вирішальна битва відбулася в Приазов'ї біля сучасного Маріуполя на **річці Калці 31 травня 1223 р.** Проти монголів спільно виступили руські полки й половці. Воїни на полі бою показали приклади сміливості та мужності. Однак через неузгодженість дій та суперечки між князями військо не мало єдиного командування. Князі не змогли навіть побудувати спільний табір і розташували свої полки по обидва береги Калки. Монголи розгромили противника: спочатку половців, а потім князів. У битві загинули великий князь київський Мстислав Старий та його зяті; чернігівський князь Мстислав Святославич та його син; канівський, шумський, теребовлянський та інші. Урятувалися втечею поранений князь володимирський Данило Романович, князь галицький Мстислав Удатний та половецький хан Котян із залишками об'єданого війська. Полонених князів монголи пов'язали, поклали на землю, накрили дошками й улаштували на них бенкет. Пили, їли й гуляли, доки князі не подушилися.

Розгром на Калці не став уроком для князів. Міжособна боротьба не припинилася. Не було створено ні об'єданого війська, ні оборонних споруд. Кожний сподівався, що від ворожого наступу постраждає лише його сусід.

ПОХОДИ ЧИНГІСХАНА (1215–1223)

2. Підпорядкування руських князівств Монгольській імперії (Золотій Орді)

Після подій на Калці півтора десятиліття тривав відносний спокій. Однак тільки відносний, бо Чингісхан подарував своєму онукові **Батію** ще не завойовану Європу й заповів йому похід на Захід.

Наприкінці 1237 р. ординці пішли в наступ 140-тисячною армією на Руські землі. Першими потерпіли князівства Північно-Східної Русі. Завойовники по черзі захопили, пограбували й спалили Рязань, Владимир на Клязьмі, Ростов, Углич, Твер та інші міста. Жодний руський князь не допоміг сусідові.

У хана Батія була вишколена кіннота. Вона нападала раптово й знищувала та спалювала все на своєму шляху. Мешканців міст, які не здалися за першою вимогою, навіть жінок, дітей і старих, вирізали. У полон монголи брали лише ремісників і частину молодих людей, яких використовували, нападаючи на інші руські міста. Після походу монгольські війська відступили в південноукраїнські степи, щоб відпочити та відгодувати коней.

Навесні 1239 р. Орда розпочала новий наступ. Вона вторглася в Південну Русь — на землі нинішньої Лівобережної України, раптово напала на Переяслав, знищила й спалила його. Далі загарбники пішли на Чернігів. Оборonoю Чернігова керував князь Мстислав Глібович.

Восени 1240 р. велике військо Батія наблизилося до **Києва**. Літописець повідомляє про чисельність монгольського війська так: «Не було чути нічого від скрипіння возів його, ревіння верблюдів його та ржання коней його».

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

«Батий же, узявши Козельськ, пішов на землю Половецьку, а звідти став посилати [війська] на городі руські. Узяв він город Переяславль списом, вибив його увесь, і церкву архангела Михайла сокрушив, начиння церковне незчисленне срібне й золоте, і дороге каміння узяв. І єпископа преподобного Симеона вони вбили...

У той же час послав він [війська] на Чернігів. Обступили вони город великою силою, і Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплеменних, прийшов на них з усіма воями. Билися вони, переможений був Мстислав, і безліч з воїв його побито було, і взяли вони город, і запалили вогнем. Єпископа [Порфирія] вони зоставили живим та одвели його в Глухів...

Хан Менгу тим часом прийшов розвідати город Київ, і став він на тій стороні Дніпра коло городка Пісочного. Побачивши город, він здивувався красі й величі його. Хан прислав послів своїх... до городян, хочачи їх обманути, та вони не послухали його...» (*«Літопис Руський» про навалу монголів*).

- Простежте на карті (с. 106) або в історичному атласі пересування монгольських військ, описані в тексті.

Оборonoю Києва керував досвідчений та хоробрий воевода Данила Галицького — тисяцький Дмитро. Та сили були нерівні. Воїни Батія ніч і день били по укріплених стінах Києва стінобитними машинами. Через кілька днів стіни були проламані й ворог проник у місто. Монголи також зазнали значних втрат. Батий дав своїм воїнам кілька днів для перепочинку. За цей час кияни зайняли нові оборонні позиції і збудували нові укріплення навколо Десятин-

ної церкви. Бої розпочалися знову. **6 грудня 1240 р.** опір останніх захисників було зламано. Склепіння Десятинної церкви не витримало маси людей, які переховувались у ній, і завалилося. Місто було спустошене й зруйноване. Із сорока мурованих церков після навали залишилося п'ять-шість. Багато мешканців загинули, інші були покалічені або потрапили в полон. З майже 50 тис. населення вціліли чотири тисячі. Порубаного, але ще живого воеводу Дмитра монголи привели до Батия, і той дарував йому життя за відвагу.

На початку 1241 р. Батий рушив на Волинь. Втрати, яких зазнали ординці в попередніх боях, давалися взнаки. І на Волині вони вже не змогли здобути деяких укріплених міст. Вистояли Крем'янець і Данилів. Через те Батий обминув їх і пішов на Володимир. Захисники боролися до останнього воїна. Окрім Володимира, були захоплені й спустошені Кам'янець, Ізяславль, Колодязин і Луцьк.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

«А коли Батий узяв город Київ (грудень 1240 р.) і почув він про Данила, що той в Уграх є, то рушив сам до города Володимира.

І прийшов він до города Колодязина, і поставив дванадцять пороків (стінобитних машин). Та не міг він розбити стіни й став намовляти людей. Вони тоді, послушавши злої ради його, здалися й самі перебиті були. І прийшов він до Кам'янця та Ізяславля та узяв їх. А коли побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов од них. І прийшов він до Володимира, і взяв його списом, і вибив його без пощади, так само й город Галич та інших городів багато, що їм немає числа» (*«Літопис Руський» про Батийів похід на Волинь і Галичину*).

- *Які методи, за свідченням літопису, використовували монголи для завоювання українських міст?*

Самовіддано боролися захисники міст Галицької землі. Звенигород (біля сучасного Львова) був захоплений, розграбований та спалений. Після ординської навали це місто, що було центром удільного князівства, так і не відродилося. Після триденної облоги монголи оволоділи Галичем і розграбували його.

Проте Галицько-Волинська держава потерпіла порівняно менше, ніж інші українські землі. Лісиста й гірська місцевість також сприяли успішній обороні. Тут монгольська кіннота не могла повною мірою використати свої бойові можливості.

ПОХОДИ БАТИЯ НА СХІДНУ ТА ЦЕНТРАЛЬНУ ЄВРОПУ (1237–1242)

Батий, пройшовши через Галицько-Волинські землі, пішов на Польщу та спалив її тодішню столицю Краків, а потім рушив на Угорщину й досяг Балкан. Звідти знесилений походом монголи через південноукраїнські степи повернувся на схід — до Волги. Там Батий створив величезну державу — **Золоту Орду**. Її столицею стало місто Сарай у пониззі Волги.

Під владу Золотої Орди потрапило багато народів — від річок Іртиша й Обі на сході Сибіру аж до нижньої течії Дунаю на заході. На північно-східних землях було встановлено важке й принизливе ординське панування — *монгольське іго*. Завойовані народи змушені були платити данину, яку збирали золотоординські урядники — **баскаки**.

Хани втручались у внутрішні справи князівств, примушували тих князів, які хотіли правити своїми землями, їхати до них та уклінно просити грамоту — **ярлик** на володіння. За неї князі привозили ханові подарунки, срібло й золото. Траплялося, що князі не поверталися: Ярослава Всеволодовича, великого князя суздальського, отруїли; не повернувся додому й рязанський князь Роман — за відмову повністю визнати свою залежність його піддали жорстоким тортурам і стратили.

Лиха доля не оминула й тих князів, землі яких були ближче до Орди. Так, у 1246 р. чернігівський князь Михайло разом зі своїм боярином Федором вирушив у ставку Батія, де їх примусили взяти участь у релігійних обрядах монголів біля вогню. Вогонь у цих степових кочових народів символізував силу, що спалює лихі умисли проти хана. Чернігівський князь та його боярин відмовилися брати участь у церемонії проходження між двома вогнями, що горіли перед тронном хана. Адже вони були християнами й не хотіли вшановувати язичницьких богів. За цю відмову обоє поплатилися життям.

Монгольська навала відіграла величезну роль в історичній долі народів — Середньої Азії, Закавказзя та Центрально-Східної Європи. Вона спричинила величезні втрати серед давньоукраїнської людності, підірвала оборонні можливості руських князівств через руйнування фортець. За цей період загинула значна частина професійних воїнів — бояр і князів.

С. Іванов. Баскаки
в Північно-Східній Русі. 1909 р.

Постраждала економіка. Були зруйновані міста — центри ремесел і торгівлі, перервані давні торговельні шляхи з Північної Європи до Візантії.

Зменшилася територія, підвладна руським князям. Степова частина України увійшла до складу Золотої Орди.

Ординці свідомо порушували звичай престолонаслідування руських князів, підтримували удільну роздробленість.

Українські землі, утративши колишню могутність, стали згодом легкою здобиччю для сусідніх феодальних держав.

Баска́к (тюрк.) — представник монгольського хана на завойованих землях; здійснював контроль за місцевою владою, проводив облік населення і збирав данину.

Ярлі́к — письмовий наказ правителя Монгольської імперії своєму підлеглому, де визначені його права й обов'язки.

Завдання та запитання

1. *Історичний блицтурнір.* Установіть певну черговість і відповідайте на запитання одне за одним. Той, хто не зможе вчасно відповісти, вибуває з турніру.
 - Назвіть ім'я найголовнішого монгольського хана на початку XIII ст.
 - Коли монголи обрали першого Великого хана?
 - Хто першим потрапив під шалений натиск монгольських військ?
 - Що зробили князі для організації опору монголам?
 - Коли й де відбулася перша битва з монголами?
 - Як закінчилася перша битва з монголами?
 - Яка причина невдач руських військ?
 - Скільки років Руські землі мали відносний спокій від навали монголів?
 - Коли Батий розпочав свій перший похід на Русь-Україну?
 - Куди був спрямований перший похід Батія?
 - Куди був спрямований новий похід Орди в 1239 р.?
 - Хто керував обороною Чернігова? Хто керував обороною Києва?
 - Коли Батий захопив Київ?
 - На які країни пішов у наступ Батий після Галицько-Волинського князівства?
 - Назвіть причини розпаду Русі-України.
 - Назвіть найбільші князівства, на які розпалася Русь-Україна.

2. Накресліть на контурній карті шлях просування монгольських військ давньоукраїнською землею. Позначте міста, які були ними завойовані.
3. Чому монголи за короткий термін змогли завойовувати величезні території та утворити одну з найбільших в історії імперій?
4. Чи були, на вашу думку, монгольські воїни такими ж управними в пішому рукопашному бою, як і в кінному? Чому?
5. Визначте значення боротьби русичів з монгольською навалою.
6. Великий шовковий шлях — місток між цивілізаціями Сходу та Заходу — із середини XIII ст. був безпечений від розбійників і приносить величезні прибутки правителям. Які події історії України цьому передували?
7. З другої половини XIII ст. в Києві зникли окремі галузі ремесел, а виробництво прикрас технікою перегородчатої емалі припинилося назавжди. Поясніть чому?

8. Складіть і запишіть у зошиті складний план розповіді на одну з тем: «Перший похід монголів на Руські землі», «Оборона Києва від монгольських військ», «Друге нашествя монгольських загарбників».

§ 15. КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ (ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА) У ПЕРІОД ПІДНЕСЕННЯ (друга третина – середина XIII ст.)

- *Що вам відомо про дитячі, підліткові та юнацькі роки князя Данила?*

◆ 1. Князь Данило Романович, його внутрішня політика

Роки правління **Данила Романовича** (1238–1264) були сповнені боротьби із зовнішнім ворогом і розбудовою Галицько-Волинської держави.

У 1238 р. князь Данило остаточно утвердився в Галичі. У тому ж році він розгромив німецьких рицарів-хрестоносців, які оволоділи містом Дорогичином, що стояло над Бугом і було на Підляшші великим торговим і ремісничим центром. Тому визволення цього міста мало для Галицько-Волинських земель велике значення.

Після перемоги в битві за Дорогичин Данило пішов у Київ та укріпився там. Він повністю відновив територію Галицько-Волинської держави, якою володів його батько.

Об'єднання батьківських земель сталося незадовго до нападу Батия на Київ. Данило залишив управління Києвом своєму тисяцькому Дмитрові, який був досвідченим і хоробрим воеводою, йому й довелося керувати обороною міста в листопаді–грудні 1240 р.

Галицько-Волинські землі зазнали спустошень менше, ніж східні князівства. Тому після відходу Золотої Орди Данило розпочав відбудовувати не тільки зруйновані міста, а й будувати нові. Було закладено місто Львів, яке названо на честь старшого сина Данила — Лева. Столицю князівства Данило переніс з бунтівного Галича на Волинь — у м. Холм. Навколо нової столиці він звів могутні укріплення, побудував церкви та заклав чудовий палац.

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ МІСТА

Львів — обласний центр на заході України. Історичну частину Львова занесено до переліку об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО.

Місто засноване князем Данилом Галицьким і назване на честь його сина — Лева. Першу згадку про Львів знаходимо в Галицько-Волинському літописі (1256 р.).

У добу Середньовіччя Львів невпинно зростав і забудовувався. На початку XV ст. в ньому налічувалося майже 10 тис. мешканців. Основою економічного розвитку були торгівля і ремесло. Широко відомими були вироби місцевих ремісників, об'єднаних у цехи.

Львів багатий на архітектурні пам'ятки. Серед них — церква Св. Миколая (XIII ст.). Одна зі своєрідних споруд Львова — вірменський собор Успіння Пресвятої Богородиці (Вірменська церква), збудований ще в 1363–1370 рр. переселенцями з давньої вірменської столиці Ані.

Печатка середньовічного м. Львова

У внутрішній політиці Данило прагнув забезпечити собі підтримку дрібного боярства та городян. Він дбав про розвиток зовнішньої та внутрішньої торгівлі. З цією метою князь запрошував ремісників і купців з Німеччини, Польщі, зруйнованої монгольським нашествям Північно-Східної Русі. Данило не дав монголам повністю знищити свою державу: об'єднав її землі, підготував країну до відсічі Золотій Орді.

Князь проявив себе як здібний державний діяч. Він здійснив *військову реформу*. Не покладаючись тільки на феодалну дружину (галицьке боярство часто зраджувало його), почав широко використовувати ополчення — селян і міщан. Реформував державний апарат Галицько-Волинської держави. На зміну великому боярству, яке було в князівському оточенні, він почав висувати своїх прибічників з нижчих верств. Так формувалося дворянство — **шляхта**, що прийшла на зміну боярам.

Шляхта (від нім. *родовитий, знатний*) — вищий, привілейований стан суспільства в Польщі, Великому князівстві Литовському та в Україні в XIV–XVIII ст.

2. Наступники Данила Романовича

Після смерті короля Данила в 1264 р. старшим у роду залишився його брат Василько Романович. Він продовжував княжити у Володимирі й володів лише частиною Волинської землі. Його єдиний син і наступник **Володимир Василькович** правив північно-західною частиною Волині в 1269–1288 рр. Очевидно, саме при його дворі була написана остання частина Галицько-Волинського літопису. Тому ми достеменно знаємо, що Володимир розбудував свою вотчину, зводив нові міста та замки для оборони від Литви, підтримував міщанство. Він був людиною освіченою, сам переписував книжки. Літописець називає Володимира «книжником і філософом», якого ще не було серед князів.

У зовнішній політиці Володимир Василькович, як і його батько, боровся проти натиску литовських племен. Брав участь у міжусобних війнах у Польщі, підтримуючи мазовецьких князів, які визнавали себе його васалами.

Більшу частину Галицько-Волинської держави після смерті Данила та свого брата Шварна успадкував **Лев Данилович** (1264–1301). Він мав енергійний та запальний характер і став справжнім лідером князівської династії Романовичів. Князь залишався васалом Золотої Орди, але зумів звести цю залежність лише до участі у військових походах монгольських ханів.

Він значно розширив батьківські володіння: приєднав до своїх земель Люблінську землю в Польщі та повернув частину Закарпаття, у тому числі й місто Мукачеве.

У 1272 р. князь Лев переніс столицю Галицько-Волинської держави з Холма до Львова, укріпив нову столицю і відбудував ті фортеці, які за наказом монголів зруйнував його батько. Лев Данилович підтримував жваві дипломатичні відносини з Чехією, Угорщиною, Литвою та Тевтонським орденом. Він був хоробрим воїном і талановитим полководцем.

Л. Долинський. Князь Лев Данилович. XVIII ст.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Єдиному материку, поділеному на дві частини — Галичину й Волинь, уподібнилася Галицько-Волинська держава після смерті князя Данила Романовича. По один бік лежали землі Василька Романовича та його сина Володимира, по інший — синів Данила Романовича: Лев княжив у Галичі й Перемишлі, Мстислав — у Теревовлі, Шварно — у Холмщині й Белзчині. Проте Львові Даниловичу вистачило військового хисту не допустити розпаду держави. Він намагався розширити Галицько-Волинські землі. Після смерті польського короля Болеслава князь Лев спробував стати володарем навіть краківської корони. Невдачу компенсував, здобувши Люблінщину. Лев Данилович «дотягнувся» і до угорського короля Стефана — забрав і приєднав до Галичини частину українського Закарпаття. Такої території Галицько-Волинська держава не мала ще ніколи. До всіх походів на ці країни й на Литву Лев Данилович постійно залучав монголів, з якими, на відміну від батька, підтримував «ділові» відносини, хоча формально й був їхнім васалом.

Завдання та запитання

1. Яка подія сталася в 1238 р. на Галицько-Волинських землях?
2. Назвіть міста, які були столицею Галицько-Волинського князівства.
3. Запишіть у зошиті назви міст, які збудував Данило Галицький.

4. Визначте, які міста заснував Данило Галицький.

- А Звенигород, Холм, Львів
- Б Данилів, Львів, Холм
- В Перемишль, Данилів, Львів
- Г Данилів, Звенигород, Перемишль

5. Проаналізуйте, як розподілилася влада в Галицько-Волинському князівстві після смерті короля Данила.
6. Поясніть, які реформи здійснив Данило.
- 7*. Порівняйте діяльність князя Романа та князя Данила.
8. Чому, на вашу думку, союз короля Данила з Папою Римським виявився нетривким?

9. Дайте характеристику діяльності Лева Даниловича.
10. Які риси вдачі унаслідував Лев Данилович від батька?

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Зовнішня політика князя Данила Романовича

1. Поясніть зміст поняття «зовнішня політика» на прикладі когось із давньоруських князів (на ваш вибір).
2. Хто такі «васали»?
3. Що вам відомо про хрестоносців з уроків історії середніх віків і зарубіжної літератури?
4. Прочитайте повідомлення про зовнішню політику князя Данила Романовича. Складіть розгорнутий план розповіді, виписавши відповідні тематичні речення.

Галицькому князеві Данилові Романовичу протягом життя довелося чимало воювати, захищаючи рідну землю від різних нападників — угрів, поляків, німців, литовських ятвягів і монголів.

Уторгнення монгольських військ і руйнування міст, розгром княжих дружин і загибель багатьох князів внесли безлад і сум'яття в політичне життя. Монгольські хани свідомо знищували чи усували від влади впливових руських князів, надаючи ярлики на княжіння молодшим представникам династії Рюриковичів. Проте позбавити життя або княжіння Данила Романовича вони не посміли.

Наприкінці 1245 р. — на початку 1246 р. Данило здійснив подорож на Волгу до ставки Батия. Галицько-волинський володар визнав себе васалом Золотої Орди, а за це отримав право володіти своєю землею. «О, лихіша ліха честь татарська! — зазначає літописець. — Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, й іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає!»

Наступні 20 років Данило Галицький витратив на організацію опору Орді. Це було основою його зовнішньополітичної діяльності. Руські землі на схід від Дніпра лежали в руїнах, тому Данило звернув свій погляд на Захід.

Успішна поїздка в Орду, а перед тим розгром польських та угорських рицарів під Ярославом у 1245 р. сприяли налагодженню мирних відносин з Угорщиною. Мир був закріплений шлюбом сина Данила — Лева — з дочкою угорського короля Констанцією.

У Польщі, де розгорілася міжусобна боротьба, Данило підтримував сусідів Волині — мазовецьких князів, убезпечивши свої західні кордони.

На північних кордонах Галицько-Волинської держави міцніло Литовське князівство. Данило воював з Литвою і змусив її поступитися прикордонними містами: Новгородком, Вовковийськом, Слонімом та ін.

Данило Романович прагнув отримати підтримку церкви в боротьбі з монголами. Він призначив свого начальника канцелярії («печатника») Кирила митрополитом Київським. У 1247 р. Кирила офіційно висвятили в цей сан під час поїздки до Візантії.

За посередництва митрополита Кирила Данило намагався створити антимонгольський союз спільно з володарями Рязані й Володимира на Клязьмі. Проте великий князь владимирський Олександр Невський, на відміну від Данила, обрав іншу політичну лінію — покору й союз із монгольськими ханами.

Тоді Данило налагодив дипломатичні відносини з главою католицької церкви — Папою Римським, сподіваючись на організацію хрестового походу проти монголів. Переговори тривали кілька років. У **1253 р.** Папа надіслав Данилові королівський вінець, і папський посол урочисто коронував його в м. Дорогичині. Відтоді всі західні хроністи почали титулувати Данила королем Русі, а Галицько-Волинську державу називати **королівством Руським**. Чи привели ці переговори до об'єднання (унії) церков, літописи не повідомляють.

Папа Римський не поспішав організовувати хрестовий похід проти монголів, бо вони воювали з арабами. А араби, як відомо, були ворогами християн у боротьбі за Єрусалим та інші святі місця.

- *Пригадайте хрестові походи на Близький Схід.*

Не отримавши допомоги від Папи, король Данило змушений був самостійно захищати свою державу.

У 1252–1253 рр. Данило втрутився в боротьбу за Австрію. Він одружив свого молодшого сина Романа зі спадкоємницею австрійського престолу герцогинею Гертрудою. Утім, монгольська загроза не дала змоги відрядити військові сили в центр Європи й утвердити за сином австрійський престол.

Наприкінці 50-х років XIII ст. монгольське командування спрямувало проти Данила величезне військо й змусило його остаточно визнати себе васалом Орди. З того часу галицько-волинські війська повинні були брати участь у військових походах монголів на сусідні держави. Однак залежність Галицько-Волинської держави від Золотої Орди була значно меншою, ніж інших руських князівств.

Визначний український історик І. Крип'якевич дав таку оцінку діяльності Данила Галицького: «Данило — це найвидатніша постать в історії Галицько-Волинської держави. Трудом свого життя він відбудував державу свого батька Романа й поклав основу для її подальшого розвитку».

5. *Складіть розповідь за створеним вами планом про зовнішню політику князя Данила Романовича.*

6. Які події відбулися в м. Дорогичині в 1238 р. та в 1253 р.? Чи є між ними зв'язок? Якщо є, то в чому він полягає?
7. Які сподівання Данила Галицького справдилися в результаті його коронації, а які — ні? Чому?
8. Якою була зовнішня політика Данила Галицького — агресивною чи спрямованою на захист території та народу своєї держави? Обґрунтуйте відповідь конкретними прикладами.
9. Складіть історичний портрет короля Данила або іншого князя з династії Романовичів.

§ 16. КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ (ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА) У ПЕРІОДИ СТАБІЛЬНОСТІ ТА ПОСТУПОВОГО ЗАНЕПАДУ (середина XIII — перша половина XIV ст.)

- Яка була політика Лева Даниловича щодо Золотої Орди?

◆ 1. Правління короля Юрія I Львовича

Незавершеним описом подій 1292 р. закінчується Галицько-Волинський літопис. Подальшу історію давньоукраїнської княжої держави вчені відтворюють на основі побіжних згадок про неї в інших, переважно іноземних, джерелах.

На початку XIV ст. влада в Галицько-Волинській державі знову зосереджується в одних руках. Після смерті інших князів династії Романовичів єдиним володарем став син Лева Даниловича князь **Юрій I Львович** (1301–1308).

Це був могутній та розумний правитель. Він дуже вдало використав внутрішні заколоти, які відбувалися в той час у Золотій Орді. Юрій I знову пересуває південні кордони своєї держави аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу.

Він, як і його дід Данило, прийняв королівський титул, іменуючи себе королем Русі та князем Володимирії (Волині). Він переніс столицю зі Львова до Володимира-Волинського, уклав союз із мазовецьким князем Казимиром Куявським та одружився з його дочкою. Юрій I Львович зійшовся з німецькими хрестоносцями з метою заручитися підтримкою і мати союзників у боротьбі проти язичницької Литви. Адже Литва на той час ставала дуже сильною державою.

Одним з головних здобутків короля Юрія I було *утворення в 1303 р. окремої Галицької церковної митрополії*. До неї ввійшли кілька єпархій: Володимирська, Луцька, Перемишльська, Турово-Пінська, Галицька та Холмська.

Раніше вся Русь-Україна входила до складу однієї митрополії — Київської. Однак наприкінці XIII ст. київські митрополити перебравися зі зруйнованого монголами Києва в Суздаль. Тому заснування окремої митрополії мало велике значення для розвитку українських земель. По-перше, призначення Константинопольським патріархом окремого митрополита для королівства Руського демонструвало всьому православному світові його авторитет і могутність. По-друге, це був захист політичної незалежності давньоукраїнської держави. По-третє, утворення митрополії давало неабиякі можливості для розвитку церковної організації та традиційної культури.

2. Останні галицько-волинські князі

Після смерті короля Юрія I Галицько-Волинська держава перейшла до його синів — **Андрія I** та **Лева II**. Вони, як свого часу Данило й Василько, правили спільно в 1308–1323 рр. і титулувалися князями Руської землі. Збереглися грамоти Андрія I та Лева II, написані латинською мовою. З них ми дізнаємося, що князі підтримували на своїх землях міжнародну торгівлю, брали участь у боротьбі польських князів проти німецького натиску.

У зовнішній політиці Андрій I і Лев II підтримували союз з тевтонськими рицарями. Цей союз не лише забезпечував вихід товарам до Балтійського моря, а й був противагою Литві. Українські ж князі обіцяли рицарям захист від монголів. У війні з Ордою Андрій I і Лев II загинули. Польський король у листі до Папи Римського в 1323 р., повідомляючи про цю подію, наголошував, що його східні сусіди стійко захищали свої землі від жорстокої монгольської навали.

Останнім галицько-волинським князем був племінник Андрія I й Лева II **Юрій II Болеслав** (1323–1340). Він продовжив політику своїх попередників, зумів урегулювати відносини із Золотою Ордою, Литвою та Тевтонським орденом. Однак напруженими залишалися відносини з Польщею та Угорщиною, які почали готувати спільний наступ на Галицько-Волинську державу.

У внутрішній політиці Юрій II Болеслав сприяв розвитку міст, прагнув обмежити владу боярської верхівки. Ці заходи князя викликали незадоволення бояр, і у квітні 1340 р. його було отруєно у Володимирі-Волинському. Припинення існування правлячої династії Романовичів стало ударом для держави.

Галицько-Волинське князівство затримувало Золоту Орду в наступі на землі західних сусідів, але саме виснажувалось у цій боротьбі. Послаблення князівства спричинили боротьба із зовнішніми ворогами на заході та півночі, а також конфлікти князів і бояр. Цим і скористалися сусідні держави. Після смерті останнього галицько-волинського князя ці землі в 1340–1387 рр. були захоплені й поділені між Польщею, Литвою, Угорщиною та Молдовою.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У 1340 р. був отруєний останній галицько-волинський князь Юрій II Болеслав. 22–27 квітня 1340 р. польський король Казимир III Великий захопив Львів і пограбував княжу скарбницю: забрав корону Данила Галицького, вінець Юрія I, княжий престол, ризи, два золоті хрести.

Королівська корона Данила, дарована йому Папою Римським, зберігалась у кафедральному соборі Св. Івана Хрестителя в м. Перемишлі. Там вона перебувала до Першої світової війни (1914–1918).

1915 р. корону як військовий трофей вивезли до Москви. До 1922 р. її зберігали в московському монастирі. До Перемишля корону повернули пошкодженою. Її поновили ювеліри у формі митри, тобто головного убору вищого духовенства.

Під час Другої світової війни (1939–1945) корону було втрачено, і де вона, достеменно до сьогодні невідомо.

Митра перемишльського владыки.
Реконструкція
(за малюнком з оригіналу художника
А. Скрутка)

Завдання та запитання

1. За назвами єпархій (церковних округів), що ввійшли до складу новоствореної Галицької митрополії, визначте підвладні королю Юрію I землі, населені православними християнами.

2. З якою метою Юрій I зійшовся з німецькими хрестоносцями?
3. Доповніть речення: У 1340–1387 рр. Галицько-Волинські землі були поділені між ...

4. Об'єднайтеся у дві команди. Складіть розповідь про: а) діяльність Юрія I; б) діяльність Юрія II.

5. Складіть план до розповіді «Галицько-Волинські землі за правління останніх князів».

§ 17. КУЛЬТУРА КОРОЛІВСТВА РУСЬКОГО (ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ) XIII — першої половини XIV ст.

• Що робили для розвитку культури галицько-волинські князі?

1. Особливості розвитку культури Галицько-Волинської держави

Культура Галицько-Волинської держави, як і всієї Русі, розвивалася під впливом Візантії. Однак протяжні кордони з Угорщиною, польськими князівствами та Литвою сприяли тісним контактам і зв'язкам із західними сусідами. На Галичині та Волині раніше, ніж в інших землях Русі-України, з'явилися нові види зброї,

Сторінка з Холмського Євангелія.
Друга половина XIII ст.

привезені із заходу: катапульти (каменемети) й арбалети (самостріли). Найпомітніший вплив західно-європейських культурних течій проявився в архітектурі Галицько-Волинського князівства. Особливістю галицької архітектури того часу є поєднання візантійсько-київського стилю з романським, який був на той час характерним для Європи. Елементи романського стилю проявлялися не лише в зовнішньому вигляді галицьких церков (згадайте церкву Святого Пантелеймона), а й у внутрішньому оздобленні.

З часів Данила в містах Галицько-Волинської держави з'являються німецькі та польські ремісники-колоністи. Вони прискорили розвиток місцевого ремісництва, вплинули на культуру й суспільне життя краю. Культура цієї епохи поєднала слов'янську спадщину й нові ознаки, зумовлені зв'язками не лише з Візантією, а й із Західною, Центральною Європою та країнами Сходу.

2. Освіта

У Галицько-Волинському князівстві центрами культурно-освітнього руху були єпископські кафедри, монастирі й парафіяльні громади. У Галичині та на Волині

були утворені школи. Учителями, як правило, були священники й дяки. У приходських школах діти здобували початкову освіту. Їх навчали читати, писати й лічити. Досить поширеними були школи для підготовки різних ремісничих професій і купців. Школи при єпископських кафедрах готували майбутніх священників. Окрім загальноосвітніх предметів, тут навчали співу, основ православно-го віровчення та моралі.

Після закінчення початкової школи випускники продовжували навчатися самостійно. Заможні люди наймали вчителів для навчання своїх дітей у домашніх умовах. Пізніше вони їхали здобувати вищу освіту за кордон, оскільки в Україні в той час університетів не було.

З часом зв'язки Галицько-Волинського князівства із Західною Європою ставали тіснішими. Воно дедалі більше брало участь у загальноєвропейських справах. На той час латина в Європі була мовою міждержавного спілкування, науки та культури. Усі документи писали цією мовою. Тому люди, які планували посісти в майбутньому державні посади й досягнути успіху та визнання, мали знати латинську мову. Отож ідеалом тієї епохи були люди, які знали три іноземні мови — грецьку, латинську й одну з європейських мов.

У князівських та єпископських канцеляріях працювали освічені люди, які володіли багатьма іноземними мовами. Вони писали тексти грамот, вели дипломатичне листування. Збереглися грамоти, написані латинською мовою, які галицько-волинські князі надсилали до Німеччини.

У Львівському архіві найдавнішим документом є папська грамота початку XIII ст. Вона надіслана католицьким ченцям-місіонерам, які проповідували в Русі-Україні. Тобто вплив Заходу в давній Україні поширювався не тільки через колоністів, а й завдяки зусиллям католицької церкви. Християни римо-католики не були дивиною в галицьких і волинських містах. Тут селилися німецькі, чеські й польські майстри та купці. З другої половини XIII ст. в містах Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Володимирі й інших з'явилися численні вірменські колонії. Жодного разу в писемних джерелах не згадано про конфлікти давніх українців з колоністами на релігійному ґрунті.

◆ 3. Літописання

На землях Галицько-Волинського князівства літописання з'явилося дуже рано. У 1097 р. написано **«Повість про осліплення Василька»**. Автор (дружинник князя) розповідає про трагічну долю теребовлянського князя Василька Ростиславича.

Осліплення князя Василька.
Радзивіллівський літопис. XV ст.

Набіг половців на Галицькі землі в 1158 р. *Мініатюра. XVI ст.*

Найвизначнішою літописною пам'яткою України XIII ст. є **Галицько-Волинський літопис**. Він був написаний у Галичині й Володимирі високоосвіченими книжниками. Літопис складається з двох частин. У першій розповідається про життя та діяльність Романа Мстиславича й Данила Галицького. Друга присвячена історії Волині й розпочинається 1260 р. Літопис спочатку був літературним твором. І лише згодом переписувачі проставили в ньому хронологію — «літа». Мабуть, саме тому цей літопис вирізняється яскравою та образною мовою, наявністю багатьох приповідок і народних переказів. У його тексті, написаному книжною слов'янською мовою, є чимало слів, які були характерними для тодішньої української розмовної мови.

4. Архітектура й образотворче мистецтво

Родючі землі й активне господарське життя сприяли розвиткові в Галицько-Волинській державі ремесел і мистецтва. Порівняно з іншими руськими землями великого розквіту досягли тут архітектура й містобудування. Будівлі зводили з дерева, а церкви — з білого каменю. Місцевий камінь-вапняк обтесували та клали на тонкий шар вапняного розчину. Така будівнича техніка (романський стиль) застосовувалась у Європі.

У Галичі було збудовано 30 монументальних споруд. Поблизу Галича спорудили величний храм Св. Пантелеймона, що частково зберігся до наших днів.

Данило Галицький прославився будівництвом церков у Холмі. Найкраща з них — церква Івана Златоуста. Про її красу згадується в літописі. Фасади та внутрішні приміщення часто оздоблювали різьбленими по білому каменю орнаментами. У будівельній техніці та різьбі можна помітити чимало спільного з архітектурою сусідніх країн — Польщі й Угорщини. Цікавою особливістю, характерною тільки для Галичини, було облицювання внутрішніх стін палаців і багатих будинків керамічними рельєфними плитками із зображеннями птахів, рослин, воїнів або геометричним орнаментом.

Святий Юрій Змієборець.
Ікона.
XIV ст.

Наприкінці XIII ст. на Волині будують замки та церкви, які, на відміну від попередніх, зводили не з тонкої давньоруської цегли, а з брущатої, що стає основним будівельним матеріалом на Волині.

Під впливом Києва в Галицько-Волинських землях розвивалось іконописання.

Тривимірність, пряма перспектива, теплий колорит, тонка гармонія барв, тональні переходи, наближення ликов святих до рис місцевого населення — такі головні ознаки, властиві для давньоруської школи іконопису. Вони виразно виявились у творчості майстрів ікони Алімпія, Григорія та їхніх учнів і послідовників.

Галицьку школу іконопису представляє ікона св. Юрія Змієборця на чорному коні. Вона походить із с. Станія поблизу м. Дрогобича (зберігається у Львівському державному музеї українського мистецтва).

Ікона Богоматері — *Одигітрії*¹ кінця XIII — початку XIV ст. з Покровської церкви м. Луцька належить до волинської школи іконопису, що, узявши за основу візантійські зразки, створила власний неповторний стиль (зберігається в Національному художньому музеї, м. Київ). Зображення Діви Марії із сином Ісусом було найпопулярнішим сюжетом.

Велику роль у зображеннях на іконах відігравали кольори. Так, золотистий та жовтий кольори символізували небесне царство, білий — перетворення небесного на землі, блакитний — небо, зелений — усе земне, різні відтінки червоного — божественне походження.

Ікони XIV ст. дещо відрізняються від попередніх. У них поєднуються контрастні барви, емоційно насичується образ-символ. Ці ознаки в майбутньому стали національною особливістю українського образотворчого мистецтва.

У багатьох сучасних творах можна побачити використання мотивів епохи Середньовіччя та національних традицій.

Галицько-волинське та київське малювання ікон стало підґрунтям українського іконного мистецтва доби пізнього Середньовіччя.

Богоматір Провідниця
(Одигітрія).
XIII — початок XIV ст.

Завдання та запитання

1. Де був написаний Галицько-Волинський літопис?
2. Яка була найкраща церква в Галичині, хто її збудував?
3. Яке оформлення характерне для давньоруських літописів?
4. Назвіть факти, які доводять про існування шкіл у Галицько-Волинському князівстві.

5. Культурі яких держав впливали на духовний розвиток Галицько-Волинського князівства?
6. Про які типи ікон із зображенням Богородиці ви дізналися?
7. Знайдіть у тексті підручника свідчення про те, що в князівстві були люди, які володіли багатьма мовами.

- 8*. Уважно розгляньте ілюстрації ікон св. Юрія Зміборця та Богоматері Провідниці. Знайдіть особливості шкіл іконопису кожної з них.
9. Об'єднайтеся у чотири команди. Складіть групову розповідь про:
а) освіту; б) літописи; в) будівництво й архітектуру; г) іконопис.

10. Складіть план розповіді «Розвиток культури Галицько-Волинської держави».
11. Яке оформлення інтер'єру було притаманне для Галичини?
12. Назвіть особливості розвитку культури Галицько-Волинської держави.

¹ *Одигітрія* («Та, що вказує») — ікона, де зображена Богородиця з Ісусом-дитям. Зображення Богородиці найчастіше поясне, жестом правиці вона вказує на Божого Сина. В Україні Одигітрія є найпоширенішим типом богородичної ікони.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ IV «КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ (ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА)»

Королівство Руське, що проіснувало з кінця XII ст. до середини XIV ст., було спадкоємцем Русі-України, розташоване на українських землях, стало другою українською князівською державою.

Галицько-Волинська держава, утворена зусиллями нащадків Володимира Мономаха, займала значну територію нинішньої України. Її володарі — Роман Мстиславич, якого літописець називає самодержцем усієї Русі, король Русі Данило, його син Лев I, онук Юрій I, який також титулувався королем Русі, залишили вагомий слід в історії. Їхні імена стали символами незалежності й могутності давньої української держави.

Середина XIII ст. ознаменувалася ще однією подією, яка мала значні наслідки для багатьох народів Азії і Східної Європи. Монгольська навала та спричинені нею руйнування загальмували розвиток землеробських цивілізацій на просторах Євразії. Галицько-Волинська держава меншою мірою, порівняно з Північно-Східною Руссю та землями на схід від Дніпра, постраждала від монголів і зуміла відновити свої сили та зберегти територіальну цілісність.

Однак припинення існування князівської династії та постійна боротьба із Золотою Ордою призвели до того, що впродовж другої половини XIV ст. Галицько-Волинські землі були захоплені сусідніми європейськими державами — Польщею, Литвою, Угорщиною та Молдовою.

Галицько-Волинське князівство зробило великий внесок у формування української культури. У культурі цих земель спостерігається оригінальне поєднання спадщини Русі-України й нових ознак, зумовлених зв'язками з Візантією, Західною та Центральною Європою, країнами Сходу. За рівнем культурного розвитку королівство Руське нічим не поступалось іншим державам, а часом ставало батьківщиною нових творчих здобутків.

Культурні досягнення давньоукраїнської держави — унікальна школа іконопису, своєрідна архітектура, що поєднала західноєвропейський та слов'яно-візантійський стилі, література та фольклор — увійшли в скарбницю духовної культури людства.

Започатковані в Києві, Чернігові та Переяславі, на Волині й Галичині давньоукраїнська культура, мова, господарські зв'язки між різними частинами українських земель становили ту матеріальну й духовну основу, на якій згодом поставала Українська козацька держава.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІ КНЯЗІ	
Роман Мстиславич (1199–1205) князь волинський та галицький	Об'єднав Галицьке та Волинське князівства (1199); боровся з боярами; об'єднав Київське, Галицько-Волинське князівства; здійснив успішні походи на половців і литовців; підтримував добрі відносини з Візантією, країнами Західної Європи та Німецькою імперією.
Данило Галицький (1238–1264) король Русі	Розгромив рицарів-хрестоносців під Дорогичином (1238); поширив владу на Київ (1239); у битві під Ярославом ущент розгромив польсько-угорське військо, що зазіхало на Галичину (1245); приборкав бунтівних бояр; переніс столицю з Галича в Холм; реформував військовий і державний апарат; побудував та укріпив міста; боровся з монголами; коронований у м. Дорогичині в 1253 р.; здійснював активну зовнішню політику.
Василько Романович (1238–1269) князь волинський	Вів боротьбу спільно з братом Данилом за повернення батьківської вотчини; розгромив із братом рицарів-хрестоносців під Дорогичином (1238).
Володимир Василькович (1269–1288) князь волинський	Будував нові міста та замки; підтримував міщанство; сприяв розвитку науки й культури.
Лев VI Данилович (1264–1301) князь галицький	Приєднав Закарпаття та Люблінщину; підтримував зв'язки з Чехією, Угорщиною та Тевтонським орденом, але зіпсував відносини з Литвою; переніс столицю з Холма до Львова.
Юрій I Львович (1301–1308) король Русі	Об'єднав усі землі Галицько-Волинського князівства під своєю владою; переніс столицю зі Львова до Володимир-Волинського; утворив Галицьку митрополію; прийняв титул короля.
Андрій I і Лев II Юрійовичі (1308–1323) князі галицько-волинські	Підтримували зв'язки з Польщею та Тевтонським орденом; воювали з монголами й Литвою.
Юрій II Болеслав (1323–1340) князь галицько-волинський	Підтримував союзні відносини із Золотою Ордою, Литвою та Тевтонським орденом; сприяв розвитку міст; вів боротьбу з боярами.

РОЗДІЛ V РУСЬКІ УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА В СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

§ 18–19 ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО, РУСЬКОГО ТА ЖЕМАЙТІЙСЬКОГО Й ІНШИХ ДЕРЖАВ. КРЕВСЬКА УНІЯ 1385 р. ТА УКРАЇНСЬКІ ТЕРИТОРІЇ

- Пригадайте родовід Юрія II Болеслава.

◆ 1. Боротьба за галицько-волинську спадщину

Після смерті в 1340 р. Юрія II Болеслава — останнього представника династії Романовичів — розпочалася тривала війна Польщі, Угорщини й Литви за землі Галицько-Волинської держави. Галицькі та волинські бояри запросили на престол **Любарта (Дмитра)** — сина великого князя литовського Гедиміна. Любарт був одружений на княжні (доньці Андрія Юрійовича) з роду Романовичів. Він віддавна жив на Волині, був православним, знав українську мову й уважав себе законним спадкоємцем Романовичів. Проте оволодіти всією спадщиною Романовичів Любарта не дозволили Польща й Угорщина.

У квітні 1340 р. (уже через дев'ять днів після смерті Юрія II Болеслава) польський король Казимир III удерся в Галичину. Він захопив Львів і пограбував князівську казну. Вивіз, зокрема, ознаки королівської влади галицько-волинських володарів: кілька золотих хрестів, дві корони, королівську мантію, трон тощо. Однак загарбати Галичину тоді йому не вдалося.

Восени 1349 р., заручившись нейтралітетом монголів, король Казимир знову здійснив похід на схід і захопив Галичину та Холмщину. Поляки захопили Львів, Володимир, Белз, Берестя та інші міста.

Литовські князі підтримували Любарта в його тривалій боротьбі з поляками й угорцями за повернення втраченої половини держави. Проте ця боротьба не увінчалась успіхом — усі зусилля були марними.

Після смерті польського короля Казимира III Галичина перейшла під владу Угорщини. Однак у 1387 р. молода польська королева Ядвіга — донька угор-

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ у XIV–XV ст.

ського короля та онука польського короля Казимира III — остаточно приєднала Галичину до Польської держави.

У першій третині XV ст. поляки в боротьбі з Литвою захопили Західне Поділля з містами Кам'янцем, Смотричем і Скалою.

За результатами угорсько-польсько-литовської війни більша частина території України ввійшла до складу Литви. На Волині остаточно утвердився Любарт. Волинське князівство вважалося залежним від Литви, але насправді Любарт правив самостійно.

Хоча за походженням він був литовцем, але правив за порядками й правами, які встановилися ще за часів Русі-України та Галицько-Волинської держави. Любарт підтримував руську (як тоді казали) культуру, мову та православну віру. Він будував церкви, дбав про освіту й торгівлю. На південному сході Волині над річкою Случем (нинішня Житомирська область) заснував місто, що назване на його честь та існує донині (сміт Любар).

Столиця князівства була перенесена із захопленого поляками Володимиром до Луцька, який на той час досяг значного розквіту й став головним містом

В'їзна башта
Луцького замку.
Сучасне фото

Волині. За князювання Любарта в Луцьку на основі старих мурів був споруджений новий замок. Це одна з найбільших оборонних споруд України XIV ст., яка дуже добре збереглася. Вона захищала волинян від нападів кочівників з півдня та західних сусідів. Замок складався із двох частин. До наших днів зберігся верхній замок, що раніше був резиденцією князя. Досі він піднімається над містом грізними зубчастими вежами. Особливо привертає увагу своєю величиною вежа заввишки 27 м. За часів Любарта Луцьк перетворився на велике й добре укріплене місто, побудоване за всіма вимогами тогочасної військової справи, а Волинське князівство — на останній відгомін колишньої слави й величі королівства Руського.

◆ 2. Поширення влади Великого князівства Литовського на інші українські землі. Суспільно-політичний устрій Великого князівства Литовського

Після того як у 1340 р. Любарт Гедимінович здобув спадкові права на Волинські землі, вплив Литви на Україну посилювався.

У 1345 р. на литовський престол сів син Гедиміна — **Ольгерд**. Він правив до 1377 р. Ольгерд прагнув об'єднати всі руські землі під своєю владою. Із середини XIV ст. розпочався новий етап розширення Литви за рахунок українських земель. У цей час Золота Орда вступила в смугу феодальної міжусобиці та фактично розпалася на окремі частини. Цим скористався литовський князь, щоб розширити кордони своєї держави. У 1355–1356 рр. він підпорядкував Чернігово-Сіверські землі, а в 1361–1362 рр. його влада поширилася на Київ, Київські та Переяславські землі.

По суті, відбувалося перепідпорядкування українських земель. Вони переходили з-під влади монгольських правителів під владу литовських князів.

Восени 1362 р. на річці Сині Води (нині річка Синюха, ліва притока Південного Бугу) українсько-литовські полки Ольгерда зустрілися з татарським військом. Літопис повідомляє, що литовський князь Ольгерд розгромив на Поділлі «трьох царків» татарських. Унаслідок цієї битви до Литовської держави відійшли Південна Київщина та Поділля.

Отже, найбільш заселені українські землі ввійшли до Литовської держави. За її межами опинилися Галичина, Західна Волинь, Західне Поділля (Польща), Закарпаття (Угорщина) і Буковина (Молдавія).

Протягом XIV ст. Литовське князівство перетворилося на велику державу, яка ввійшла в історію під назвою **Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське¹ (ВКЛ)**. Уже за часів князя Міндовга до Литовського князівства входила так звана Чорна Русь (північно-східна частина сучасної Білорусі), а найбільше її місто Новгород-Литовський було навіть столицею Великого князівства Литовського. Найбільше українських земель приєднано за князювання Ольгерда.

¹ *Жемайтія*, або *Жмудь*, — етнографічна область Литви.

Очевидно, що Литва ніколи не змогла б оволодіти просторами Русі-України, якби не монгольська навала. Сучасний литовський історик Е. Гудавічюс написав: «Велике князівство Литовське XIV століття — це шакал, що йде слідом за монгольським тигром».

Литовсько-Руська держава утворилася менше, ніж за 150 років, і стала однією з найбільших у Європі. Її територія простягалася від Балтійського до Чорного морів. Дев'яносто відсотків території Великого князівства Литовського становили землі колишньої Русі-України. Основною частиною населення цієї держави були українці та білоруси.

Вища культура цих земель вплинула на соціально-економічний, політичний та культурний розвиток держави. «Руська правда» стала правовою основою Великого князівства Литовського. Державною мовою була руська мова. За основу її взяли давньоруську писемну мову з елементами української та білоруської розмовних мов.

Чимало литовських аристократів, які були язичниками, прийняли православну віру й руську мову, оскільки литовська на той час не мала свого письма. Будучи меншиною в новоствореній державі, литовці не могли різко змінити усталені порядки. Найточніше таку тактику характеризує висловлювання литовських князів: «Старого не порушуємо, а нового не впроваджуємо».

Підпорядкувавши українські землі, Ольгерд залишив стару структуру князівств, але посадив у них правити своїх синів і племінників. Київське князівство разом з Лівобережною Переяславщиною отримав син Ольгерда Володимир, Чернігівське та Новгород-Сіверське — другий син Корибут-Дмитро. На Поділлі почали правити племінники Ольгерда — брати Коріатовичі.

Спочатку українські князівства були автономними. Їх очолювали члени литовського великокнязівського роду Гедиміновичів, одружені з українськими князівнами. Вони були у васальній залежності від великого князя литовського — сплачували йому данину й надавали військову допомогу. З таких удільних князів складалася *великокнязівська рада* (пани-рада).

Великі удільні князівства, які за площею перевищували власне Литву, підтримували руською знаттю, почали претендувати на повну незалежність від Вільна. Київський князь Володимир Ольгердович підтримував прагнення місцевої знаті до самостійності та дедалі частіше відмовлявся підкорятися великому князю. Він навіть налагодив карбування власної монети. Гедиміновичі розгорнули масштабні будівельні роботи у своїх руських князівствах — укріплювали старі та будували нові фортеці.

Велике князівство Литовське було багатонаціональною литовсько-українсько-білоруською державою. Литовцям належала провідна політична роль, а українцям і білорусам — культурна й економічна.

Литовсько-Руська держава започаткувала на українських землях західну систему адміністративного устрою, європейську військову організацію.

◆ 3. Кревська унія

Наприкінці XIV ст. над Польщею і Литвою нависла серйозна загроза — Тевтонський орден, що панував на Балтійському узбережжі та загрожував існуванню цих країн. Виснажена до краю боротьбою за Галицько-Волинські землі, Литва була нездатною чинити опір німцям на півночі. І без того складна ситуація погіршувалася швидким зростанням могутності Московського князівства, що

загрожувало з північного сходу. Не було миру й усередині Литовської держави. Новий великий князь Ягайло зіштовхнувся із серйозним опором своїй владі недоволених родичів, яких очолив його двоюрідний брат Вітовт.

У цей час поляки висунули пропозицію укласти **унію** (союз) між Польщею та Литвою, одруживши польську королеву Ядвігу з великим князем литовським Ягайлом.

14 серпня 1385 р. у м. Крево (нині територія Білорусі) було укладено унію Литви з Польщею.

За угодою Ягайло, щоб стати королем, мусив:

— охреститися за латинським обрядом та охрестити своїх братів, бояр і весь литовський народ;

— приєднати Литовські й Руські землі до Корони Польської.

Ягайло підписав грамоту в присутності своїх братів і польських послів. У лютому 1386 р. він перейшов із православного віросповідання на католицьке, змінивши своє хрестильне ім'я Яків на Владислав. Після цього одружився з Ядвігою та став польським королем.

Кревська унія стала початком тривалого процесу об'єднання Польщі та ВКЛ, але приєднати Литовські та Руські землі до Корони Польської тоді не вдалося.

◆ 4. Галичина під владою Польщі

У результаті майже півстолітньої боротьби Польщі, Угорщини та Литви за спадок Романовичів Галицько-Волинські землі були поділені між сусідніми державами. Галичина й Західна Волинь у 1387 р. після Кревської унії остаточно відійшли до Польщі. Територія Галичини та частини Волині були дещо меншими від усього тодішнього Польського королівства. Деякий час Галичина мала права автономії в складі Польщі.

Польські королі намагалися прив'язати Галичину до Польщі якомога тісніше. Вони заборонили іноземним купцям — окрім польських — торгувати в Галичині. Заохочували польську й німецьку колонізацію Галичини, надавали земельні володіння тільки полякам, підтримували католицькі чернечі ордени, зокрема домініканців і францисканців. А ті, у свою чергу, активно запроваджували католицьку віру. Польські **магнати** та шляхта захопили величезні земельні маєтки. Щоб зберегти своє становище й майно, українські бояри приймали католицьку віру, переходили на службу до короля та отримували шляхетські права.

У цей період у Галичині з'являється багато польської дрібної шляхти. Польське міщанство прагнуло опанувати торгівлю в Галичині. Поступово українське міщанство втратило на своїй землі провідне становище в торгівлі та ремеслах.

Після смерті Вітовта Ягайло в 1431 р. розпочав воєнні дії проти Литви. Чергове протистояння закінчилося перемир'ям, за яким західна частина Поділля відійшла до Польщі, а східна залишилася під контролем Литви.

У 1434 р. Галицька, Львівська, Перемишльська й Саноцька землі були об'єднані в Руське воеводство з адміністративним центром у Львові. Тоді ж

Унія (від латин. *unio* — єдність, об'єднання) — об'єднання держав під владою одного монарха (особиста унія) або союз держав.

Магнат — великий землевласник, представник родовитої та багатой знаті.

започаткували польське судочинство та скасували українське право. На Західній Волині утворилося Белзьке воєводство із центром у м. Белзі, а із земель Західного Поділля — Подільське воєводство із центром у м. Кам'янці-Подільському.

◆ 5. Великий князь литовський Вітовт та українські землі

Після підписання Кревської унії щодо об'єднання Литви з Польщею з'явилися відчутні перешкоди, передусім незадоволення литовських і руських магнатів, які згуртувалися навколо Ягайлового кузена й політичного супротивника — **Вітовта**. Будучи великим князем литовським (1392–1430), він зумів зберегти окремішність Литовського князівства від Польщі, розширив кордони Литовсько-Руської держави до Чорного моря, приєднав Смоленське князівство.

Вітовт утрутився в міжусобну боротьбу ханів Золотої Орди, однак невдало. 1399 р. вони розгромили його військо на річці Ворсклі. Проте князь і надалі втручався в ординські справи, брав участь у зміні ханів, висував своїх кандидатів. З його допомогою до влади в Золотій Орді прийшла династія Тохтамиша. За це Вітовт отримав грамоту зі зреченням ординців від їхніх «історичних прав» на Руські землі.

Вітовт намагався ліквідувати Кревську унію, але добився лише компромісу. За угодою, укладеною в 1401 р. у Вільно, він визнав над собою владу Ягайла, зберігши пожиттєвий титул великого князя литовського. Після смерті підвладні йому землі мали повернутися до складу Польщі.

Значно піднявся авторитет Вітовта як у межах власних володінь, так і поза їхніми кордонами після **Грюнвальдської битви (1410 р.)**, що відбулася між військами Тевтонського ордену й об'єднаною польсько-литовсько-українською армією. На чолі союзницьких військ стояли польський король Ягайло та великий князь литовський Вітовт, який привів із собою литовські частини, а також українські війська з Поділля, Києва, Стародуба, Луцька й Володимира, що нараховували майже 40 тис. воїнів. До складу союзницьких військ входили смоленські полки, загони кримських татар і чеські найманці на чолі з Яном Жижкою. Бій завершився розгромом Тевтонського ордену. Унаслідок цього був зупинений німецький наступ на схід.

Використавши сприятливу ситуацію, Вітовт зміцнив межі Литовсько-Руської держави біля Чорного моря (між Дніпром і Дністром). Він збудував укріплення в Барі, Брацлаві, Звенигороді, Жванці та Черкасах, у пониззі Дніпра, міста Чорногород і Білгород на Дністровському лимані. У Хаджибеї (майбутня Одеса) був порт, через який вивозили хліб у Візантію.

Прагнучи закріпити за собою та своїми землями суверенітет щодо Польщі, Вітовт вирішив коронуватися. Папа Римський надіслав йому королівську корону. Ця подія мала відбутися в Луцькому замку в 1430 р. На коронацію прибуло багато гостей — європейських правителів і послів. Однак в останній момент між польським королем Ягайлом і Вітовтом виникла якась суперечка, і коронація так і не відбулася.

У внутрішній політиці Вітовт проводив політику централізації¹, спрямовану на ліквідацію автономії² руських князівств. Усуваючи від управління державою князів

¹ *Централізація* — зосередження керівництва в єдиному центрі.

² *Автономія* — самоврядування окремої території в межах певної держави.

з династії Рюриковичів і Гедиміновичів (серед яких було багато православних), він замінював їх на нетитулованих шляхтичів-католиків. Прагнучи зменшити політичну роль у країні удільних князів, Вітовт зрівняв їх у правах з боярством і рядовою шляхтою. Він ліквідував найбільші удільні князівства на території України: Волинське, Новгород-Сіверське, Київське, Подільське. У 1394 р. усунув з Києва князя Володимира Ольгердовича, а з Поділля — братів Коріатовичів. Замість князів на цих землях почали правити великокнязівські намісники. Будучи католиком та активно підтримуючи католицьку віру, Вітовт проводив політику утиску православної віри. Некатоликів не допускали до участі в раді великого князя литовського та на найвищі урядові пости. Така антируська й антиправославна політика Вітовта викликала незадоволення серед населення. Вона не сприяла порозумінню між віруючими двох відгалужень християнства.

◆ 6. Правління Свидригайла

Після смерті Вітовта в **1430 р.** литовські та руські феодалі без погодження з польським королем Ягайлом на сеймі у Вільно обрали великим князем литовським **Свидригайла Ольгердовича**, відомого своїм негативним ставленням до унії Литви з Польщею.

Невдовзі після цього між Ягайлом і Свидригайлом розпочалася війна за володіння Поділлям. У **1430–1431 рр.** польське військо здобуло Кам'янець, Володимир-Волинський, обложило Луцьк. На Волині й Поділлі розпочалася війна проти загарбників.

Невдалі військові дії Свидригайла та його підтримка руських православних феодалів, які посіли провідне місце при князівському дворі, викликали невдоволення литовців. У **1432 р.** вони обрали великим князем литовським **Сигізмунда** (брата Вітовта), який відновив унію Литви з Польщею.

Свидригайло вирішив боротися за втрачений великокнязівський престол. 30-і роки XV ст. пройшли в боротьбі між Свидригайлом, якого підтримували руські князі, знать і частина литовської еліти, і Сигізmunдом, що опирався на дрібну католицько-литовську шляхту й підтримку Польщі. Намагаючись позбавити Свидригайла опори, Сигізмунд привілеєм¹ від 1432 р. зрівняв православних феодалів у правах з литовськими феодалами-католиками. Унаслідок цього Свидригайло втратив підтримку в Білорусі.

1 вересня 1435 р. під **Вількомиром** відбулася вирішальна битва, де Сигізмунд розгромив військо Свидригайла та його прибічників — руських князів, які зазнали величезних втрат: 13 князів було вбито, 42 потрапило в полон. Після цього Свидригайло змушений був відмовитися від боротьби за великокнязівський престол.

◆ 7. Відновлення та остаточна ліквідація Київського та Волинського удільних князівств

Руські князі не змирилися з поразкою. Вони організували змову й у 1440 р. вбили Сигізмунда.

¹ *Привілей* — в епоху феодалізму так називали грамоту, якою надавали або стверджували певні права й переваги, пільги для окремих осіб, груп людей або суспільних станів.

Литовські магнати на чолі з новообраним великим князем **Казимиром IV Ягайловичем** (1440–1492), щоб відновити внутрішній мир у державі, були змушені піти на поступки місцевим князям і боярам. Було відновлено Київське та Волинське удільні князівства й надано їм автономію. Так, нащадки Володимира Ольгердовича повернулися в Київське князівство, звідки їх свого часу усунув Вітовт. Київським князем став **Олександр (Олелько) Володимирович** (1440–1470). Свидригайло отримав пожиттєвий титул великого князя з уділом на Волині, де, оточений своїми вірними союзниками-русичами, князував у Луцьку до смерті.

Однак поступки православним князям і боярам Волині та Київщини були тимчасовими. Маючи підтримку польських феодалів, литовський уряд уже на початку 50-х років XV ст. взяв курс на остаточну ліквідацію залишків автономії українських земель. У **1452 р.**, після смерті Свидригайла, Волинське князівство припинило своє існування. У **1471 р.**, після смерті князя Семена Олельковича, Київське князівство також було ліквідоване. Великий князь литовський та король Польщі Казимир IV призначив воєводою в Київ знатного литовця-католика Гаштольда. Кияни були обурені тим, що ними правитиме католик, та ще й з некнязівського роду, і відмовилися впустити його в місто. Гаштольд здобув Київ лише з допомогою війська.

Після скасування місцевої автономії Волинь і Київщина були перетворені на воєводства, очолювані намісниками-воєводами, які підлягали безпосередньо владі великого князя. Автономія українських князівств була остаточно ліквідована.

Завдання та запитання

1. З якого часу в Галичині було введено польське судочинство?
2. Як ви думаєте, чи пов'язана поява князя Федора Коріатовича на Закарпатті з ліквідацією Вітовтом удільних князівств?
3. Завдяки чому Південна Київщина та Східне Поділля відійшли до Литовської держави?

4. На контурній карті замалюйте землі, об'єднані в Руське воєводство в середині XV ст. Які ще воєводства були утворені в Польщі з українських земель?
5. У зошиті на стрічці часу зробіть позначки, коли та які українські землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського.
6. Позначте на контурній карті кордони Литовсько-Руської держави за часів Вітовта та місця, де він збудував укріплення від зовнішніх ворогів.
7. Прочитайте уривки з історичних джерел і визначте, для якої держави була характерна така політика щодо українців.

1. «...Як траплялося, що була панна-одиначка з маєтністю або багата вдова, то королі посилали на Русь своїх шляхтичів, допомагали їм своїм впливом, тож отак, часто женячись, наповнили Русь і запровадили правовірну католицьку віру...»

2. «...Старого не порушуємо, а нового не впроваджуємо...»

А 1 — Польща, 2 — Польща

Б 1 — Литва, 2 — Литва

В 1 — Польща, 2 — Литва

Г 1 — Литва, 2 — Польща

8. Чому литовцям у Великому князівстві Литовському належала провідна політична роль, а українцям і білорусам — культурна й економічна?
 9. Висловіть судження, чому князь Ягайло уклав Кревську унію.
 10. Охарактеризуйте князя Свидригайла як політичного та державного діяча.
 11. Прочитайте уривок з історичного джерела та дайте відповідь на запитання.
«...Упокоївся князь Семен Олелькович. Після його смерті Казимир, король польський... посадив воеводу з Литви Мартина Гаштовта, ляха, якого не хотіли місцеві прийняти не тільки тому, що не був князем, а більше тому, що він був ляхом, однак, будучи примушені, погодилися...»
 - Про яку історичну подію ідеться?

А ліквідація Волинського удільного князівства 1452 р.
 Б ліквідація Вітовтом Подільського удільного князівства 1394 р.
 В ліквідація Київського удільного князівства 1471 р.
 12. Чи можна назвати політику князя Вітовта такою, що йшла на користь більшості населення? Які, на ваш погляд, переваги й недоліки політики централізації?
 13. Проаналізуйте, якими заходами польські королі намагалися тісніше пов'язати Польщу й Галичину.
-
 14. Уявіть, що ви журналіст (журналістка) і вам потрібно написати статтю на тему «Поступова ліквідація автономії українських князівств у XIV–XV ст.». Складіть план статті. Зробіть це у своїх зошитах.
 15. Які зміни в політичному становищі українських земель сприяли перетворенню Волинського князівства в 1452 р. та Київського в 1471 р. на воеводства?

§ 20. ДЕРЖАВА ФЕОДОРО ТА КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

- Пригадайте, що вам відомо з історії стародавнього світу про колонізацію причорноморських територій.

◆ 1. Середньовічна держава Феодоро

Кримський півострів з античних часів був батьківщиною багатьох народів. Тут жили таври, скіфи, греки, сарматські племена аланів. З часів Великого переселення народів сюди перебралися частина готів, гунів і слов'ян.

У ранньому Середньовіччі за Крим боролися Хозарський каганат і Візантійська імперія. Розгром каганату Святославом Ігорьовичем у 965–968 рр. сприяв посиленню в Криму впливу Візантії.

Залишки фортеці Мангуп.
Сучасне фото

У XII ст. в степовій зоні півострова поселилися половці. Візантійці контролювали південне морське узбережжя з розташованими там містами. Після захоплення Константинополя хрестоносцями в 1204 р. візантійські володіння в Криму стають зоною боротьби між Венеціанською та Генуезькою торговими республіками. Урешті після кількох угод із Золотою Ордою генуезці закріпили за собою південно-східне узбережжя Криму. Центрами їхніх володінь стали портові міста Кафа (Феодосія), Джаліта (Ялта), Лупіко (Алупка) та ін.

На початку XV ст. в південно-західній частині Криму, яка раніше належала Візантії, утворилося **князівство Феодоро**. Його столицею було місто-фортеця з такою самою назвою на горі Мангуп. З письмових джерел відомо, що Феодоро було залежним від Золотої Орди. Найважливішими населеними пунктами, окрім столиці Феодоро (Мангуп), були фортеця та порт Каламіта, які пізніше отримали назву *Інкерман*, замок і поселення Фуна біля сучасної Алушти й замок на горі Сандик-Кая, південніше сучасного Бахчисарая.

Населення князівства сповідувало православ'я. Місто Феодоро було центром митрополії, яка підпорядковувалася Константинопольському патріархові. Етнічний склад населення був неоднорідний. Відомо, що там проживали греки, готи, алани, татари та караїми¹.

Політика князівства базувалася на союзі з православною Візантією. Дружні відносини в держави Феодоро були й з кримським улусом² Золотої Орди, а згодом — з Кримським ханатом³. А ворогували феодорити з Генуезькою колонією в Кафі. Війни велися за володіння торговельним портом Чембало (Балаклавою).

У 1453 р. турки-османи оволоділи Константинополем. Слідом за столицею османи підпорядкували собі всі володіння зруйнованої Візантійської імперії. У 1475 р. сильний турецький флот захопив південне узбережжя Криму. Пів року оборонялася столиця Феодоро, але турки оволоділи містом, полонили й стратили його володаря. Після цього князівство Феодоро разом з генуезькими колоніями й усім Південним узбережжям Криму стало провінцією Османської імперії.

◆ 2. Утворення Кримського ханства

Під час монгольської навали на Руські землі під владу монголів потрапив і Крим. Якщо Чернігівщина, Новгород-Сіверщина, Київщина та певною мірою Галицько-Волинська держава були у васальній залежності від монгольських ханів, то південноукраїнські степи та Крим, де проживали тюркомовні кочівники, зокрема половці, безпосередньо ввійшли до складу Золотої Орди.

Усі народи й племена, які з найдавніших часів населяли Крим, стали предками сучасних кримських татар. Спільну назву «татари» вони отримали після монгольської навали.

У XIII ст. до кримських міст почала переселятися значна кількість вірмен та італійців. Італійці, зокрема генуезькі купці, почали засновувати на Кримському узбережжі свої факторії⁴, що стали головними посередниками в торгівлі між Сходом і Заходом.

Найбільшою факторією в Криму, заснованою в другій половині XIII ст., була Кафа, яка незабаром перетворилася на великий центр торгівлі. Недобру пам'ять вона залишила як невільницький ринок. Тут кримські воїни збували захоплених під час набігів на сусідні землі бранців, яких потім купці вивозили до Генуї

¹ *Караїми* — імовірно, нащадки хозар, які сповідують іудейську релігію. Майже тисяча караїмів досі проживає в Криму.

² *Улус* — удільне володіння монгольського хана на території Центральної Азії та Східної Європи.

³ В історичній літературі терміни «ханство» і «ханат» використовують як синоніми.

⁴ *Факторії* — торговельні й військово-адміністративні пункти іноземних купців.

та Александрії, де продавали в рабство. Окрім Кафи, генуезькими факторіями стали Чембало (Балаклава), Солдая (Судак), Боспоро (Керч), Тана в гирлі Дону та ін.

У давнину Кримський півострів називали *Таврією*. У XIII ст. татари називали Кримом місто Солхат. Поступово, у XIV–XV ст., назва поширилася на весь півострів («Кирим» у перекладі з татарської означає «рів, укріплення»).

Послаблення центральної влади в Золотій Орді призвело до її розпаду на окремі ханства й Орди. Протягом 20–40-х років XV ст. під керівництвом нащадків Чингісхана — Гірейів — від Золотої Орди відокремилася Кримське ханство.

У 1428 р. Хаджі-Гірей розпочав боротьбу за Крим. У 1443 р. він став зватися ханом (тоді ж закінчилася багаторічна боротьба за незалежність Криму від Золотої Орди). Створена ним у 1449 р. держава — Кримське ханство — проіснувала майже три з половиною століття. Перша столиця — місто Солхат, а згодом її перенесли до Бахчисарая.

У 1449 р. Хаджі-Гірей проголосив себе незалежним володарем Криму. Однак самостійним Кримське ханство було недовго. Незабаром воно потрапило в залежність до Османської імперії.

У 1478 р. хан Менглі-Гірей визнав себе васалом турецького **султана**. Південь Криму — колишні візантійські володіння — входив не до ханату, а безпосередньо до Османської імперії.

◆ 3. Суспільний устрій та культура Кримського ханства

Кримські хани зберігали зовнішні ознаки суверенітету: карбували власну монету, здійснювали судочинство, мали митний кордон і право на самостійні зовнішні відносини. Однак турецькі султани отримали два суттєві важелі впливу на ханат. Вони могли усувати й призначати ханів і залучати кримські війська до військових походів.

Кримський ханат за своїм державним устроєм нагадував об'єднання кочових племен, на чолі яких стояв воєнний ватажок — хан. Він був одночасно верховним головнокомандувачем, правителем і власником території. Йому належала п'ята частина воєнної здобичі. При ханові діяв дорадчий орган (*диван*), до якого входили його заступники, головний тлумач ісламу та беги — ватажки татарських і ногайських племінних об'єднань. За віросповідною ознакою татари й ногаї були мусульманами.

У містах Криму проживало переважно немусульманське населення: греки, вірмени, євреї та ін. Відповідно до віросповідання вони об'єднувалися в самоврядні громади.

Кількість бранців — **ясир** (переважно з українських земель) — у п'ять разів перевищувала кількість підданих кримського хана. У Криму була поширена практика відпускати рабів на волю. Колишні невольники, які залишалися жити в ханаті, упродовж одного-двох поколінь зливалися з місцевим населенням, ставали членами мусульманських або інших віросповідних громад. Тож не дивно,

Султан — у країнах Сходу титул монарха, а також особа, яка має цей титул.

Ясир — бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час розбійницьких нападів на українські, російські й польські землі з XV ст. до 60-х років XVIII ст.

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

що візерунки на татарських головних уборах повторюють узори київських і подільських вишиванок.

Культура Кримського ханату, як і його населення, була неоднорідною. Кримські татари розмовляли кримськотатарською мовою, що утворилася на основі половецької. Нетюркські народи Криму створили власні мови, що були близькі до кримськотатарської. Література Кримського ханату розвивалася під впливом перських та османських взірців.

Серед ремесел найбільшого розвитку набули оздоблення металевих виробів (чеканка, інкрустація), обробка шкіри та виробництво килимів. Значним був видобуток солі. Її вивозили на українські землі й до Османської імперії. У Східній Європі та Туреччині користувалися попитом татарські луки. Однак найбільші прибутки населення Кримського ханату мало від воєн і работоргівлі.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Хаджі-Гірей побудував багато мечетей та шкіл, сприяв осілої татар, розвитку землеробства й ремесел, допомагав християнським монастирям. До сьогодні збереглися руїни збудованої ним мечеті в унікальному печерному місті Чуфут-Кале та його усипальниця, де згодом поховали і його сина Менглі-Гірея, онука Сахіб-Гірея.

На той час Крим був своєрідним рогом достатку, наповненим різними сортами яблук, слив, черешень, кавунами й динями, горіхами, медом, відбірним виноградом. Вироби кримських ремісників цінувались у багатьох країнах.

Крим був також визначним центром мусульманської освіти й мистецтв.

Цікавими є міжкультурні відносини українців і кримських татар. Етнограф Ф. Колесса й композитор М. Лисенко зазначали про спорідненість мелодики пісень та інструментальної музики двох народів. Художник М. Самокиш, який тривалий час жив у Криму, указував на спільні мотиви в орнаментах вишивок, створених татарками й українками. Згодом виявилось, що подібною була й історична доля цих двох народів, об'єднаних однією Батьківщиною.

(За матеріалами інтернету)

4. Походи кримських ханів на українські землі та їхні наслідки

У 1482 р. кримський хан Менглі-Гірей як союзник московського князя Івана III здійснив похід на українські землі. Його метою став Київ. Літопис сповіщає, що Менглі-Гірей «град Киев взяв и огнем сожже... полону безчисленно взяша, і землю Киевскую учиниша пусту». Відтоді українські землі майже не знали спокою.

Із середини XV ст. до середини XVI ст. війська кримських ханів здійснили 86 великих грабівницьких нападів на українські землі. За своїми наслідками набіги, організовані кримськими ханами, в Україну в XV–XVI ст. були не менш руйнівними, ніж монгольська навала. У результаті — величезні втрати населення, передусім незахищеного міськими мурами, тобто сільського. Демографи¹ підраховали: втрати України від набігів кримських ханів становили 2–2,5 млн осіб.

Напади кримських ханів спричинили зникнення української людності на Чорноморському узбережжі, а згодом і північніше. Південно-східні українські землі — Наддніпрянщина й Побужжя до Полісся та Західного Поділля — систематично спустошувалися. Черкаси, Канів, Кам'янець-Подільський, Бар і Вінниця стають українськими прикордонними містами.

Завдання та запитання

1. Які народи населяли Кримський півострів: а) за античних часів; б) з часів Великого переселення народів?
2. Які держави суперничали за Крим у ранньому Середньовіччі?
3. Яку релігію сповідувало населення князівства Феодоро?
4. Які народи становили населення князівства Феодоро?

5. Покажіть на карті (с. 135) або в історичному атласі, де знаходилася держава Феодоро.
6. Позначте на контурній карті факторії генуезьких купців у Криму.

¹ Демографія — наука, що вивчає кількість і склад народонаселення.

- 7*. Замалюйте різними кольорами на контурній карті землі сучасної України, які в XIV–XV ст. були підвладні іншим державам. Зробіть відповідні написи.
8. Позначте на контурній карті стрілками напрямки набігів турецьких і кримських ханів на українські землі. Які міста стали прикордонними та стримували ці набіги?
9. Чому, на вашу думку, під час набігів турецьких і кримських ханів значну кількість людей забирали в полон?
10. У 1478 р. кримський хан визнав сюзеренітет Османської імперії, а з 1482 р. розпочалися постійні напади татар на українські землі. Чи існував зв'язок між цими подіями? Дайте розгорнуту відповідь.

§ 21. СУСПІЛЬНЕ ТА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ в XIV–XV ст.

- Пригадайте, що означають терміни «князь», «шляхта», «боярство». Хто такі феодалі, сеньйори й васали?

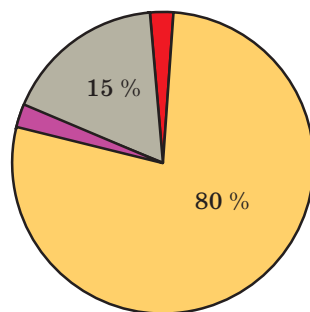
1. Соціальна структура¹ українського суспільства

Соціальна структура українського суспільства була неоднорідною. Залежно від того, до якої держави відійшли українські землі, вона мала свої особливості.

В основі соціальної піраміди, як і раніше, перебували селяни. Серед них були як особисто вільні, так і прикріплені до свого наділу. Цей поділ не був остаточним, і статус селянина міг змінюватися. Вільними селянами й утікачами, які приходили жити в міста, поповнювалася така верства населення, як міщани.

Після смерті Вітовта з другої третини XV ст. розпочинаються набіги кримських татар на Україну. Постійна загроза з півдня призвела до уповільнення процесу заснування і розвитку міст на Поділлі й у Південній Київщині. Для міст інших регіонів України на той час стає характерним збільшення кількості іноземців — поляків, німців, вірмен, італійців та євреїв. У Галичині польське населення з'являється і в селах. Сюди переселяються дрібна шляхта й католицькі ченці. Духовенство продовжувало відігравати важливу роль у житті українського суспільства. Після приєднання більшості земель Галицько-Волинської держави до Польщі та підписання Кревської унії на українських землях, крім православного, з'являється і католицьке духовенство.

Привілейованою верствою населення, яка не платила податки, але несла збройну службу, була шляхта. Це єдина верства населення середньовічного суспільства Польщі й Литви, яка брала участь у політичному житті держави та мала при-

- шляхта (2,5 %)
- селяни
- міщани
- духовенство (2,5 %)

Діаграма соціальної структури українського суспільства XIV–XV ст.

¹ Соціальна структура — будова та склад суспільства; життя і відносини різних суспільних верств.

вілеї. Обіймати державні посади мали право лише представники шляхти. У суді слово шляхтича не потребувало жодних підтверджень. За образу шляхтича простолюдина жорстоко карали. Окрім станових привілеїв (володіння земельною власністю, наявність герба), шляхтич мав і обов'язки, найголовніший із яких — боронити зі зброєю в руках свою батьківщину. Якщо ж шляхтич переселявся в місто та починав займатися ремеслом чи торгівлею, то він втрачав свої привілеї. У разі ж причетності до крадіжки позбавлявся і звання шляхтича.

Шляхта не була однорідною, а поділялася на кілька прошарків — дрібна, середня та велика (магнати). Дрібна та середня шляхта отримувала для користування землі за несення військової служби. Окрім того, до обов'язків шляхти входило утримання в доброму стані фортець та оборонних споруд. Інколи відмінність між селянами та збіднілою дрібною шляхтою була незначною. Однак ці дві верстви ніколи не зливалися. Адже належність до збройного люду гарантувала шляхтичам особисту незалежність і свободу.

Розпад Золотої Орди супроводжувався кривавими внутрішніми протистояннями. Татарські мурзи, що зазнали поразки, шукали притулку в українських землях Великого князівства Литовського. Уже 1370 р. при поході в Пруссію в литовських військах фігурують татари. Першим ханом, який утік до Київського князівства, був претендент на ханський престол Тохтамиш. 1398 р. він зі своїми підданими попросив захисту в литовського правителя Вітовта й отримав дозвіл поселитися між Каневом і Черкасами. Чималу кількість службових татар становили ті князі та мурзи, які прийняли зверхність удільних володарів Великого князівства Литовського добровільно.

Шляхту, яка походила від колишніх бояр, називали *панамі*, вона володіла спадковими вотчинними землями.

Приватне землеволодіння було найсуттєвішою відмінністю української шляхти від московського дворянства. Коли в 1508 р. князі Глинські підняли заколот проти правителя Литви, їх не підтримала решта православної шляхти. За її свідченнями, причиною було те, що «у Литві й Польщі пани є самі по собі, а в Москві — з милості правителя».

Князі й пани брали участь у великокнязівській раді (пани-рада), що складалася з авторитетних і багатих родин, і впливали на перебіг політичних подій у Литовській державі.

На відміну від земель, що входили до складу Литовської держави, де пани були місцевого руського походження, у Галичині, що відійшла до Польщі, панивну верхівку становили переважно поляки. Місцеві руські бояри після невдалої боротьби з Польщею або повтікали до сусідньої Волині, або ополячилися, злившись із польською знаттю. Переїнявши католицьку віру та польську мову, вони обіймали високі пости в Польській державі, поступово втрачаючи зв'язок із власною культурою та історією. Тільки дрібна руська шляхта залишилася вірною власній мові, культурі, православній вірі та традиціям дідів і батьків.

Наприкінці XV ст. зароджується нова соціальна верства суспільства — українське козацтво. У 1489 р. в одній із польських хронік трапляється перша письмова згадка про українських козаків. Основну частину цієї верстви становили городяни прикордонних міст і селяни-утікачі з панських маєтків. Згуртовували й упорядковували перші козацькі ватаги в Степу (Дикому полі) професійні вояки — руські шляхтичі.

2. Панівні верстви населення, їхнє повсякденне життя. Князь Костянтин Острозький

На Волині панівні верстви переважно склалися з місцевих. Однак якщо пани були місцевого, руського, походження, які зберегли свою національну ідентичність, то князі були нащадками двох давніх династій — руських Рюриковичів і литовських Гедиміновичів. Князі мали величезні земельні маєтки та неабияку владу — збирали податки, самостійно судили своїх підданих. Тільки князі мали право запечатувати листи червоним воском, як це робили королі. Князівська влада обмежувалася лише присягою на вірність великому князю та обов'язком допомагати йому під час війни. У походах місцеві князі виступали на чолі власних військових загонів зі своїми корогвами¹.

Князі у Великому князівстві Литовському були найвищою верствою суспільства. Ні багатство, ні доблесть, ні слава не давали титул князя. Князем міг стати тільки син князя. Усе це підвищувало їх над шляхтою. Розшарування князівської верстви не привело до втрати значення князівського титулу. Навіть коли князі розорялися, втрачали свої маєтки та за майновим станом опускалися до рядової шляхти, вони все одно займали перші місця у великокнязівській раді.

Князі пишалися своїм походженням, пам'ятаючи, що вони — нащадки могутніх володарів Русі-України. Найвищі державні посади у Великому князівстві Литовському та Польщі обіймали, як правило, представники князівських родин. Так, першим волинським воєводою² був князь Олександр Чорторийський, першими белзькими воєводами — князі з роду Правдзіч, брацлавськими — Роман і Григорій Сангушки.

Заможні князівські та панські двори були значними осередками культури. Вони впливали на розвиток писемності й книжної культури, а також науки, літератури, поезії і музики.

У князівських канцеляріях був досить високий рівень діловодства. Тут склали офіційні акти, формували архіви та бібліотеки, редагували літописи (нерідко за участю самих князів), перекладали й переписували книги. Більшість князів і шляхти, крім рідної, володіла латинською та польською мовами.

У князівських дворах відбувалися прийоми посольств, засідала пани-рада, проходили банкети, виступали музиканти та жонглери, приїжджали лікарі й астрологи, проводили лицарські турніри й змагання, полювання та інші заваби з церемоніалами, утримували звіринці.

Князі, будучи організаторами війська та керуючи розвитком військової справи, часто виступали ініціаторами й авторами технічних нововведень.

Серед української князівсько-шляхетської еліти було звичною справою підтримувати православну церкву. Князі часто були покровителями (патронами) монастирів і храмів. До наших днів дійшли відомості про благодійність київського князя Семена Олельковича, який відновив Успенську церкву Києво-Печерського монастиря, що була розорена ще Батиєм. Інші представники шляхти також заповідали православним церквам гроші, коштовності, книги та навіть маєтки.

¹ *Коро́ва* — 1. Полотнище, яке є емблемою країни, військової частини, організації тощо (синоніми — *прапор, знамено, стяг*). 2. Прикріплене до довгого держака полотнище, що несуть під час хресного ходу, із зображенням святих.

² *Воєво́да* — у Польщі та Литві королівський намісник у мирний час і воєначальник під час війни.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Однією з найбагатших і найвпливовіших князівських родин були Острозькі, які вели свій рід від волинської гілки Мономаховичів. Їм належала третина земельних володінь Волині, міста Острог, Ізяслав, Корець та ін. Острозькі були учасниками повстання проти польського короля, воювали на стороні Свидригайла. Яскравим представником цієї князівської родини був **Костянтин Острозький** (1460–1530). Протягом життя він обіймав різні високі державні посади: був брацлавським і вінницьким намісником, луцьким старостою¹, а згодом і великим **гетьманом** литовським.

Невідомий автор.
Князь Костянтин
Острозький.
XVII ст.

Очолювані Костянтином Острозьким загопи понад 60 разів брали участь у боях з військами кримських ханів. Він прославився насамперед тим, що зумів домогтися перелому у війні з кримськими татарами, застосувавши нову, винайдену ним самим тактику ведення бою. На ворога нападали, коли той повертався, обтяжений здобиччю і бранцями, утративши швидкість і маневреність.

Найбільш відомі та переможні битви відбулися під **Вишнівцем** на Волині (1512) і на **річці Ольшаниці** на Київщині (1527). Натиск південних сусідів було зупинено, а спустошені ними південні райони Поділля та Середньої Наддніпряниці знову почали заселятися. Костянтин Острозький брав участь у литовсько-московських війнах. Будучи великим гетьманом литовським, завдав нищівної поразки московському війську в битві під **Оршею** (1514). Костянтин Острозький із 30-тисячним військом переміг 80-тисячну армію московитів, зупинивши московську експансію на українські землі.

Будучи православним, Костянтин Острозький надавав чималу матеріальну й політичну підтримку розвитку церковно-культурного життя. Він боровся за відновлення духовної величі Києво-Печерської лаври.

Як визначну людину свого часу, його з великими почестями поховали в цьому святому місці.

Протягом усього литовсько-руського періоду князівська верства залишалася носієм і виразником державницьких традицій українського народу. Вона зберігала та передавала наступним поколінням історичну пам'ять про державну велич і силу Русі-України й істотно впливала на всі галузі життя суспільства.

Гетьман (від старонім. *Hauptmann* — командувач) — так у Польсько-Литовській державі називали головнокомандуючого військами. У XVI–XVII ст. — керівник Війська Запорозького.

¹ *Староста* — представник великого князя, який здійснював управління староством. Староство — частина державних королівських земель у Польщі та Великому князівстві Литовському.

3. Церковне життя на українських землях

У Великому князівстві Литовському православна церква була не тільки духовною наставницею народу, а й відігравала значну політичну роль.

З XIV ст. Литовська та Московська держави змагалися за київську спадщину та право називатися центром «збирання руських земель». Для цього вони використовували православну церкву, яка була символом історичної пам'яті народу. У цій боротьбі важливим питанням було місцезнаходження митрополії — центру церковної провінції.

Після монгольської навали резиденція київських митрополитів формально залишалася в зруйнованому Києві. Але фактично наприкінці XIII ст. вони перебралися спочатку у Владимир на Клязьмі, а згодом у Москву (1325 р.). Однак офіційно Київ продовжував залишатися центром митрополії, а самі митрополити й далі титулувалися як Київський і всієї Русі.

Фактичне перенесення резиденції Київського митрополита до Північно-Східної Русі спонукало Галицько-Волинське князівство створити свою митрополію. За правління короля Юрія I Львовича була створена Галицька митрополія, яка з перервами існувала протягом XIV ст. Наприкінці XIV ст. після занепаду Галицько-Волинської держави її ліквідовують, і Київська митрополія знову стає єдиною.

Церковні парафії, що підпорядковувалися Київському митрополиту, виявилися розділеними між двома державами — Московською та Литовською. Кожна сторона намагалася мати свого ставленика на митрополичій кафедрі й посилала до Константинополя на висвячення в митрополити кандидата.

Боротьба двох держав за панування в церковній сфері призвела до розколу Київської митрополії. У грудні 1448 р. Собор (зібрання) єпископів у Москві обрав, не питаючи згоди Константинополя, митрополитом рязанського єпископа Іону. Це був останній митрополит, який титулувався як Київський і всієї Русі. Його наступник уже називав себе митрополитом Московським і всієї Русі. І хоча Константинопольський патріарх не визнав цього рішення, з 1448 р. православна церква в Московському князівстві стала автокефальною, тобто незалежною від Константинополя.

Православна церква на українських землях залишалася під управлінням Константинопольського патріарха, який у 1458 р. висвятив на Київську митрополію Григорія Болгарина. Москва не прийняла його. А Казимир IV, великий князь литовський і король польський, визнав повноваження Григорія. Так, з колись єдиної Київської митрополії утворилося дві — *Московська* й *Київська*.

Завдання та запитання

1. Як ви розумієте термін «пани-рада»?
2. З якої верстви населення походили магнати?
3. Коли зародилася нова соціальна верства суспільства — українське козацтво? Хто становив основну частину цієї верстви?
4. За яких обставин Григорій Болгарин став Київським митрополитом?

5. Пригадайте з курсу історії середніх віків «феодальну драбину» і намалюйте в зошитах структуру українського суспільства у Великому князівстві Литовському в першій половині XV ст.
6. Складіть історичний портрет князя Костянтина Острозького.

7. Проаналізуйте процес розпаду єдиної Київської митрополії на дві — Московську та Київську.

§ 22. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ

- *Пригадайте, хто з українських видатних поетів був кріпаком. Поясніть на цьому прикладі зміст такого явища, як кріпацтво.*

◆ 1. Становище й повсякденне життя селянства

Основою економічного життя України в XIV–XV ст. залишалися землеробство, скотарство, ремесла й традиційні промисли: мисливство, рибальство та бортництво.

Постійні татарські набіги призвели до перетворення просторих родючих земель на південь від Брацлава, Корсуня, Черкас і Полтави на Дике поле. Там розвивалась особлива форма господарювання — сезонне «уходництво». Мешканці прикордонних міст і сіл ішли на літні промисли — «уходи». Вони ловили та в'ялили рибу, полювали, збирали мед.

У різних місцевостях України рівень розвитку землеробства був неоднаковим. Найкраще воно розвивалося на західноукраїнських землях. Водночас у південноукраїнських степах, що славилися своїми багатими ґрунтами, землеробство не могло розвиватися через небезпечне сусідство з кримськими кочівниками. Тут більше були поширені промисли.

Крім землеробства, розвивалося тваринництво, городництво та бджільництво, у панських маєтках і при монастирях — садівництво. У селянських господарствах, що й надалі мали натуральний характер, виробляли сукно та полотно, вичиняли шкіри й робили упряж для коней та волів, шили одяг, виготовляли дерев'яні речі для господарства й побуту, гончарний посуд. Майже в кожному селі був свій коваль.

Вітряний млин (вітряк)
с. Пирогове. м. Київ.
Сучасне фото

З розвитком інженерних знань в Україні почали будувати вітряні млини (вітряки). На відміну від водяних, відомих тут з XI ст., вітряки з'явилися пізніше й набули поширення на рівнинних місцевостях, де не було річок з великим перепадом рівня води. Млини, що спочатку використовували для розмелювання зерна, у пізньому Середньовіччі набули нових функцій: валяння сукна, кування великих залізних виробів, виготовлення паперу, розпилювання колод, обробка шкір та ін.

Селяни, як і раніше, жили громадами, що склалися з родинних колективів — *дворищ*, котрі об'єднували кілька селянських господарств — «дими». Дворища володіли й спільно користувалися сільськогосподарськими угіддями — сіножатями та водоймами. Сільська громада на своєму зібранні, що називалося

копа, розподіляла між дворищами всі податки. У селах існував *копний суд*, який вели обрані громадою судді — *копні мужі*. Копний суд здійснював розслідування злочинів і визначав покарання. Він діяв за звичаєвим правом і «Руською правдою». Копний суд міг засудити до штрафів, відшкодування збитків, тілесних покарань і навіть смертної кари. Поступово він був замінений *вотчинним (панським) судом*.

Більшість селян вважалась особисто вільними людьми — «похожими», вони могли піти від господаря, виплативши йому відступне продуктами чи грошми. Розширення товарно-грошових відносин, зростання потреби виробництва продуктів землеробства призвели до змін у правовому статусі селян. Феодали починають створювати власні великі господарства — *фільварки*¹, до яких включають і громадські землі.

Селяни змушені були відробляти різні повинності. Залежно від виду повинності, селян поділяли на *данників*², *тяглових*³ і *слуг*. Так, відомо, що вільні селяни-данники Волині та Київщини в першій половині XV ст. давали з одного лану⁴ по одному-два відра меду, по колоді (майже 310 л) вівса або жита та 20–30 грошів. У другій половині XV ст. вони мушили платити з лану вже по 20–50 грошів.

Відхід селян від панів поступово обмежується, а потім і взагалі забороняється. Кількість таких «непохожих» (невільних) селян у другій половині XV–XVI ст. рік у рік збільшується.

Першим відомим законодавчим актом, що ознаменував початок **закріпачення селянства**, було рішення шляхетського сейму Галицької землі **1435 р.** Згідно з ним, селянин мав право піти від свого пана лише на Різдво, давши велику на той час суму грошей, а також значну кількість продуктів харчування. Наступні державні акти Польського королівства та Великого князівства Литовського ще більше прив'язували селян до їхніх панів. До XVI ст. п'ята частина всіх селян була вже **кріпаками**.

За користування панською землею кріпаки змушені були платити феодалові податки. Найважчим серед них була *панщина* — робота в господарстві власника, тривалість якої сягала від одного до чотирьох-п'яти днів на тиждень.

Майнове й суспільне становище людей визначало великою мірою їхній побут. У будівництві житла зберігалися традиції Русі-України. У багатих на ліси

Кріпаки — селяни, які господарювали на землях феодалів і підлягали їхній владі. Згодом (у XVIII–XIX ст.) кріпаки перейшли в повну власність до своїх панів (їх продавали, дарували, передавали в спадщину).

¹ *Фільварок* — велике багатогалузеве панське господарство, засноване на праці кріпаків та орієнтоване на виробництво збіжжя на продаж.

² *Данник* — селянин, який сплачував данину (грошову або натуральну) за користування орними землями й угіддями.

³ *Тяглий (тягловий)* — залежний селянин, який працював у господарстві свого володаря, використовуючи власну робочу (тяглову) худобу й інвентар.

⁴ *Лан* — земельний наділ, площа якого становить 30 моргів, або 16,8 га.

Ткацький верстат.
Реконструкція

Поліссі й Прикарпатті основним будівельним матеріалом було дерево. На Поділлі та в Галичині під час будівництва жител, крім дерева, використовували камінь. Житла, сплетені з хмизу й обмазані глиною (мазанки), були характерними для степових районів Поділля та півдня Київщини.

У створенні українського національного одягу продовжували традиції Русі-України. Він мав такі загальні характерні ознаки: нечисленність частин убрання, простота крою, перевага світлих кольорів (домоткані тканини), спокійні барви прикрас і відсутність зайвого оздоблення.

Основою національної кухні українського народу залишалися, як і в часи Русі-України, страви із зернових. Найголовнішим у харчуванні був житній хліб, найпоширенішою в XIV ст. — кашоподібна або ще більш тягуча у вигляді супів варена їжа із зерна вівса, ячменю, проса й інших злаків. На столі шляхтичів частіше були м'ясні страви. Серед напоїв — квас, пиво та мед. Однією з давніх страв, відомих в Україні в XIV ст., був вівсяний кисіль. Його готували з пророщеного зерна.

Як бачимо, землеробство мало визначальний вплив і на спосіб життя, і на харчування українців.

◆ 2. Зростання міст. Магдебурзьке право

На українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, зростання міст відбувалося повільно. Це було пов'язано передусім з набігами кримських загонів, які постійно завдавали збитків економіці краю. У зв'язку з цим міста мали здебільшого оборонний характер. За своїми заняттями жителі міст мало чим відрізнялися від селян. Зазвичай це були промисли та землеробство на землях, розташованих біля міста.

У XIV–XV ст. в Галичині та в західній частині Поділля, що входили до складу Королівства Польського, навпаки, спостерігається швидке зростання міст. Вони стають центрами ремесла й торгівлі, осередками освіти, культури та науки. Бурхливий розвиток міст був пов'язаний насамперед з уведенням **магдебурзького права**. Про отримання цього статусу свідчили особливі грамоти, які писали на пергаменті латинською мовою з високохудожнім оформленням. Грамоти скріплювали власноручним підписом монарха та вислими печатками на червоних шнурках.

Міста виникали на землях, що належали державі чи великим землевласникам та опинялися під їхньою владою. Спочатку їхнє становище було доволі безправне: городяни виконували безліч повинностей (у тому числі відбували військову службу в міському ополченні), сплачували численні податки (за провіз територією міста товару, за право будувати будинки, право торгувати). Згодом, з появою німецьких колоністів-ремісників і купців, міщани за немалу плату по-

Магдебурзьке право — право міст на самоврядування.

чали укладати з власниками міст договори, які називалися *магдебурзьким правом*, або *німецьким*. Згідно з ним, міста виходили з-під управління князівських, королівських намісників чи власників землі, на якій було розташоване місто, й отримували право на самоврядування з власним судочинством.

Органом самоврядування міста був магістрат¹, очолюваний війтом². Війта призначав уряд чи король, або його обирали городяни. Магістрат, до якого входили лише мешканці міста, повністю керував міським життям — господарством, фінансами, дотриманням порядку, судочинством. До магістрату обирали заможних і впливових людей, які користувалися повагою городян, мали хорошу освіту та були не молодшими 25 років. Магістрат поділявся на раду й лаву.

Магдебурзьке право сприяло розвитку міського життя, його економічній розбудові, зростанню чисельності населення. На території України першими магдебурзьке право отримали міста: Володимир-Волинський (1324 р.), Хуст (1329 р.), Сянок (1339 р.), Львів (1356 р.), Кам'янець (1374 р.).

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ

З грамоти короля Владислава (Ягайла) про надання м. Луцьку магдебурзького права

Оскільки людській природі властиво нічого тривало не втримувати в пам'яті, виникає необхідність занотовувати вчинки людей на письмі, щоб вони не зникли з плином часу. Тому ми, Владислав, з ласки Божої, король Полонії, а також Краковії, Сандемірії... найвищий князь Померанії та Русі, сповіщаємо змістом цієї грамоти всіх, кого це стосується, разом і кожного зокрема, як теперішніх, так і прийдешніх, хто про це довідається, що, віддаючи почесні, заслужені послухом, який воеводи, прелати, бояри, воїни, знать та інші корінні жителі землі Луцької надають короні королівства нашого Польського, з уваги на почесні, милість та інші заслуги, даємо та щедро відпускаємо прелатам, боярам, воїнам і знаті землі названої, Луцької, як перебуваючим у вірі святій римської церкви, так і східної чи грецької, — усі права та свободи. А названим городянам, таким як поляки, німці, русичі, надається право німецьке.

Дано й діялося у Львові в четвер, найближчий до дня всіх святих року Божого 1432 (31 жовтня 1432 р.).

1. Яким верствам населення адресована грамота?
2. Як ви думаєте, якою мовою була написана грамота в оригіналі: а) давньоукраїнською; б) польською; в) латинською; г) литовською?

3. Міське населення. Розвиток ремесел і торгівлі

Міста поділяли на королівські, приватні та церковні. З другої половини XIV ст. в українських містах, розташованих у межах Польщі, збільшується чисельність іноземних колоністів, здебільшого німців, а також поляків, вірмен, татар та євреїв. До того ж у містах осідали переважно багаті колоністи, відтісняючи на задній план корінне міщанство. Це призвело до того, що вже на

¹ *Magistrát* — орган міського самоврядування в містах, що користувалися магдебурзьким правом.

² *Víit* — керівник місцевого (міського чи сільського) управління або самоврядування в середньовічній Німеччині, Великому князівстві Литовському, Польщі та в Україні.

Площа Ринок. м. Львів.
Сучасне фото

початку XV ст. українці становили меншість у таких великих містах, як Львів, Перемишль, Володимир.

У містах у той час зводили здебільшого дерев'яні будинки. Що ближче до центру міста (цей район називали Ринком), то більше траплялося кам'яних будинків, у яких жили багаті міщани. За ринковою площею знаходилися вулиці, де селилися люди однієї національності. Так, наприклад, у Львові й досі збереглися назви вулиць із тих далеких часів — Руська, Вірменська, Староєврейська. Від нападів ворогів місто захищали

глибокі рови, міцні мури й укріплені замки. Удень і вночі чергувала сторожа, яка пильнувала ворога та пожежу. Середньовічні міста дуже потерпали від пожеж. Адже пожежа в дерев'яному будинку швидко перекидалася на сусідні, бувало, що дощенту вигорали не лише цілі вулиці, а й усе місто. У випадку небезпеки трубач на вежі подавав умовний сигнал.

Брами міста зачиняли із заходом сонця, а ключі зберігалися в міського голови. Лише у виняткових випадках брами відчиняли вночі. Міщан об'єднували релігійні свята, спільне виконання різних повинностей, оборона міста в часи ворожих нападів і війн.

Міста дедалі більше перетворювалися на центри ремісництва й торгівлі. У них працювали кравці, кушніри, шевці, чоботарі, ковалі, зброярі й інші майстри. Продукція призначалася не безпосередньому замовникові, а на внутрішній і зовнішній ринки. Професійний поділ уже був досить значним. У Львові, наприклад, наприкінці XIV — на початку XV ст. налічувалося не менше 36 ремісничих спеціальностей.

ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІ МІСТА

Житомир — одне з найдавніших міст України. Ще з часів середньовіччя та досі Житомир був і є адміністративним центром регіону. Поблизу міста археологи виявили поселення і кургани епохи бронзи, раннього залізного віку. У межах міста розкопано також могильники VII ст. та залишки староруського городища X–XIII ст.

У 1444 р. Житомир отримав магдебурзьке право. Місто росло й будувалося, розвивалися ремесла та торгівля. У центрі побудували замок. У 40-х роках XVI ст. він був перемурований та укріплений за проектом місцевого зодчого Семена Бабинського. Міцні стіни твердині були оточені оборонним ровом, заповненим водою. Після Люблінської унії 1569 р. Житомир потрапив під владу Польщі.

У XIV ст. на західноукраїнських землях, а в XV ст. й на решті території для захисту власних інтересів почали утворюватися цехи — замкнуті виробничі організації, професійні об'єднання ремісників однієї чи кількох споріднених спеціальностей у містах, що користувалися магдебурзьким правом. Найдавніші відомості про них зафіксовані у Львові та Перемишлі. Кожний цех мав *статут*, яким регулювалися не тільки виробничі питання (закупівля сировини, умови виробництва товарів та їхнього збуту), а й відносини ремісників, як усередині цеху,

так і поза ним. Цех, яким керував *цехмістр*, складався з *майстрів*, *підмайстрів* та *учнів*. Кількість цехів у містах поступово зростала.

Так, у Львові наприкінці XIV ст. існувало чотири цехи, а через 100 років їх було вже 14. Цеховики не тільки працювали пліч-о-пліч, а й брали участь у різних міських святах і цехових церемоніях — братських обідах, зібраннях у дні церковних свят, похоронах робітників цеху.

Оскільки за статутом робітником цеху міг бути тільки католик, це стримувало входження в цехи українців. Тому особливістю українських міст була значна кількість нецехових майстрів — *партачів*¹. Оскільки в містах забороняли продавати ремісничі вироби, що були виготовлені поза цехом, партачі реалізовували свою продукцію на ярмарках², на які не поширювалися ці обмеження.

Розвиток ремесел і збільшення кількості цехів, що виробляли товари для продажу, активізували внутрішню торгівлю. Крім того, через українські землі проходили важливі торговельні шляхи, що єднали північ і південь, схід і захід. Найбільшими центрами торгівлі були Київ, який стояв на шляху Азія–Крим–Московська держава, і Львів, що з'єднав Західну Європу з Московською державою та арабським Сходом. Ці міста були торговельними й транзитними центрами, де частину товарів продавали, а решту направляли далі.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Міста росли й багатіли передусім завдяки торгівлі. Досвідченими мореплавцями та вправними купцями були італійці. Венеціанські й генуезькі купці мали свої колонії в Криму й інших приморських центрах торгівлі на півдні України — нинішніх Білгороді-Дністровському, Одесі, у гирлі Дніпра. Італійці торгували також у Львові, Луцьку та Кам'янці.

Сучасна українська банківська та торговельна термінологія демонструє ряд запозичень з італійської мови: *авізо*, *конто*, *брутто*, *нетто*, *ломбард*. Слово *банк* походить від італійського *банка* — лавка, на якій купець виставляв свій товар, а *мінйяло* — гроші. Коли банка-лавка переверталася (*рото*) і товар чи монети падали в багнюку або пил, купець ставав банкрутом.

А з німецької мови до нашої запозичено слово *ярмарок* (річна торгівля). Зі східних мов — *базар*, слово, що вживають з українськими *торг*, *торговиця* та *торгівля*.

¹ *Партач* — це слово набуло зневажливого, негативного значення: невмілий робітник, який усе псує, за що береться.

² *Ярмарок* — щорічний великий торг, який улаштовують регулярно, для продажу й купівлі товарів. *Контрактовий ярмарок* — торг, на якому укладали контракти (угоди) на оптовий продаж і купівлю товарів.

Завдання та запитання

1. Хто такі *селяни-данники*?
2. Охарактеризуйте процес закріпачення селян у XIV–XV ст.

3. Які міста були найбільшими центрами традиційної торгівлі?
4. Чи притаманні явища, описані в джерелах, магдебурзькому праву?
 - «...*Ми, Владислав, дякуючи Богові, король, даємо та щедро відпускаємо прелатам, боярам, воїнам і знаті землі Луцької, як перебуваючим у святій римській церкві, так і в східній чи грецькій, — усі права та свободи. А названим громадянам, таким як поляки, німці, русичі, надається право німецьке...*»
 - «...*Обов'язком ради й бурмистрів є принаймні раз на тиждень, коли вимагатиме потреба, збиратися в ратушу, радитися про добро громади, здобувати нові користі для громади й запобігати шкодам, залагоджувати й розсуджувати всілякі спори ...*»
 - «...*Львівські золотарі не мають між собою терпіти ані приймати жодного майстра-єретика чи схизматика, лише католиків, котрийсь єретик або з вірменів поєднався з Римською церквою...*»
 - «...*Окрім цього, вони мають наглядати за пекарями, різниками й шинкарями, пильнувати обману в мірах і вагах під час продажу їжі, напоїв та іншого товару...*»

5. Порівняйте житла селян у різних регіонах. Які будівельні матеріали вони використовували?
6. Поясніть, що таке *цех* у середньовічному місті. У зошитах накресліть структуру цеху.
7. Поясніть, чому бурхливий розвиток міст у Галичині та на Поділлі був пов'язаний з магдебурзьким правом.
8. Як ви вважаєте, чи було збільшення іноземних колоністів в українських містах, розташованих у межах Польщі, прогресивним явищем? Обґрунтуйте відповідь.

9. Уявіть, що ви середньовічні купці. Які товари, звідки й куди ви будете везти для торгівлі?
10. Знайдіть в інтернеті додаткову інформацію про водяні й вітрові млини в Україні: застосування, механізм дії тощо.

§ 23. ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КУЛЬТУРИ XIV–XV ст.

- *Пригадайте найвидатнішу, на вашу думку, архітектурну пам'ятку України, побудовану до монгольської навали. Чи збереглася вона до наших днів?*

◆ 1. Особливості розвитку української культури

У XIV–XV ст. розвиток культури на українських землях мав свої особливості. Передусім це було пов'язано з тим, що українці не мали власної держави, їхні землі були роз'єднані й перебували в складі інших держав, які не дбали про розвиток української культури. У цей період українським землям продовжували дошкуляти турецько-кримські набіги. Під час цих нападів у вогні пожеж згоріли церкви, монастирі, школи й інші освітні та благодійні заклади, бібліотеки й архіви. Це затримувало розвиток освіти та культури в цілому. В українських містах збільшується кількість іноземних колоністів, що, з одного боку, спричи-

няє поступове витіснення з великих міст руської (староукраїнської) мови, культури, православної церкви, а з іншого — приносить із собою здобутки західно-європейської культури, освіти, науки та технічні досягнення.

2. Освіта

За цих умов єдиним осередком української національної самобутності, духовності й культури залишалася православна церква. Православні церкви та монастирі й надалі були центрами освіти. У школах, що діяли при монастирях, церквах, благодійних установах і маєтках, навчалися діти не лише феодалів і багатого міщанства, а й селян і ремісників. Підручниками були церковні книги, а вчителями — духовенство. Діти вивчали азбуку та склади, потім — читання, ще пізніше — арифметику, навчалися церковних співів і письма.

Наприкінці XIV ст. на українських землях при католицьких монастирях і костелах починають відкривати латинські школи. Знання латини, що була в ті часи мовою католицької церкви, держави, науки та школи, відкриває українській молоді шлях до європейської освіти. Дедалі частіше українці їдуть здобувати вищу освіту в європейські університети. Найдавніші європейські університети діяли в Болоньї (Північна Італія) і Парижі (Франція). За їхнім зразком створювали інші університети в усій Європі, а науковці та студенти мандрували між ними, демонструючи, що для науки державних кордонів не існує.

У 1347 р. був відкритий Карлів університет у Празі, у якому навчалися вихідці з Великого князівства Литовського. У Карловому університеті був створений спеціальний литовський колегіум.

Коли в 1364 р. відкрився Краківський університет (Польща), то багато українців почали там здобувати вищу освіту. Більшість із них була синами ремісників і походила з великих міст. Українська молодь із Галичини й Волині навчалась у Краківському університеті від його заснування, а студенти з Лівобережної України та кияни з'явилися там уже в першій половині XV ст. В університетських документах згадується, що студентів-українців у Кракові надзвичайно багато, що вони уважні до наук і найдисциплінованіші, дуже рідко порушують статут навчального закладу.

Українці не лише навчалися в європейських університетах, а й робили наукову кар'єру. Особливо відзначився Юрій Котермак із Дрогобича (пізніше названий Юрієм Дрогобичем). 6 лютого 1478 р. Ю. Дрогобич писав у листі до краківського знайомого М. Чепеля: «Мені судилося бути бідним, постійно в клопоті й злиднях. Невеликий заробіток, який щодня здобуваю, дістається ціною постійної праці й величезних зусиль... Багато міг би я досягнути в науці, якби не мусив турбуватися про найнеобхідніше». Та матеріальні перешкоди не завадили українцеві здобути європейську славу. Адже відомо: якщо людина талановита, працююча й наполеглива, вона обов'язково досягне успіху.

У 70-х роках XV ст. Ю. Дрогобич здобув у Кракові вчені ступені бакалавра та магістра. Згодом він прибув до Болоньї, здобув ступінь доктора й викладав там астрономію та медицину, а в 1481 р. був обраний

Пам'ятник
Ю. Дрогобичу
(Котермаку).
м. Дрогобич

ректором цього університету. У 1483 р. в Римі вийшла друком його книжка «Прогностик» — про розташування небесних тіл. У праці з точністю до години було передбачено затемнення місяця, визначено географічну довготу багатьох міст, у тому числі вперше рідного Дрогобича, а також Москви й Вільна. Це перша відома друкована праця українського автора. Протягом 1488–1494 рр. Ю. Дрогобич працював професором медицини Краківського університету й отримав титул «королівського лікаря».

◆ 3. Архітектура й містобудування

Протягом XIV–XV ст. архітектура в Україні здебільшого ґрунтувалася на традиціях давньоруської епохи. Але в містах Західної України зводили церкви, у яких поєднувався візантійський стиль з елементами західноєвропейського готичного стилю. Тоді ж формувалася український стиль дерев'яних трибанних і п'ятибанних церков. Тривали неспокійні часи, і церкви та монастирі, що стояли поза межами укріплень, у випадку загрози від кримських нападів часто відігравали роль фортець. Для них були характерні міцні кам'яні стіни та високі вузькі вікна, що нагадували бійниці.

Постійна загроза з півдня від кримських ханів, феодалні усобиці стимулювали будівництво оборонних споруд. З того часу до нас дійшли переважно муровані оборонні споруди на західних землях: Мукачівський замок (Закарпаття), Олеський замок (Львівська обл.), Острозький замок (Рівненська обл.), замки в Бучачі й Теревовлі (Тернопільська обл.), фортеця в м. Білгороді-Дністровському (Одеська обл.). З появою артилерії замки почали будувати повністю з каменю, підсилюючи їх мурованими вежами та бійницями.

У містобудуванні зберігаються традиційні прийоми X–XIII ст. Поряд із цим у XIV–XV ст. починають широко застосовувати регулярне (геометрично правильне) планування. Так, у містах, що здобули магдебурзьке право, у центрі розміщувався чотирикутний торговий осередок — ринок з ратушею (з нім. *ратуша* — будинок для ради), що стояла посередині. Від ринку в різні боки відходили прямі вулиці. Міста були обнесені оборонними мурами, які з поширенням вогнепальної зброї посилюються вежами, а також глибокими ровами й високими валами.

Костел Св. Варфоломія. м. Дрогобич.
Сучасне фото

Покровська церква. с. Сутківці,
Хмельницька обл. Сучасне фото

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ

Окрасою давнього міста Мукачєво є його замок. Він розташований на стрімкій горі. Її насипали люди, важко працюючи (від «мук», які вони терпіли, поселення нібито й отримало назву *Мукачєве*). Насправді ж учені з'ясували, що ця гора вулканічного походження. Коли розпочали спорудження фортеці, достеменно невідомо.

У 1393 р. подільський князь Федір Коріятович почав розбудовувати Мукачівський замок, перетворивши його на свою резиденцію. Керуючись латинським прислів'ям: «Хочеш миру — готуйся до війни», він перебудував і зміцнив замок: завіз туди 60 діжок гарматного пороху й 164 гармати різних калібрів. Навколо Замкової гори, що височіла над містом на 68 м, викопали рів, оточили його зсередини дубовим частоколом — паланком. За ним жили майстри, які обслуговували замок, а на випадок облоги — брали участь у його обороні. Федір Коріятович дозволив на правому березі річки Латориці заснувати православний монастир, бібліотека якого налічувала 6000 книжок.

Князь не мав нащадків, тому після його смерті в 1414 р. угорський король Сигізмунд знову заволодів замком. Однак пам'ять про Федора Коріятовича живе: вдячні нащадки спорудили йому пам'ятник на території замку-музею.

Мукачівський замок
«Паланок». Сучасне фото

4. Малярство та книжкова мініатюра

У XIV–XV ст. на українських землях відновлюються старі й створюються нові художні центри й осередки. З історичних джерел відомо, що українські митці за часів короля Ягайла та його спадкоємців — Ягеллонів — виконували ряд монументальних розписів у Польщі: у Кракові, Любліні, Вислиці, Сандомирі. У 1418 р. на замовлення Ягайла розмалювали фресками Замкову капелу в Любліні. Цю роботу виконувала група художників на чолі з майстром Андрієм, волинянином за походженням.

Видатним твором українського живопису наприкінці XIV ст. є ікона «Юрій Змієборець» із с. Звиження Львівської області. Юрій зображений юним воїном на коні. Він сильним ударом ратища проколює змія. У зображенні замку й одягу Юрія чітко простежуються впливи готичного стилю, що панував тоді в Європі. Також помітні традиційні ознаки українського живопису — збереження декоративної площинності й обов'язкова умовність, через яку життє святого ніколи не ототожнювалося з життям пересічної людини.

Наприкінці XV ст. було написано ікону «Богородиця Одигітрія», що походить із с. Красова біля Львова. На ній зображено молоду матір із світлим красивим обличчям, сповненим гідності, великої моральної сили й водночас туги. У зобра-

Юрій Змієборець.
Ікона. XIV ст.

Богородиця Одигітрія.
с. Красове. Ікона. XV ст.

женні облич Богородиці та її сина Ісуса помітний відхід від візантійських норм, де зображення образів було схематичним, без передання об'єму та зміни відтінків.

Продовжує розвиватися мистецтво книжкової мініатюри. У XIV–XV ст. традиційний візантійський орнамент доповнюється готичними західноєвропейськими ознаками. У книжковій графіці цього періоду домінує рослинний орнамент, багатий на фарби, серед яких усе ж таки переважають чорна та червона.

Київський Псалтир¹, створений 1397 р., належить до найвизначніших пам'яток українського книжкового мистецтва середньовічної доби. Він має 302 ілюстрації. На жаль, крім переписувача, протодіякона Спиридонія, який залишив у рукописі свій автограф, про творців унікальних прикрас книги нам нічого не відомо.

Високу художню цінність мають **Галицьке Євангеліє XIV ст.** та **«Житіє Бориса і Гліба»**.

Мініатюрами на історичну тематику прикрашений **Радзивілівський літопис XV ст.**, створений на Волині.

Друга половина XV ст. в історії української культури була багато в чому перехідною добою. З одного боку, розвивалися традиційні форми мистецтва й літератури, успадковані від Київської та Галицько-Волинської держав. З іншого — дедалі більше українців входили в русло загальноєвропейських культурно-освітніх рухів. Ознайомлення з досягненнями західної науки готувало ґрунт для поєднання в майбутньому обох течій — традиційної русько-візантійської та новітньої європейської.

Завдання та запитання

1. Ректором якого університету був обраний Ю. Дрогобич?
2. Накресліть у зошиті план середньовічного міста, яке здобуло магдебурзьке право.
3. Зробіть на контурній карті позначки, де до нашого часу збереглися оборонні споруди — замки та фортеці.

4. Складіть порівняльну таблицю першодруків у різних народів.
5. Створіть історичний портрет Юрія Дрогобича, у якому зазначте його наукову та викладацьку діяльність.
6. Охарактеризуйте розвиток освіти в Україні в XIV–XV ст., зазначаючи, які школи й де були відкриті, які предмети в них викладали.
7. Проаналізуйте й обговоріть у групах питання про те, що позитивно, а що негативно впливало на розвиток культури в XIV–XV ст.

8. У Європі збереглося в доброму стані багато пам'яток епохи Середньовіччя. Чому, на вашу думку, в Україні таких пам'яток залишилося значно менше? Що потрібно зробити для збереження того, що залишилося?

¹ *Псалтир* — одна з біблійних книг Старого Заповіту, що складається зі 150 псалмів.

ПРАКТИЧНА РОБОТА

Соціальна структура та етнічний склад населення України.
Повсякденне життя

1. Учні першої групи складають план розповіді про суспільне життя в Україні, використовуючи прочитане.
2. Учні другої групи складають план розповіді про господарське життя в Україні, використовуючи прочитане.
3. Учні першої групи виконують завдання від А-1 до А-4.

А-1 Накресліть і заповніть у зошиті схему «Соціальна піраміда суспільства в другій половині XIV–XV ст.».

А-2 Яка нова верства населення утворилася? Запишіть у зошиті її назву та хто з галицько-волинських князів започаткував на своїх землях формування цієї верстви населення.

А-3 Заповніть у зошиті таблицю.

Привілеї шляхти	Обов'язки шляхти

А-4 Дайте письмово відповіді на запитання.

1. Скільки відсотків становила шляхта в українському суспільстві?
 2. На які три категорії поділявся шляхетський стан у XIV–XV ст.?
 3. З якої верстви населення Русі-України походили магнати?
 4. Яка верства населення Великого князівства Литовського була «замкненою»? Що означає цей термін?
 5. Коли були утворені дві митрополії: Київсько-Литовська та Московська?
 6. Представники яких народів проживали на українських землях в XIV–XV ст.?
4. Учні другої групи виконують завдання від Б-1 до Б-4.

Б-1 Запишіть, чому в XIV–XV ст. не було сенсу займатися землеробством у родючих південних степах.

Б-2 Намалюйте й заповніть у зошиті схему «Галузі сільського господарства».

Б-3 Запишіть, який законодавчий акт ознаменував початок закріпачення селян у Галичині.

Б-4 Запишіть у зошиті, які українські міста першими отримали магдебурзьке право.

5. Виконавши всі завдання, кожна група готує коротке повідомлення про суспільне й господарське життя всіх верств населення українців XIV–XV ст.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ V

«РУСЬКІ УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА В СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ.
КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

(друга половина XIV–XV ст.)»

Після занепаду Галицько-Волинського князівства українські землі потрапили до складу сусідніх держав. Галичина, Західна Волинь і Західне Поділля ввійшли до Польського королівства. Волинь, Київщина, Східне Поділля та Чернігово-Сіверщина опинились у складі Великого князівства Литовського.

Становище українських земель у складі цих держав було різним. У Польському королівстві були утворені Руське (Галичина), Белзьке (Західна Волинь) і Подільське воєводства на чолі з намісниками. Тут було запроваджене польське право й поступово вводилося кріпацтво. Міста заселяли поляки й німецькі колоністи.

У Великому князівстві Литовському українські землі тривалий час зберігали автономію, а українські пани та шляхта істотно впливали на перебіг подій у державі. Тут зберігалось руське право, а руська (давньоукраїнська) мова була державною.

Перебування більшої частини українських земель у складі Великого князівства Литовського значною мірою посприяло остаточному розколу політичного й економічного устрою Русі-України.

У південноукраїнських степах і Криму після розпаду Золотої Орди утворилося Кримське ханство. У XIV–XV ст. історія України тісно переплелася з історією сусідніх народів — поляків, литовців і татар.

ЗАХОПЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ СУСІДНІМИ ДЕРЖАВАМИ	
Велике князівство Литовське	Волинь (1340); Київщина, Чернігово-Сіверщина (1355); Східне Поділля, Переяславщина (1362)
Польське королівство	Галичина (1387), Західне Поділля (1434)
Угорське королівство	Закарпаття (XI–XIII ст.)
Молдовське князівство	Буковина (середина XIV ст.)
Московська держава	Чернігово-Сіверщина (1500–1523)

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В XIV–XVI ст.				
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО	землеробство		тваринництво	
	зернове • городництво • садівництво		рогата худоба велика • дрібна	свинарство
РЕМЕСЛО	(200 різновидів, порівняно з 60 в Русі-Україні)			
ПРОМИСЛИ	мисливство • рибальство • бджільництво			
ТОРГІВЛЯ	внутрішня			ярмарок
	торг • ярмарок • базар			
МІСТА	магдебурзьке (німецьке) право • цехи			

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ**«ІСТОРІЯ РУСИ-УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ
ЕПОХИ СЕРЕДНІХ ВІКІВ»**

Русь-Україна вийшла на політичну арену після вдалих військових походів на Візантію. Після запровадження християнства вона заявила про себе тодішньому світові високою культурою, мистецтвом, умілою дипломатією, що ставило її на один щабель з європейськими державами.

Рівноправну участь у політичному житті країн Європи та Близького Сходу засвідчують укладені київськими князями мирні й союзні угоди з Візантійською та Німецькою імперіями, Польщею, Угорщиною, Литвою, Швецією і Норвегією. Відносини між державами досить часто скріплювалися династичними шлюбами.

Русь-Україна відігравала важливу роль у міжнародній торгівлі. Її центром був Київ. Тут перехрещувалися торговельні шляхи, що вели з Візантії на Північ — у Скандинавію, а також ті, що вели з Центральної і Західної Європи на Схід — до Арабського халіфату й далі — в Індію та Китай. Через Русь-Україну йшли не лише транзитні товари. Вироби руських ремісників також поширювалися по світу.

Русь-Україна стала важливою віхою української та світової історії. Її внесок у середньовічне політичне, економічне, суспільне й культурне життя важко переоцінити.

Серцевиною Русі-України були українські землі. Сам термін «Русь» початково означав територію навколо Києва, Чернігова, Переяслава. Тому природно звучить назва цієї першої української держави — Русь-Україна.

Після роздроблення величезної держави на українських землях домінуючі позиції зайняло Галицько-Волинське князівство. Воно успадкувало не лише значну територію, а й релігію, культуру, мистецтво, правову систему та державний устрій Русі-України. Це була друга в хронологічному порядку українська князівська держава. У Галицько-Волинському князівстві правили Рюриковичі — нащадки легендарного Рюрика й Володимира Мономаха.

Межуючи з європейськими країнами, Галицько-Волинське князівство (королівство Руське) підтримувало з ними тісні економічні, культурні та династичні зв'язки. Князь Данило був урочисто коронований як король Русі. Корону йому надіслав Папа Римський.

Міжцерковні відносини, що існували в королівстві Руському, а згодом у Литовсько-Руській державі, дають приклад міжконфесійної толерантності в епоху Середньовіччя.

Захищаючи захід Європи від кочівників, Русь-Україна зазнала величезних спустошень від походів монголів, а після розпаду Золотої Орди — від набігів кримських татар. Боротьба з кочівниками призвела до фізичного винищення значної частини руської еліти — бояр і князів, величезних демографічних втрат серед городян і селян.

Галицько-Волинська держава, як і Русь-Україна, залишилася своєрідним мостом, що з'єднував Західну Європу та Схід.

У Галицько-Волинській державі почали запроваджувати магдебурзьке право — міське самоврядування та цехову організацію ремесла. Це були європейські форми суспільного життя, про які не знали в інших частинах колишньої Русі-України.

Після смерті останнього галицько-волинського князя Юрія II Болеслава більшу частину тодішніх українських земель успадкував родич галицько-волинських князів — литовський князь Любарт.

Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське на 90 відсотків складалося з українських і білоруських земель. Це була, по суті, українсько-білоруська держава за етнічним і культурним наповненням. Руська мова була тут офіційною, продовжувала діяти «Руська правда», православна церква не зазнавала утисків. Лише замість правлячої династії Рюриковичів прийшли Гедиміновичі, які швидко перейняли мову, культуру й віру місцевого населення. Українські князівства в складі Литовсько-Руського князівства користувалися правами широкої автономії. На Київщині й Новгород-Сіверщині навіть карбували власні монети. Руські пани й шляхта займали значне місце в житті Великого князівства Литовського.

Велике князівство Литовське нерідко порівнюють із франками в Галлії раннього Середньовіччя. Панівна політична еліта, маючи вплив на державному й соціальному рівні, перейняла мову та культуру підлеглих. У той же час литовці, маючи індивідуальну форму господарювання, відрізнялися від східних слов'ян, де практикувалось общинне землеволодіння. Під їхнім впливом у Русі-Україні поширюється індивідуальна сімейна власність на землю. Це стало основною відмінністю між суспільствами України та Московії.

Зміни в становищі українських земель розпочалися після укладення Кревської унії, яка стала першим кроком до об'єднання Литви та Польщі. В Україні посилювалися польські й католицькі впливи.

Наприкінці XV ст. на українські й білоруські землі Литовсько-Руської держави почало зазіхати Велике князівство Московське. Його володарі заявили претензії на територіальну спадщину Русі-України. Розпочалися багатолітні виснажливі війни з кінця XV до другої половини XVI ст.

Через Литву й Польщу українці мали зв'язок із загальноєвропейськими політичними, економічними й культурними процесами. Здібна молодь здобувала освіту в Краківському університеті та Литовській колегії Празького університету. Дехто навчався в Сорбонні, Падуї, Оксфорді та Болоньї. Найвідомішим є Юрій Котермак із Дрогобича. Краків став центром вищої освіти для української молоді. Саме звідти прийшли в Україну й перші надруковані книги кириличним шрифтом.

Отже, і після монгольської навали українські землі продовжували бути частиною загальноєвропейського історичного простору.

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ РЕГІОНИ УКРАЇНИ

- У якому регіоні України ви живете? Чи відомо вам про якісь історичні події доби Середньовіччя, що стосуються вашого краю? Якщо так, то які саме?

ЗАКАРПАТТЯ. Наприкінці IX — на початку X ст. через Верецький перевал і Трансільванію в межах слов'янських князівств, які займали територію навколо Ужгорода й Боржавського городища, почали просуватись угорські племена. Місцеве слов'янське населення на чолі з князем Лаборцем, який, за легендою, заснував Ужгородський замок, чинило їм опір. Під час цієї боротьби загинули князь і вся його дружина. Після важкого переходу угорці зупинилися біля Мукачєвого, а потім почали просуватися далі на південь, у Придунайську низовину. Угорські племена не змогли повністю поширити владу на закарпатські землі, які ще в першій половині XI ст. входили до складу Русі-України.

Використовуючи усобиці, що виникли в Русі-Україні після смерті Володимира Великого в 1015 р., король Стефан I намагався приєднати Закарпаття до Угорщини, а згодом його син Емеріх почав титулуватися князем. Політична децентралізація Русі-України була однією з причин загарбання угорцями в XI–XII ст. Закарпаття.

Угорські королі перетворили захоплені закарпатські землі на свій домен¹ і роздавали тут маєтки своїм васалам, на військову підтримку яких опиралися. Одночасно королі відбирали землі в тих, хто виступав проти їхньої влади. За цих обставин окремі частини Закарпаття нерідко переходили з рук у руки.

Наприкінці XIV ст. на Закарпаття разом з великою дружиною переселився подільський князь Федір Коріятович. Він був далеким родичем угорського короля Сигізмунда, і той призначив його управителем (наджупаном) Берегівського округу. Правління Федора Коріятовича було часом посилення слов'янських впливів і зміцнення зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями.

У часи його правління на Закарпатті спостерігається помітний розвиток торгівлі та дрібного ремесла. Крім того, було засновано православний монастир біля Мукачєвого, який до середини XVII ст. був одним з осередків боротьби проти католицизму. Православна церковна організація з центром у Мукачєвому допомогла українському населенню зберегти свою самобутність, не дала йому розчинитися серед угорців, німців, словаків і волохів, які колонізували Закарпаття.

БУКОВИНА. Землі сучасної Буковини були заселені з найдавніших часів. З IV ст. на Буковині виникають східнослов'янські поселення. У X ст. візантійський імператор Костянтин Багрянородний згадує про племена тиверців над Дністром, які на півдні межували з уличами.

Верхня Миколаївська церква.
Закарпаття.
Сучасне фото

¹ Домен — землі, що належали особисто королю.

Олександр І.
м. Яловени
(Молдова). 2006 р.

Наприкінці X ст. Буковина ввійшла до складу Русі-України. У часи феодальної роздробленості ці землі входили до складу Тербовлянського князівства. Воно займало центральну та південну частини нинішньої Тернопільщини й простягалось далеко на південь: уключало Покуття, сучасну Буковину й землі в пониззі Дністра. З 1141 р. Тербовлянське князівство ввійшло до складу Галицького, а з 1199 р. — великої та могутньої Галицько-Волинської держави.

Після монгольської навали південноукраїнські землі, зокрема й Буковина, увійшли до складу Золотої Орди. На початку XIV ст. на території нинішньої Буковини виникла автономна територіальна одиниця під назвою *Шипинська земля*. Ці землі залишалися під владою золотоординських ханів. Однак у 1345 р. угорські війська розгромили ординців і вигнали їх із правобережжя Дністра. Шипинською землею та територією нинішньої Молдови почали управляти намісники угорських королів.

У 1359 р. молдовські феодалі підняли повстання проти угорського короля і домоглися незалежності Молдовського князівства. До новоутвореної держави відійшла й Шипинська земля, яка займала досить велику територію. У 1400 р. господарем Молдовії став Олександр I Добрий. Він зумів зберегти усю повноту влади й над Шипинською землею, яка продовжувала входити до складу Молдовії. Грамота 1433 р. визначає її кордони так: на заході межувала з підвладними Польщі українськими землями по річці Колочині (сучасна межа Чернівецьки й Івано-Франківщини), а на півночі сягала Дністра.

У складі Молдовського князівства Шипинська земля була автономною. Після ліквідації її автономії в середині XV ст. зникає і назва *Шипинська земля*. Натомість уживається назва *Буковина*. Це пояснюють тим, що на цій території були поширені букові ліси. У документах, які збереглися до нашого часу, ця назва вперше трапляється в грамоті молдовського князя Романа I від 30 березня 1392 р.

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ

Заснування м. *Хотина* фахівці вважають наслідком включення території між Карпатами й Дністром до складу Русі-України наприкінці X ст., коли Володимир Великий остаточно підкорив племінні союзи хорватів і тиверців. Одним із центрів князівської влади став Хотинський замок, споруджений на скелястому двадцятиметровому мисі, розташованому між каньйонами річок. Замок контролював єдину дорогу до переправи на Дністрі. Перші укріплення замку були дерев'яно-земляними. Назва міста походила від слов'янського імені Хотин (Хотін), що означало «бажаний», «жаданий» і було поширене в XI–XII ст.

Хотин входив до складу Тербовлянського, потім Галицького, а з 1199 р. — Галицько-Волинського князівства. Князь Данило Галицький та його син Лев Данилович споруджували кам'яні замки, мури яких могли витримувати удари стінобитної техніки, що була на озброєнні монголів. Очевидно, тоді перебудували й Хотинський замок. На місці дерев'яно-земляних укріплень

був збудований кам'яний мур заввишки 7,5 м. Тут археологи виявили уламки плінфи та штукатурки з фресковим розписом і кириличними літерами, характерними для XIII ст.

Замок відігравав роль одного з важливих форпостів Галицько-Волинського князівства в Середньому Подністрів'ї. У 40-х роках XIV ст. Хотин потрапив до складу Угорського королівства, а в 1359 р. — Молдовського князівства. Його правителі приділяли неабияку увагу Хотинському замку, який був значно зміцнений у другій половині XIV ст. і розширений у другій половині XV ст. Упродовж XV–XVI ст. Хотинська фортеця була резиденцією молдовських господарів.

Завдяки міцній твердині й вигідному розташуванню Хотин став центром ремісництва та торгівлі, які сприяли розквіту культури й економіки міста. Про це свідчить і рукописне Хотинське Євангеліє XIV ст. У Хотині в ті часи відбувалися найбільші в Молдовському князівстві ярмарки, на які приїздили купці з різних європейських країн. Місто було важливим митним пунктом. Ще й нині можна побачити будинок старої хотинської митниці.

Хотинська фортеця. XIII–XVI ст.
Сучасне фото

У XIV–XV ст. на Шипинській землі з'являються нові поселення, розвиваються скотарство й землеробство, залізообробна й добувна галузі. Однак життя не було безпечним — нападали як польсько-шляхетські війська, так і кримські татари. Літописці вказують, що нападники «попліниша множество пліна без числа, чоловік же і скот, от Нистра і до Прута, і до Хотина». Частіше загрожувала й Османська імперія.

У 1514 р. Молдовія разом з Буковиною потрапила під владу турецьких султанів. Так, буковинські землі зазнавали подвійного гніту. Під владою Османської імперії Буковина перебувала до 1774 р.

Завоювання Московською державою Чернігово-Сіверських земель.

Після монгольської навали частина населення великих міст Північно-Східної Русі (Залісся) — Ростова, Суздаля, Владимира та інших — переселяється на віддалені околиці. Там з'являються нові невеликі князівства: Тверське, Костромське, Московське. За підтримки Золотої Орди московські князі значно розширили межі своїх володінь.

Після розгрому московськими військами Новгородської боярської республіки Московська держава заявила свої права на землі колишньої Русі-України. Розпочинаються багаторічні війни Москви проти Литовсько-Руської держави за білоруські й українські землі.

У 1500 р. спалахнула чергова московсько-литовська війна. Московити здобули Брянськ, Стародуб, Гомель, Любеч. У бою на річці Ведроші **14 липня 1501 р.** та **восени 1501 р.** під **Мстиславлем** литовці зазнали поразки. Однак похід московських військ у 1502 р. під Смоленськ був невдалим.

У **1503 р.** в **м. Москві** було укладено перемир'я, за яким Литва на сто років утратила Чернігово-Сіверські землі з Черніговом, Стародубом, Новгородом-Сіверським, Брянськом та іншими містами.

НАЙВАЖЛИВІШІ ІСТОРИЧНІ ДАТИ

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ	
Дата	Подія
602 р.	Остання згадка про антів у писемних джерелах
860 р.	Похід Аскольда на Константинополь
882 р.	Похід Олега на Київ, об'єднання східнослов'янських земель
907, 911 рр.	Походи Олега на Константинополь
912–945 рр.	Князювання Ігоря в Києві
941, 944 рр.	Походи князя Ігоря на Константинополь
945 р.	Повстання древлян
945–964 рр.	Правління княгині Ольги
964–972 рр.	Князювання Святослава, розгром Хозарського каганату
968–971 рр.	Війни князя Святослава на Дунаї
980–1015 рр.	Князювання Володимира
988–989 рр.	Запровадження християнства як державної релігії
996 р.	Спорудження Десятинної церкви
1019–1054 рр.	Князювання Ярослава Мудрого в Києві
1036 р.	Розгром печенігів під Києвом
1039 р.	Утворення Київської митрополії Константинопольського патріархату
1056–1057 рр.	Створення Остромирового Євангелія
1097 р.	З'їзд князів у Любечі
1113 р.	Укладення «Повісті минулих літ»
1113–1125 рр.	Князювання в Києві Володимира Мономаха
1153–1187 рр.	Князювання в Галичі Ярослава Осмомисла
1169 р.	Спустошення Києва Андрієм Боголюбським
1187 р.	Перша згадка назви «Україна» у літописах
1187 р.	Створення «Слова о полку Ігоревім»
1199 р.	Утворення королівства Руського (Галицько-Волинської держави)
1223 р.	Битва на річці Калці
1230-ті роки	Розбудова м. Холма — другої після Галича столиці Руського королівства
1238–1264 рр.	Правління Данила Романовича

Продовження табл.

Дата	Подія
1238 р.	Розгром військом Данила Галицького рицарів-хрестоносців під Дорогичином
1240 р.	Спустошення монголами Києва
1253 р.	Коронація Данила Галицького в Дорогичині
1254 р.	Битва біля м. Ярослава. Розгром польсько-угорського війська
1256 р.	Перша літописна згадка про м. Львів
1264–1301 рр.	Князювання Лева — сина Данила Романовича
1301–1308 рр.	Правління короля Юрія I Львовича в королівстві Руському
1303 р.	Утворення королем Юрієм I Львовичем Галицької митрополії
1308–1323 рр.	Князювання Андрія та Лева Юрійовичів
1323–1340 рр.	Князювання Юрія II Болеслава
1324 р.	Надання магдебурзького права місту Володимирі-Волинському
1340 р.	Початок боротьби за Галицько-Волинські землі між Польщею, Угорщиною та Литвою
1356 р.	Надання магдебурзького права місту Львову
1359 р.	Уключення Шипинської землі до складу Молдовської держави
1362 р.	Битва на річці Сині Води
1374 р.	Надання магдебурзького права м. Кам'янцю-Подільському
1385 р.	Укладання Кревської унії
1387 р.	Остаточне приєднання Галичини до Польського королівства
1425–1449 рр.	Утворення Кримського ханату
1478 р.	Перехід Кримського ханату у васальну залежність від Османської імперії
1489 р.	Перша згадка про українських козаків у писемних джерелах
1491 р.	Початок українського книговидання, друк кириличним шрифтом у м. Кракові церковнослужбових книг
1514 р.	Битва під Оршею. Призупинення Московської експансії на білоруські й українські землі

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

А

Ава́ри — кочівники, об'єднані у великий племінний союз, основу якого становили тюркомовні племена.

Автоно́мія — самоврядування окремої території в межах певної держави.

А́нти — племена, які в IV ст. розселилися на території сучасної Правобережної України між річками Дністром і Дніпром.

Апси́да — напівкруглий виступ у стіні церковної або античної будівлі.

Археоло́гія — наука, що вивчає давні побут і культуру людського суспільства на підставі речових пам'яток минулого, добутих під час розкопок.

Б

Ба́лти — племена, які заселяли в I тис. н. е. територію від Південно-Західної Прибалтики до Верхнього Придніпров'я та басейн річки Оки.

Баска́к — представник монгольського хана на завойованих землях; здійснював контроль за місцевою владою, проводив облік населення і збирав данину в підкореній країні.

Берестяні гра́моти — пам'ятки давньої східнослов'янської писемності (XI–XV ст.), написані на дешевому й доступному матеріалі — бересті (березовій корі).

Билі́ни (старини) — твори давньоруського героїчного епосу, що оспівували богатирів. Згодом цей жанр українського фольклору стали називати *думами*.

Болга́ри — населення Болгарії, основу якого становлять протоболгари, фракійські та слов'янські племена. Переважно православні, є також римокатолики, протестанти й мусульмани.

Бо́ртництво (від *бортъ* — дупло дерева) — один з різновидів бджолярства в давній Україні.

Букови́на — історико-географічна область на південному заході України. Нині Північна Буковина — це Чернівецька область України. Південна Буковина — у складі Румунії.

Булга́ри — плем'я, яке населяло Волзьку Булгарію (перше державне утворення народів Середнього Поволжя та Прикам'я).

В

Вáрвари — назва, яку давні греки й римляни давали народам і племенам, які не належали до греко-римської цивілізації.

Варя́ги (вікінги, нормани) — морські купці-воїни давньої Скандинавії.

Васáл — у середні віки в Західній Європі феодал, який отримував від заможнішого феодала-сюзерена земельні ділянки й заступництво, за що виконував для нього ряд повинностей.

Вели́ке пересéлення наро́дів — умовна назва масових переселень варварських племен у напрямку Римської імперії в IV–VII ст.

Вели́ке розсéлення слов'я́н — заключний етап Великого переселення народів. Відбувалося протягом V–VII ст. і привело до заселення слов'янами більшої частини сучасної України, Подунав'я та Балкан.

Вене́ди — слов'янські племена, які на межі нашої ери населяли територію Європи від річки Ельби до річки Дніпра.

Ве́рства — частина суспільства, суспільна група.

Віду́н — людина, яка передбачала майбутнє; віщун, пророк.

Візанті́йська імпе́рія — держава IV–XV ст., що утворилася після розпаду Римської імперії на її східних землях. Столиця — Константинополь.

Воєво́да — у Польщі та Литві королівський намісник у мирний час і воєначальник під час війни.

Ві́че — народні збори.

Воли́нь — історико-географічний регіон на північному заході України.

Волиня́ни — давнє східнослов'янське плем'я, яке жило у верхів'ях Західного Бугу й правих приток верхньої Прип'яті.

Во́лость — територія, підпорядкована єдиній владі (князя, монастиря тощо).

Во́лок — місце найбільшого зближення двох судноплавних річок, де судоходом перетягали (волочили) від однієї до іншої човни та вантажі.

Во́тчина (давньорус. *отчина* — батьківська власність) — спадкова земельна власність князів, бояр та інших членів панівної верхівки в Русі-Україні.

Г

Га́лицько-Воли́нська держа́ва (королівство Руське) — давньоукраїнська держава, що проіснувала з 1199 р. до 1340-х років.

Галичина́ — історико-географічний регіон на заході України. Нині це — Львів, Івано-Франківськ, Тернопільська область.

Гетьман (від старонім. *Hauptmann* — командувач) — так у Польсько-Литовській державі називали головнокомандуючого військами. У XVI–XVII ст. — керівник Війська Запорозького.

Глаго́лиця (від старослов'янськ. *глаголъ, слово*) — одна з найдавніших систем слов'янського письма, створена приблизно 863 р.

Госпо́дар — 1. Той, хто займається господарством, веде господарство. 2. Титул правителя Молдови.

Го́ти — плем'я давніх германців — вихідців із Скандинавії, яке в I ст. до н. е. розселилося в пониззі Вісли.

Граві́ора — вирізьблений або витравлений на спеціально підготовленій дошці чи пластинці малюнок, а також відбиток такого малюнка на папері.

Гривна — срібний злиток вагою приблизно 200 г, який був основною грошовою одиницею в Русі-Україні.

Гро́ші — умовні предмети, які позначають вартість товару, підлягають обміну на товар.

Гу́ни — тюркомовні кочові племена, що в IV ст. вдерлися зі сходу в Північне Причорномор'я.

Д

Данина́ — найдавніша форма оподаткування, побори з місцевого населення.

Да́нник — селянин, який сплачував данину (грошову або натуральну) за користування орними землями й угіддями.

Демографі́я — наука, що вивчає кількість і склад народонаселення.

Держа́ва — вища форма організації суспільства, що приходить на зміну первісному ладу. Характеризується певною територією, де проживає постійне населення, що підпорядковується чинним законам та органам влади.

Ді́ке по́ле — з XV ст. назва нейтральної малозаселеної смуги між Кримським ханством і Великим князівством Литовським. Землі, які колонізували українські козаки.

Дити́нець — центральна частина міста, яка була обнесена валами з дерев'яними стінами, що мали одні або кілька воріт.

До́мєн — землі, що належали особисто королю, князю.

Древля́ни — давнє східнослов'янське плем'я, яке жило в прип'ятському Поліссі.

Дрего́вичі — давнє східнослов'янське плем'я, яке жило між Прип'яттю та Західною Двіною.

Дружина́ — озброєні загони, постійна військова сила князя в Русі-Україні.

Дулі́би — давнє східнослов'янське плем'я, яке жило у верхів'ях Західного Бугу та Прип'яті.

Ж

Жема́йтя, або **Жмудь**, — етнографічна область Литви.

Е

Експа́нсія — розширення своїх територій за рахунок захоплення чужих.

Елі́та — найкращі представники певної частини суспільства або суспільної групи.

Є

Єва́нгеліє — частина Біблії про життя, діяння та повчання Ісуса Христа.

З

Зако́н — установлене державою загальнообов'язкове правило або сукупність таких правил.

За́купи (від слов'ян. *купа* — борг) — напівзалежна група населення в Русі-Україні. Ті, хто був зобов'язаний службою господарю повернути взятий у нього борг.

Запові́дник — територія або архітектурна споруда, що перебуває під охороною держави з метою збереження.

Землеро́бство — обробіток землі для вирощування сільськогосподарських рослин.

Золота́ Орда́ — держава, заснована монголами на початку 40-х років XIII ст. внаслідок завойовницьких походів хана Батия, онука Чингісхана.

Золотоорди́нське ярмо́ (монгольське іго) — система монгольської зверхності над руськими князівствами.

I

Ієра́рхія — послідовне розміщення посад, чинів і т. ін. від найнижчих до найвищих у порядку їхньої підлеглості.

«Із варя́г у гре́ки» — важливий водний торговельний шлях Русі-України, що з'єднував Чорне та Балтійське моря системою річкових шляхів і волоків.

Ізго́ї — у часи Русі-України особи, які через різні причини були вигнані зі свого соціального середовища; вигнанець.

Іко́на — живописне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих.

Іконостáс — у православній церкві спеціальна стіна з іконами, що відокремлює священне місце вівтар від основної частини храму.

Ільменські словéни — назва східнослов'янських племен, які проживали біля о. Ільмень.

Іті́ль — столиця Хозарської держави (каганату); була розміщена на обох берегах Волги й на острові в її пониззі.

K

Каганáт — самостійна держава в тюркських народів (від середини VI ст.), на чолі якої стояв каган (найвищий титул голови держави).

Караї́ми — імовірно, нащадки хозар, які сповідують іудейську релігію. Майже тисяча караїмів досі проживає в Криму.

Кімері́йці — найдавніше відоме з письмових джерел населення Північного Причорномор'я.

Князь — до середини IX ст. військовий керівник племені або союзу племен. З другої половини IX ст. — єдиновладний глава держави, великий князь — найвищий князівський титул у Русі-Україні.

Коалі́ція — об'єднання, союз для досягнення спільної мети.

Козáк — вільна озброєна людина; особа, належна до військово-промислового стану українського суспільства XV–XVIII ст.

Колоніза́ція — заселення та господарське освоєння вільних земель або території інших країн.

Константино́поль (Ца́ргород) — столиця Східної Римської, потім Візантійської, імперії, заснована в 324–330 рр. імператором Костянтином I Великим.

Корóгва — полотнище, що є емблемою країни, військової частини, організації тощо.

Кривичі — давнє східнослов'янське плем'я, яке жило у верхів'ях Дніпра, Західної Двіни та Волги.

Кріпацтво — особиста залежність селян від феодала, зумовлена використанням ними панської землі.

Культ — релігійне служіння божеству, релігійна обрядовість.

Купці — власники торговельних підприємств, особи, які ведуть приватну торгівлю.

Л

Літопис — хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблених їхнім сучасником, книга з такими записами.

М

Магдебурзьке право — середньовічне право, перенесене в Україну німецькими колоністами, за яким міста частково звільнялися від влади короля (королівські) чи місцевого феодала (приватні) і мали власні органи самоврядування.

Магістрат — орган міського самоврядування в містах з магдебурзьким правом. Складався з двох колегій — лави й ради.

Магнат — великий землевласник, представник родовитої та багатой знаті.

Майолика — випалена глина, укрита поливою та малюнками.

Митрополія — церковно-адміністративний округ (голова — митрополит), що поділяється на єпархії на чолі з єпископами.

Міграція — переселення народів у межах країни або з однієї країни в іншу.

Монастир — релігійна громада ченців або черниць, які живуть за єдиним правилом.

Монографія — ґрунтовне наукове дослідження, у якому висвітлюється одне питання, одна тема.

Музей — культурно-освітній та науково-дослідний заклад, що збирає, вивчає, експонує та зберігає пам'ятки матеріальної і духовної культури, природничо-наукові колекції тощо.

Н

Натуральне (природне) господарство — господарство, у якому продукти виробляють для власного споживання, а не на продаж.

Нестор Літописець — чернець Києво-Печерського монастиря, укладач літопису «Повість минулих літ».

О

Окупація — тимчасове захоплення частини або всієї території однієї держави збройними силами іншої держави.

Опозиція — опір, протидія, протиставлення однієї політики, одних поглядів іншій політиці, іншим поглядам.

П

Панагія (від грецьк. *пресвята*) — епітет Богородиці.

Пані-рада — дорадчий орган при князеві, що складався з представників найвизначніших шляхетських родів.

Панщина — примусова неоплачувана праця селянина-кріпака в господарстві свого пана.

Патерік — збірка творів XIII ст. церковно-релігійного характеру та загальноморального повчання про початки Києво-Печерського монастиря і його перших подвижників. Патер (з *латин.*) означає «отець».

Патріарх — глава православної церкви.

Пектораль — дорогоцінна металева нагрудна прикраса.

Пергамент — оброблена шкіра молодих тварин, яку застосовували для письма.

Печеніги — тюркські кочові племена, що з IX ст. населяли Північне Причорномор'я.

Племінний союз — об'єднання кількох племен; одна з форм ранньодержавних утворень.

Плі́нфа — тонка цегла, яку використовували як старовинний будівельний матеріал.

Погóсти — адміністративно-територіальна одиниця, велике селище з церквою та кладовищем (цвинтарем).

Полі́тика — діяльність органів державної влади або окремих діячів усередині країни та в міжнародних відносинах.

Пóловці — тюркський кочовий народ, який в XI–XIII ст. населяв степи між Дунаєм і Волгою, у тому числі Крим і басейн Дону та Сіверського Дінця.

Полочáни — східнослов'янське плем'я, яке жило між Західною Двіною та Прип'яттю.

Полю́ддя — збирання князем із дружиною або його представниками данини під час щорічного об'їзду підлеглого населення.

Поля́ни — східнослов'янське плем'я, яке жило в Середньому Подніп-ров'ї.

Поса́дник — намісник князя.

Привіле́й — певні права й пільги для окремих осіб, груп людей або суспільних станів.

Прóмисли — добування засобів існування (полювання, збиральництво, рибальство тощо).

Псалті́р — одна з біблійних книг Старого Заповіту, що складається зі 150 псалмів.

Р

Раді́мичі — група східнослов'янських племен, які жили в межиріччі річок Дніпра та Сожа (нині Південно-Східна Білорусь).

Ра́ло — примітивне знаряддя для оранки землі; одиниця оподаткування.

Ре́гентство (від латин. *правитель*) — у монархічних державах — тимчасове правління однієї чи кількох осіб у разі неповноліття, хвороби монарха тощо.

Релі́гія — віра в надприродні сили та поклоніння їм.

Релі́квія — річ, яку особливо шанують і зберігають як пам'ять про минуле; предмети релігійного поклоніння.

Ремі́сництво — дрібне, переважно ручне виробництво за допомогою нескладного інструмента.

Республі́ка (від латин. *справа народу*) — форма державного управління через обраних народом урядовців.

Рефо́рма — докорінна перебудова; зміна, нововведення.

Рі́мська імпе́рія — держава стародавнього світу, що займала величезні території навколо Середземного моря; столиця — Рим.

Ру́сичі — основне народонаселення Русі-України.

Русь-Украї́на — назва держави, що проіснувала з кінця IX до середини XIII ст. в Східній Європі.

«Рўська правда» — збірники норм давньоруського права.

С

Сармати — кочові іраномовні племена, споріднені зі скіфами.

Середньовіччя — історична епоха, що охоплює час від загибелі Римської імперії, кінець V ст., до кінця XV — початку XVI ст.

Сівер'яни — давнє східнослов'янське плем'я, яке жило в басейнах річок Десни, Сейму й Сули.

Скіфи — степові племена, які населяли південну частину території сучасної України в I тис. до н. е.

Склавіни — давні слов'янські племена, які походили від венеців і населяли територію на північ від Середнього й Нижнього Дунаю.

Слов'яни — одна з найбільших груп європейських народів, об'єднаних близькістю мов і спільним походженням.

Смерд — у Русі-Україні селянин, який належав до сільської громади й сплачував князеві данину та виконував військову повинність.

Сохá — примітивне землеробське знаряддя для орання землі.

Соціáльний — пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві.

Стáвка — місце розташування воєначальника та його полководців.

Стáроста — представник великого князя, який здійснював управління староством. **Староство** — частина державних королівських земель у Польщі та Великому князівстві Литовському.

Т

Тевтóнський (Німецький) óрден — католицький духовно-рицарський орден, започаткований наприкінці XII ст. в Палестині під час хрестових походів.

Тіверці — племінна група східних слов'ян, яка населяла територію в пониззі Дністра, Пруту й Дунаю.

Тмуторокáнське князі́вство — князівство в Русі-Україні, що знаходилося на Таманському півострові; столиця — Тмуторокань.

Тóрки — тюркські племена, які кочували в південноруських степах у X–XIII ст.

Трут — гніт або висушений мох чи гриб, який займається від іскри та тліє. Використовувався для розведення багаття.

Тюркські племена́ — велика група споріднених за мовою предків сучасних народів (узбеків, киргизів, якутів, туркменів, турків та ін.).

Тяглий (тягловий) — залежний селянин, який працював у господарстві свого володаря, використовуючи власну худобу й інвентар.

У

Угро-фіни — племена, які розселилися на північний схід від місць проживання східних слов'ян.

Уличі — давнє східнослов'янське плем'я, яке жило в пониззі Дніпра, Побужжі й на берегах Чорного моря.

Улус — володіння монгольського хана на території Центральної Азії та Східної Європи.

Ф

Факторії — торговельні та військово-адміністративні населені пункти.

Федерація — союзна держава, складові частини якої (землі, князівства) проводять самостійну внутрішню політику.

Феодална роздрібленість — період розпаду єдиної держави на території, якими керують окремі правителі.

Х

Хан — титул монарха, феодального правителя в багатьох країнах Сходу в середні віки, а також особа, яка мала цей титул.

Хозари — тюркські напівкочові племена, які в I тис. н. е. жили в Південно-Східній Європі.

Християнство — одна з трьох світових релігій. Сповідує віру в єдиного Бога.

Ц

Централізація — зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ.

Церква — 1) християнська спільнота віруючих; 2) християнський храм.

Цех (середньовічний) — професійне самоврядне об'єднання вільних ремісників одного фаху, створене з метою захисту своїх інтересів.

Ч

Чернець — віруюча людина, яка пориває зі світським життям, бере обітницю безшлюбності й послуху та мешкає усамітно або в чернечій громаді (монастирі).

Чинш — регулярний грошовий податок, який сплачували кріпаки своєму панові.

Чудь — давньоруська назва естів, а також неслов'янських племен, які жили на землях Новгород Великого, на схід від Онезького озера по річках Онезі та Північній Двіні.

Ш

Шеляг — старовинна українська найдрібніша монета польського походження.

Шляхта (від нім. *родовитий, знатний*) — найвищий, привілейований стан суспільства в Польщі, Великому князівстві Литовському та в Україні в XIV–XVIII ст.

Я

Язічництво (багатобожжя) — історична форма релігії окремих племен і народів, що передувала поширенню християнства й ісламу.

Ярлік — письмовий наказ правителя Монгольської імперії своєму підлеглому. Визначав його права на управління, податкові привілеї, організацію судочинства тощо.

Ярмарок — торг, який улаштовується регулярно, у певну пору року й у певному місці, для продажу та купівлі товарів; **контрактовий ярмарок** — торг, на якому укладали контракти (угоди) на оптовий продаж і купівлю товарів.

Ятвіги — литовське плем'я, яке жило між річками Німаном і Наревом.

ЗМІСТ

Від авторів	3

РОЗДІЛ I. ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

§ 1. Східні слов'яни та їхні сусіди	5
§ 2. Утворення Русі-України	15
§ 3. Русь-Україна за часів правління князя Ігоря та княгині Ольги	22
<i>Практична робота. Історичний портрет князя Святослава</i>	<i>28</i>
<i>Узагальнення за розділом I</i>	<i>33</i>

РОЗДІЛ II. РУСЬ-УКРАЇНА наприкінці X — у першій половині XI ст.

§ 4. Внутрішня та зовнішня політика руських князів наприкінці X — у першій половині XI ст. Володимир Великий	35
§ 5. Русь-Україна за часів Ярослава Мудрого	42
§ 6–7. Політичний та соціальний устрій Русі-України наприкінці X — у першій половині XI ст. Розвиток господарства	49
§ 8. Культура Русі-України наприкінці X — у першій половині XI ст.	60
<i>Практична робота. Роль християнської релігії та церкви в житті руського (давньоукраїнського) суспільства</i>	<i>66</i>
<i>Узагальнення за розділом II</i>	<i>68</i>

РОЗДІЛ III. РУСЬ-УКРАЇНА в другій половині XI — першій половині XIII ст.

§ 9. Русь-Україна за Ярославичів	70
§ 10. Правління Володимира Мономаха	75
§ 11. Політичне й соціально-економічне життя давньоукраїнських князівств у середині XII — першій половині XIII ст.	80
§ 12. Культура Русі-України в другій половині XI — першій половині XIII ст.	91
<i>Комбінований урок.</i> «Слово о полку Ігоревім» як історичне джерело та давньоукраїнський літературний твір . . .	96
<i>Узагальнення за розділом III.</i>	100

РОЗДІЛ IV. КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ (ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА)

§ 13. Утворення Галицько-Волинської держави	101
§ 14. Походи монголів на Русь-Україну	105
§ 15. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава) у період піднесення (друга третина — середина XIII ст.)	111
<i>Практична робота.</i> Зовнішня політика князя Данила Романовича . .	114
§ 16. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава) у періоди стабільності та поступового занепаду (середина XIII — перша половина XIV ст.)	116
§ 17. Культура королівства Руського (Галицько-Волинської держави) XIII — першої половини XIV ст.	118
<i>Узагальнення за розділом IV.</i>	122

РОЗДІЛ V. РУСЬКІ УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА В СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

§ 18–19. Політичний статус українських земель у складі Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського й інших держав. Кревська унія 1385 р. та українські території	124
§ 20. Держава Феодоро та Кримське ханство	132
§ 21. Суспільне та церковне життя на теренах України в XIV–XV ст.	137
§ 22. Економічний розвиток України	142
§ 23. Пам'ятки середньовічної культури XIV–XV ст.	148
<i>Практична робота.</i> Соціальна структура та етнічний склад населення України. Повсякденне життя	153
<i>Узагальнення за розділом V</i>	154
<i>Узагальнення до курсу</i>	155
Історико-географічні регіони України	157
Найважливіші історичні дати	160
Короткий словник термінів	162

Навчальне видання

**Свідерський Юрій Юрійович,
Романишин Наталія Юріївна**

Історія України

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Редактор *Н. Забаштанська*
Художній редактор *Д. Ширяєв*
Технічне редагування та комп'ютерна верстка *Л. Ткаченко*
Коректори *С. Бабич, І. Барвінок*

Підписано до друку 22.06.2020 р. Формат 70×100/16.
Папір для офсетного друку. Гарнітура PragmatikaС.
Ум. друк. арк. 14,256. Обл.-вид. арк. 15,86.
Умовн. фарбовідб. 57,024
Наклад 11 183 прим.
Зам. №

Видавництво «Грамота», вул. Паньківська, 25, оф. 13, м. Київ, 01133.
тел./факс: 253-98-04. E-mail: info@gramota.kiev.ua;
www.gramota.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитів видавництва «Грамота»
на ПП «ЮНІСОФТ», 61036, м. Харків, вул. Морозова, 13 Б.
Свідоцтво ДК № 3461 від 14.04.2009 р.

Історико-географічні регіони України

